

The countryside at the 3rd century. From Septimus Severus to the Tetrarchy

STUDIES ON THE
RURAL WORLD IN
THE ROMAN PERIOD

3

**The countryside in the 3rd century.
From Septimus Severus to the Tetrarchy**

STUDIES ON THE RURAL WORLD IN THE ROMAN PERIOD - 3

Institut de Recerca Històrica. Universitat de Girona
Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany

El camp al segle III. De Septimi Sever a la Tetrarquia
ESTUDIS SOBRE EL MÓN RURAL D'ÈPOCA ROMANA - 3

Girona 2008

Amb el suport del
Departament d'Innovació, Universitats i Empresa de la Generalitat de Catalunya,
ajut ARCS: 2007/ARCS1/00033
Ministerio de Ciencia e Innovación. Acciones Complementarias: HUM2007-30111-E/HIST

The countryside in the 3rd century. From Septimus Severus to the Tetrarchy
Studies on the rural world in the Roman period - 3

© de l'edició: Institut de Recerca Històrica. Universitat de Girona i Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany

© dels textos i de les il·lustracions: els autors respectius

Consell de Redacció

Direcció: Josep Maria Nolla i Brufau (Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona. Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural)

Secretari del Consell de Redacció: Pere Castanyer i Masoliver (Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany)

Vocals del Consell de Redacció: Loïc Buffat (INRAP), Josep Burch i Rius (Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona. Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural), Christophe Pellecuer (Ministeri de Cultura de França), Joaquim Tremoleda i Trilla (Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany).

Objectius

Studies on the rural world in the Roman period és una sèrie que té per objectiu la publicació d'estudis centrats en el món rural d'època romana. Cada número se centra en un aspecte concret d'aquest àmbit de la recerca històrica. En aquest sentit, *Studies on the rural world in the roman period* s'adreça a tots els investigadors i investigadores que treballen en aquesta línia de recerca.

Periodicitat

Studies on the rural world in the Roman period té una periodicitat anual.

Selecció d'articles

Tots els treballs publicats ho són per encàrrec del Consell de Redacció.

Disseny i maquetació: Joaquim Tremoleda

Edició, vendes i intercanvis:

Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 41 89 45

Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles

Plaça de la Font, 1
17820 Banyoles
Tel. 972 57 23 61

ISBN: 978-84-8458-282-3
Dipòsit Legal: GI-990-2008

ÍNDIX

Preàmbul	7
Introduction	9
El camp en el segle III. Reflexions en veu alta <i>Lluís Palahí, Josep M. Nolla, Josep Casas</i>	11
Arquitectura i <i>instrumentum domesticum</i> a la vil·la de Vilauba en el segle III dC <i>Joaquim Tremoleda, Pere Castanyer</i>	35
El segle III en algunes vil·les significatives del sector meridional de l' <i>ager Barcinonensis</i> i el septentrional de l' <i>ager Tarraconensis</i> <i>Albert López, Javier Fierro, Àlvar Caixal</i>	79
La crisi del segle III a l'àrea compresa entre <i>Tarraco</i> i <i>Saguntum</i> : aproximació a partir de les dades arqueològiques <i>Ramon Jàrraga</i>	105
Le thème du IIIe siècle dans la recherche archéologique languedocienne. État de la question (1996-2008) <i>Christophe Pellecuer, Loïc Buffat</i>	141
Exemples et éléments de réflexion autour de la circulation monétaire au III ^e siècle <i>Marie-Laure Berdeaux-Le Brazidec</i>	155
La <i>villa</i> de Saint-André de Codols (Nîmes, Gard) et la réorganisation du peuplement périurbain nîmois au III ^e s. ap. J.-C. <i>Hervé Pomarèdes</i>	173
Le III ^e s. ap. J.-C. en Narbonnaise languedocienne d'après quelques indices archéozoologiques <i>Vianney Forest</i>	189
Contens	209
Normes per a autors.....	210
Guidelines for authors	212

Preàmbul

Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona
Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany

Hi ha temes recurrents, qüestions que no acaben mai d'estar clares, temes històrics que surten i tornen a sortir un cop i un altre i que s'enfoquen i s'expliquen de moltes maneres amb una certa connivència generacional. N'és un, no cal dir-ho, el segle III, que ha esdevingut un lloc comú en la historiografia del món antic i que ha acabat fixant un estereotip tan arrelat que no serà fàcil de modificar, de tornar a escriure. En aquest paradigma, el segle III se'ns presentava com una època de marcades dificultats, de canvis, de guerres, civils i exteriors, de ferotges cops de mà bàrbars sobre el món mediterrani, de canvis substancials, de situacions límit, del punt i final de la llarga i benaurada *pax romana*. No eren només les evidències escrites, les fonts històriques, les que posaven de manifest aquest trasbalsament del món romà, sinó també les arqueològiques, que mostraven contundentment, a la ciutat i al camp, aquesta situació. Podríem considerar sense temor d'errar que la interpretació que de les dades van fer legions d'arqueòlegs no només confirmava la "crisi" secular, sinó que fins i tot s'acreixia, se'ns feia més patent i, per tant, més esgarrifosa. De vegades semblava talment la fi del món: segons alguns autors especialment sensibles, les ràtzies germàniques haurien marcat la mentalitat de la gent fixant amb tinta perenne un abans i un després d'aquell moment.

En la interpretació que d'aquell segle han anat construint noves generacions d'arqueòlegs i d'historiadors s'ha anat modificant la visió que ens podem fer d'aquella centúria a través de l'evidència arqueològica: en molts aspectes hi ha continuïtat, els abandonaments són escassos i no ha estat possible, fins ara, relacionar estrats de destrucció, pocs, certament, amb el pas de les hordes bàrbares. De vegades s'ha qüestionat l'existència d'una crisi, parlant-se si de cas de canvis, de modificacions, d'adaptacions a nous temps diferents dels d'un segle abans i que calia enfrontar d'altres maneres.

Fos quina fos l'opció que defenséssim, parlar del segle III al camp, plantejar allò que sabem d'un territori determinat i confrontar-ho amb els col·legues que treballen en altres espais no només semblava interessant, sinó engrescador. Aquestes terceres jornades es van organitzar a l'entorn d'un títol que defugia explícitament la paraula *crisi*. *El camp al segle III. De Septimi Sever a la Tetrarquia* pretenia analitzar aquells cent anys aproximats que se situaven entre el principat de l'emperador africà, que en alguns territoris marca un moment esplendorós al món rural, fins a les grans reformes i a la nova situació fixada per Dioclecià i els seus col·laboradors. Què passa al camp? Hem volgut realitzar un estat de la qüestió i mostrar a nivell microespacial diverses realitats que caldrà veure si són o no concloents, si és possible definir un model o si cal considerar que hi va haver tants "segles III" com vil·les, ciutats o territoris. La nostra intenció

no pretenia resoldre el problema, no som tan il·lusos; volíem només aturar-nos i fer estat de la qüestió a partir, sovint, de dades molt recents, noves. Queda clar que cal continuar explorant el territori; cada nova excavació efectuada amb rigor proporciona un cúmul de dades que faran possible d'aquí a uns anys no resoldre el problema, però sí poder-lo enfocar amb més correcció. Les col·laboracions que es recullen en aquest volum sorgeixen majoritàriament de la reunió del mes de novembre de 2007 a Banyoles, però també se'n recull alguna de la reunió *Circa Villam* de gener de 2008, que tingué lloc al Museu de la vil·la de Loupian, donant-se la felix coincidència de tractar la mateixa temàtica, la qual cosa ha permès ajuntar esforços que han treballat en un mateix sentit.

Com va essent norma d'aquesta col·lecció, es reuneixen quatre aportacions de l'àrea catalana, de la zona gironina al camp de Tarragona, mentre que de l'altra banda del Pirineus també s'aporten quatre col·laboracions, que abasten la zona del Llenguadoc i del territori de Nîmes.

Així, la primera aportació, intenta reflexionar sobre el tema del segle III en l'espai rural i cercar la confrontació de les dades arqueològiques, que sovint trobem més lligades a l'evolució dels centres urbans com Empúries i *Gerunda* que a una problemàtica general. De la mateixa manera, el treball de Pellecuer i Buffat aprofita el dotzè aniversari de l'aparició de la primera síntesi regional per revisar la qüestió amb les dades arqueològiques més recents. Semblantment, els episodis d'inseguretat que se'n poden deduir són poc clars, a la vegada que les transformacions que s'observen al camp desaconsellen un panorama de decadència en l'Antiguitat Tardana.

Els treballs més específics es centren en diverses evidències de naturalesa diferent, des de l'estructura de funcionament d'una vil·la ben coneguda com Vilauba que, mercès a un incendi a final del segle III ha deixat l'evidència de la cultura material que estava en ús en aquest moment. La revisió de les dades arqueològiques d'algunes vil·les que es troben a la zona de contacte entre els territoris de *Barcino* i *Tarraco*. Igualment pel que fa a l'evolució del poblament del territori situat entre *Tarraco* i *Saguntum*; o al territori de Nîmes i la reorganització del seu poblament, exemplificat amb la vil·la de Saint-André de Codols. Finalment, es tracten dos temes específics, el de la circulació monetària a la zona del Llenguadoc-Rosselló i les dades que aporta l'arqueozoologia.

Introduction

Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona
Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany

There are recurrent themes, questions which never become clear, historical themes which occur and recur time and again, which we approach and explain in many ways, with a certain complicity over the generations. One of these, of course, is the 3rd century, which has become a common place in the historiography of the ancient world and one which has ended up so firmly rooted in stereotype that it will not be easy to modify or rewrite. In this paradigm, the 3rd century presented itself as an era of notable problems, changes, wars, both civil and external; an era of ferocious barbarian blows to the Mediterranean world, of major changes, of extreme situations, right up to the very end of the carefree *Pax Romana*. It was not only the written evidence, the historical sources, which revealed this upheaval in the Roman world; archaeological evidence also clearly shows this situation in both the cities and the countryside. We can claim without fear of contradiction that the interpretation of the data by a great number of archaeologists not only confirmed the century's "crisis" but showed it to be even greater, making it clearer to us and thus more shocking. At times it seemed just like the end of the world when, according to some particularly sensitive authors, the Germanic raids had an effect on people's minds, fixing in them a permanent concept of before and after.

The interpretation of that period has been developed by new generations of archaeologists and historians, modifying our vision of the century by means of the archaeological evidence. In many respects there is continuity: few sites were abandoned and it has not yet been possible to relate strata of destruction, which are certainly few, with the passage of the barbarian hordes. Sometimes the very existence of a crisis has been questioned, with people speaking instead of changes, modifications and adaptations to new times, which were different from the previous century and so had to be approached in new and different ways.

Whichever option we support, it seems not only interesting but also exciting to talk about the 3rd century in the countryside, to look at what we know about a particular area and consider it with the help of colleagues working in other areas. This third edition of the conference was organised around a title which specifically avoided the word "crisis". *The countryside in the 3rd Century: from Septimius Severus to the Tetrarchy* aims to analyse the hundred years or so from the rule of the emperor from Africa, which in some areas marks an era of splendour in the rural world, until the great reforms and the new situation under Diocletian and his co-emperors. What happened to the countryside? We wanted to study the reality of the situations, looking at them at the micro level, which should show whether or not they are conclusive, whether it is possible to define a model, or whether we must consider that there are as many "3rd centuries" as there are villas,

cities or areas. Our aim is not to try to solve the problem - we are not so ambitious. We only wish to pause and assess the situation, often from the point of view of very recent new data. It is clear that we must continue exploring the area: each new excavation, rigorously carried out, provides an accumulation of data which, a few years from now, will enable us not to solve the problem, but rather to focus on it more accurately.

The papers in this volume come basically from the meeting on November 2007 in Banyoles, but some ones are also collected from the meeting *Circa Villam* on January 2008, that was celebrated in the Museum of the *villa* of Loupian and was about the same topic. This has allowed joining efforts that have worked in the same direction.

As it has been norm in this collection, four contributions of the catalan area, from the Girona zone to the Tarragona countryside are reunited, and from the other side of the Pyrenees four collaborations are also contributed, which embrace the Languedoc zone and the territory of Nîmes.

Thus, the first contribution attempts to reflect on the topic of 3rd century in countryside and to search the confrontation of the archaeological information, which often is more related with evolution of urban centres like Empúries and *Gerunda* than a general problematic. On the same way, the work by Pellecuer and Buffat uses 12th anniversary of the apparition of first regional synthesis for revisiting the matter with the most recently archaeological information. On a similar way, the supposed insecurity episodes are not much clear and the transformations observed in the countryside do not advise a decadent panorama in the Late Antiquity.

More specific works highlight diverse evidences of different nature, from functioning structure of a well-known *villa* as Vilauba, which thanks to a fire at the end of 3rd century has left the evidence of the material culture used in that moment; the revision of the archaeological information of some *villae* in the contact zone between the territories of *Barcino* and *Tarraco*; equally in relation to population evolution in the territory between *Tarraco* and *Saguntum*; or in the territory of Nîmes and the reorganization of its population, exemplified in the *villa* of Saint-André de Codols. Finally, two specific topics are dealt with: the monetary circulation in Languedoc-Roussillon zone and the information provided by archaeozoology.

El camp al segle III. Reflexions en veu alta

Lluís Palahí

Institut de Recerca Històrica de la UdG

Josep Maria Nolla

Institut de Recerca Històrica de la UdG. Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural

Josep Casas

ABSTRACT

Was there a crisis in the countryside during the 3rd century? Did the alleged blows from the Franks make themselves felt in this land in the north-east of the *conuentus tarraconensis*? In recent years historiography has been radically changing its position, from the most apocalyptic viewpoints to those totally in opposition. The latest data, based on extensive recent excavations, offer us a complex and diverse panorama: in the interior of the Empordà, the crisis in the city was dragging the country down. In other places it would seem that these were years of continuity, without rupture or problems, while in yet other areas, such as Ametllers de Tossa, the crisis is made clear and shown to be considerable. In order to make a generalisation, more data are required. However, the picture as a whole is one of problems which made themselves felt in different ways. On the other hand, we still lack information on the passage of the Germanic tribes.

KEY WORDS: third century, crisis, abandonment, continuity, Germanic invasions.

RESUM

Hi hagué crisi al camp durant el segle III?. Es van fer sentir les suposats cop de mà dels francs en aquestes terres del nord-est del *conuentus tarraconensis*? La historiografia ha anat canviant radicalment de posició aquests darrers anys des de les visions més apocalíptiques a les radicalment oposades. Les dades més actuals, basades en excavacions recents en extensió ens ofereixen un panorama complex i divers: al rera país emporità, la crisi de la ciutat arrossegà el territori. En altres llocs semblaria que aquells anys foren de continuïtat sense trencaments ni problemes i, tanmateix, en altres, com als Ametllers de Tossa, la crisi se'ns fa evident i amb una força considerable. Calen més dades per generalitzar però tot fa pensar amb problemes que es feren sentir de manera diferent. En canvi, continuem sense notícies del pas dels germànics.

PARAULES CLAU: segle tercer, crisi, abandonament, continuïtat, invasions germàniques.

Com a primera consideració sobre el segle III, val a dir que per a la historiografia sol ser una centúria de curta durada, ja que, quan se'n parla, se sol fer referència al període de l'anarquia militar que se situa cronològicament entre els anys 235, amb la mort d'Alexandre Sever, i 284, amb l'ascens al poder de Diocleciana. Sempre ha estat considerat per la historiografia, i de fet encara ho és avui dia, com un moment de transició entre dos móns diferents, l'alt i el baix imperi. El que ha canviat al llarg del temps ha estat la valoració que s'ha fet sobre aquest període històric, en gran part en la mateixa mesura en què ha evolucionat la concepció del període posterior.

La historiografia espanyola sempre s'ha enfrontat a aquest període d'una manera marginal i, fins i tot, problemàtica, que s'intentava evitar.¹ Tant és així que, en moltes de les obres dedicades a analitzar l'alt imperi a la península Ibèrica, aquesta etapa es feia acabar al final del segle II o amb la mort d'Alexandre Sever, darrer emperador de la família severiana, l'any 235;² mentre que, per altra banda, les obres destinades al període baiximperial s'iniciaven amb Diocleciana o Constantí. Per tant, la valoració de la situació socioeconòmica de la Península en aquells anys s'analitzava segons la valoració que es feia de l'etapa baiximperial.

La historiografia espanyola sempre s'ha enfrontat a aquest període d'una manera marginal i, fins i tot, problemàtica, que s'intentava evitar¹. Tant és així que, en moltes de les obres dedicades a analitzar l'alt imperi a la península Ibèrica, aquesta etapa es feia acabar al final del segle II o amb la mort d'Alexandre Sever, darrer emperador de la família severiana, l'any 235²; mentre que, per altra banda, les obres destinades al període baiximperial s'iniciaven amb Diocleciana o Constantí. Per tant, la valoració de la situació socioeconòmica de la Península en aquells anys s'analitzava segons la valoració que es feia de l'etapa baiximperial.

No és estrany, per tant, que la historiografia que podríem denominar *clàssica* considerés els anys de l'anarquia militar (235-284) com un moment d'important crisi, especialment motivada per les invasions de pobles germànics, culpables d'un reguitzell de destruccions, que van suposar l'anorreament de les estructures altimperials i que prefiguraven el paisatge del segle IV. Aquesta definició partia de la concepció del període baiximperial com d'un moment de decadència i esllanguiment, especialment en el món urbà, en contraposició a l'esplendor de l'etapa precedent. Les bases sobre les quals s'assentava aquesta interpretació eren molt escasses i poc rellevants. Les principals eren les fonts antigues que feien referència a aquest període a la Península, molt escasses en nombre i escadusseres en dades. De fet, les poques obres que analitzen el segle III són posteriors en una centúria als fets que descriuen (Aureli Víctor, Eutropi, Jeroni, *Història Augusta*) o, gairebé, en dues (Orosi i Pròsper). Tots aquests autors plantegen o descriuen, en les seves obres, d'una manera més o menys extensa, els fets succeïts al llarg d'aquells anys en tot el territori de l'Imperi, i coincideixen a mostrar una situació de crisi, aldarulls i inestabilitat. Però les referències específiques a Hispània són molt escasses i, de fet, pràcticament es limiten a breus referències a una invasió que els francs, o els germànics, segons l'autor, van realitzar durant el principat de l'emperador Gal·liè. Aquestes referències, que tot sovint es remetien a una sola frase, han servit de base a molts autors per donar crèdit a l'existència d'aquestes invasions i per responsabilitzar-les de les transformacions succeïdes en aquestes terres (Taracena 1952, Sánchez Real 1957). Però no solament les anàlisis historiogràfiques van convertir en dogma aquest fet, sinó que, quan l'arqueologia va començar a desenvolupar-se, encara de manera molt imperfecta tècnicament, es van abordar els treballs partint de

1. Sobre la historiografia espanyola, vegeu Fernández Ubiña 1982 i, més recentment, Peña 2000.

2. El període severià, curiosament, sol ser inclòs tot sovint en obres que parlen del període altimperial, tot i que, si bé és cert que la situació detectable tant al camp com a les ciutats difereix notablement de la que es podrà apreciar en el període immediatament posterior, és en aquest moment, si no abans, que es produeix el germen de moltes de les transformacions que es produiran a partir de mitjan segle.

la base d'aquest concepte apriorístic que havia de justificar les invasions germàniques dels anys seixanta del segle III i a la qual s'associava qualsevol estrat de destrucció o incendi localitzat en els jaciments. També s'hi van posar en relació els conjunts monetaris i tresorers trobats arreu de la Península. Quan aquests elements arqueològics van deixar d'adaptar-se cronològicament o espacialment a aquesta concepció de les invasions, aquest problema es va resoldre introduint a la interpretació una segona invasió, a la qual ni les fonts fan referència (Taracena 1952, Tarradell 1955a; 1955b). Aquesta concepció clàssica es basava, doncs, en un concepte apriorístic que havia de demostrar i explicar la decadència baiximperial, i estava condicionat per l'escassetat de fonts i per la manca d'excavacions arqueològiques i la limitació de les seves aportacions atès el seu escàs nivell científic i tècnic. A més, com que no disposaven de dades pròpies sobre les quals treballar, molts d'aquells autors traslladaven la descripció de la situació global al llarg de l'Imperi als territoris que analitzaven, sense tenir tot sovint en consideració les peculiaritats de cada territori.

Aquesta visió historiogràfica tan monolítica presentava algunes excepcions, com la d'A. Balil, que, tot i no negar les invasions com a element central i cabdal de la situació sociopolítica del segle III, introduïa alguns matisos sobre el concepte de crisi i feia una anàlisi més rigorosa de les dades arqueològiques, que negava l'existència d'una segona invasió (Balil 1957; 1959; 1963; 1967; 1970). Davant d'aquesta visió, el que probablement era l'autor més prolífic i versàtil de les dècades centrals del segle XX, J. M. Blázquez, es va convertir també en un dels màxims defensors de les teories catastrofistes repetint els arguments ja presentats vint anys abans per autors com Taracena, Sánchez Real o Tarradell (Blázquez 1964; 1968; 1982).

Després d'alguns intents poc reeixits, realitzats al llarg dels anys setanta, d'analitzar la crisi d'aquella centúria sota òptiques noves, basades en models teòrics i, per tant, també apriorístics, especialment de caire marxista, que analitzaven el segle III com un procés de contradiccions internes del sistema esclavista (Vigil 1963; 1967; Fernández Ubiña 1981; 1982), dos elements van impulsar el canvi de perspectiva sobre aquest període; per un costat, una nova concepció del baix imperi, que defugia la idea de decadència, en la qual la mateixa denominació tenia un caire menyspreador per contraposició a l'alt imperi, tan brillant. Es començava a considerar aquella etapa com un món diferent del d'èpoques anteriors, fruit, tanmateix, d'una evolució en la qual eren més significatives les continuïtats que les ruptures. Aquesta nova concepció va afectar fins i tot la denominació del període que començava a aparèixer esmentat com a *tardoantiquitat* (Vogt 1968), perllongant-lo més enllà del segle V i arribant pràcticament fins a l'any 700, com un món continu i sense canvis radicals.

L'altre canvi qualitatiu el proporciona l'arqueologia, amb un fort increment al llarg dels anys vuitanta, en la qual es van introduir noves metodologies científiques que permetien obtenir un major cabal de dades i molt més fiables.

Aquesta revalorització del període final de l'imperi romà obligava a cercar nous arguments i a reinterpretar les dades i els axiomes existents. Potser el principal, o, almenys, un dels primers autors que va trencar amb l'antiga visió del segle III va ser J. Arce, qui en diferents obres va criticar les diverses teories existents que es referien a la importància de les invasions o va analitzar les fonts no com un element incontestable, sinó com un element polític amb una forta càrrega ideològica (Arce 1978; 1986; 1988; 1993), ja sigui política, com en el cas d'Aureli Víctor, defensor de la causa senatorial i contrari a Gal·liè, o religiosa, com en el cas d'Orosí, qui va escriure, per encàrrec de sant Agustí, amb l'objectiu de demostrar que no era l'Església

cristiana la culpable de la decadència de Roma, com des d'alguns sectors se l'acusava al principi del segle v, sinó que d'ella venia la salvació i que en temps passats la situació era pitjor, especialment quan manaven emperadors contraris a l'Església. Un cop més, però, aquesta anàlisi no es basava en un estudi acurat i independent del que succeïa en la tercera centúria a la Península, sinó que es fixaven uns criteris apriorístics prenent en consideració el paisatge que emergia al principi del segle iv i que cada cop més es veia com un món pròsper, si bé sota unes bases diferents de les de l'etapa anterior. Un cop més, el segle iii era simplement la xarnera que havia d'explicar aquesta transformació.

Aquesta visió s'aprecia encara avui dia, i els diversos indrets i jaciments són presentats com a ambivalents, ja que mostren una cara en època altimperial i una altra en el període baiximperial o tardoantic, i en els quals el segle iii segueix sense prendre una rellevància pròpia.

I això no deixa de ser sorprenent, ja que precisament pel fet de ser la xarnera entre dues realitats diferents, pel fet que l'imperi que sorgeix al principi del segle iv era molt diferent del que van heretar els emperadors de la dinastia severa, el segle iii esdevé un moment clau de la història de l'imperi Romà. És cert, com veurem a les properes pàgines, que les dades aportades per l'arqueologia —el principal camí pel qual es pot avançar un cop comprovat que la informació de les fonts resulta molt pobra— són escasses i, fins i tot, contradictòries i difícils d'avaluar, però és precisament d'aquestes contradiccions d'on hauria de sorgir la síntesi que ha de permetre explicar aquest període complex, polièdric, en què segurament no es pot traçar una evolució lineal i en el qual s'entrecreuen problemàtiques generals, estructurals de l'Imperi i la societat, amb aspectes locals, tant socials com econòmics, i en què serà molt difícil separar el gra de la palla, allò que és general del que és conjuntural, el que va afectar un sol indret, per la història local o per la situació personal d'uns propietaris, del que respondria a una problemàtica més general. I aquestes dificultats es poden perfectament exemplificar amb la situació i el nivell de coneixement de què disposem per a les comarques gironines. Així, en un paràgraf introductori d'un estudi general sobre les vil·les tardanes del nord-est de l'actual Catalunya, on es feia repàs de la situació del camp al segle iii, s'escribia el següent: «Con la información que estamos utilizando, que empieza a ser considerable, parece apreciarse que si, en apariencia, el tercer siglo de la era no significó una etapa especialmente crítica para el campo, hay datos suficientes para pensar que esta afirmación no es del todo cierta y hay que considerarla con matices el alcance y volumen de los cuales habrá que ir precisando y validando. Hasta hoy mismo, tan sólo documentamos la desaparición de cuatro establecimientos rurales, tres de los cuales se abandonaron “pacíficamente” sin volver a ocuparse. Tres se localizan en los alrededores del núcleo urbano de Ampurias, que sufrió, recordémoslo, los efectos de una larga crisis que la llevó a reinventarse, asumiendo, desde el paso del siglo iii al iv, una realidad urbana muy diferente (Nolla 1993, 207-224; Nolla/Sagrera 1995, 9-31). Las villas abandonadas son la de Vilanera (L'Escala), sólo parcialmente explorada e insuficientemente conocida, relativamente próxima a la ciudad (Codina et al. 2000, 58; Agustí et al. 2002, 165-166), Tolegassos (Viladamat) (Casas/Soler 2003, 207-227) y Mas Gusó (Albons) (Casas/Soler 2004, 229-264), ambas a poco más de 3 km de distancia de la antigua ciudad focea, excavadas en extensión, bien estudiadas y publicadas. La otra villa, que fue destruida por un incendio antes de llegar al siglo iv, Can Ring (o Can Llandric), se localiza en las proximidades de Besalú, siguiendo el viejo camino de penetración hacia el interior (Nolla/Casas 1984, núm. 368, 213-214). Sigue siendo hoy día el único establecimiento rural romano conocido en aquella comarca.

A lo largo del siglo III en Tolegassos y Mas Gusó se nos muestra una caída continuada, a través de un proceso largo y constante que llevó al abandono definitivo en el segundo cuarto de la centuria, en Mas Gusó, y, poco después, en Tolegassos. No parecería descabellado paralelizar estos hechos con la situación por la que pasó la ciudad de Ampurias en aquellos años. Más allá del hinterland inmediato, los datos nos hablan de continuidad aparentemente tranquila. En efecto, todas las villas que existían en la segunda mitad del siglo II siguieron habitadas en el tercero y más allá. No obstante, excavaciones recientes permiten matizar esta afirmación que pone de manifiesto comportamientos que conviene conocer y tener en cuenta.

En Els Ametllers (Tossa), ciertamente, la vida continuó pero no sin altibajos y cierta zozobra. Hacia el 200, un momento de gran actividad en las villas del territorio que analizamos (Casas et al. 1995 b, 79-87; Nolla (ed.) 2002, 40), el conjunto se dotó de un nuevo edificio termal y otras obras significativas de tal importancia que hemos considerado este momento como el inicio de la fase 4 de la historia del lugar (Codina et al. 2004, 209-210). A pesar de todo, pocos años después, en la pars urbana se constata el abandono del peristilo y de la gran piscina central que se convirtió en un basurero. Mucho más importante fue, para el conjunto, el abandono progresivo de la *pars rustica* y *pars fructuaria* a lo largo del siglo III y primera mitad del IV, que se localizaba inmediatamente al este del edificio residencial, en un área considerablemente más baja, muy a propósito (Palahí 2006, 287-291).

En Pla de Palol (Castell-Platja d'Aro), los datos, en estas fechas, de la presencia de grandes escombreras en antiguos patios de trabajo aparentemente periféricos, son más difíciles de valorar teniendo en cuenta, además, la cantidad y calidad de las importaciones allí documentadas (Nolla (ed.) 2002, 109-136).

De modo bien distinto hay que aquilatar el comportamiento de Vilauba (Camós), donde un siniestro fortuito significó la destrucción parcial del conjunto muy a finales del siglo III y que sirvió, sin duda, de punto de partida de una nueva fase, distinta de la anterior. Ningún dato permite rastrear dificultades (Castanyer/Tremoleda 1999, 196-200).

En este repaso global cabría referirse a otro hecho que nos parece significativo; el fin de la actividad de los dos únicos centros alfareros de gran alcance cuya actividad se documenta hasta estas fechas sin aparentes altibajos, Llafranc (Palafrugell), en la costa (Nolla/Canes/Rocas 1982, 181-182; Barti/Plana/Tremoleda 2004, 91-93), y Ermedàs (Cornellà del Terri), no lejos de Gerona (Tremoleda et al. 2004, 233; Tremoleda et al. 2006, 297-300).

No estamos, ciertamente, en condiciones de sacar conclusiones a estos datos. Sin embargo, parecen desprenderse atisbos de lo que llamaríamos "crisis", que habría afectado, más de lo supuesto y con desigual intensidad, a todo el territorio, especialmente al *ager* próximo de Ampurias y a actividades de tipo "industrial" (Nolla en prensa). Era una reflexió que ampliava i, potser, matisava un xic la que haviem plantejat a Banyoles l'any 2005 (Burch et al. 2006b, 35-36, fig. 3).

Hem d'acceptar-la, per ara, sense més ni més? Estem en disposició de plantejar diferentment la qüestió? Davant d'aquestes preguntes i partint d'aquells punts que semblaven ben establerts, proposariem tornar a analitzar amb detall les dades més fiables de què disposem, posar-les juntes, les unes al costat de les altres, i veure què ens diuen. Convé també tenir ben present que només acumulem bona informació d'un conjunt migrat de jaciments. Noves excavacions i nous estudis monogràfics hauran de servir per confirmar, matisar o rebutjar el que ara semblen línies fermes. La nostra recerca és sempre incompleta i més segura com més dades ben

establertes posseïm. En primer lloc, tornarem a repassar críticament el material disponible per veure què ens diu i quines conclusions en podem obtenir.

És un fet ben establert situar cap al 200, en època dels Severs, una alta fita en l'explotació del camp en aquestes terres. Continuïtat general, increment del luxe, reformes substancials, una informació que semblaria confirmar aquell fet. Sempre hem pensat que això no hauria estat altra cosa que l'evolució natural i continuada des d'època baixrepublicana i sobretot augustal, que hauria assolit un cim en aquells anys. Podríem deduir també que l'eclosió del luxe a la vil·la, transposició d'un model urbà al camp (*urbs in rure*), significaria una presència més intensa i perllongada dels propietaris a les seves propietats, on volien assolir el nivell de comoditat de què gaudien a la ciutat. Aquest fet representaria fortes inversions econòmiques, i pot explicar-se de diverses maneres: per uns desviaments de les antigues inversions fetes al nucli urbà cap al camp, per una rendibilitat més alta de l'explotació agropecuària, pel canvi de models aristocràtics o per un cúmul de tot plegat i d'altres consideracions que se'ns escapen. En contra d'aquesta idíl·lica situació global, caldria recordar l'abandonament de la *mansio* de Summum Pyrenaeum (Busquets/Palahí 2000, 114-123; Burch et al. 2006a, 162-165) i de la vil·la suburbana de Gerunda, Sant Pere de Montfullà, que, després de diverses campanyes d'excavació, sembla segur que va deixar d'existir avançat el segle II (Nolla et al. 2003; Sagrera 2006, 293-296). Tanmateix, la història de la *mansio* no pot posar-se en relació amb l'evolució del camp, sinó amb la de la via, i hem apuntat que, en aquest cas, devia ser l'aparició d'una nova *mansio*, la de Deciana, el que va significar la desaparició de Summum Pyrenaeum (Burch et al. 2006a, 162-165). Sant Pere de Montfullà és un cas diferent, que se'ns fa difícil de comprendre i d'explicar i que potser va tenir a veure amb una reorganització dels *fundi* suburbans de l'occident de Gerunda que devia acabar comportant una nova centralització de les activitats i l'abandonament, per innecessaris, d'alguns antics establiments.

Caldria, altrament, aportar a la discussió altres maneres d'explicar aquesta eclosió. En efecte, hem de preguntar-nos, almenys com a hipòtesi de treball, quina va ser la influència de la guerra civil que va acabar portant Septimi Sever al capdamunt de l'Imperi i que, recordem-ho, va afectar notablement Tarraco i, versemblantment, la Citerior. Podria ser aquella expansió producte d'uns canvis de propietaris o el cant del cigne d'una certa crisi que se'ns farà evident arqueològicament els anys posteriors? Sense notícies textuais ni dades epigràfiques no sembla que puguem resoldre aquestes qüestions.

DADES CONFRONTADES

Vegem tot seguit i de manera resumida què ens diu l'arqueologia sobre aquesta centúria en aquells jaciments ben excavats i coneguts. Deixarem de banda, volgutament, els llocs poc coneguts o desigualment coneguts, i ens fiarem només de les notícies més ben establertes.

La vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar, la Selva)

L'evolució d'aquest centre al llarg del segle III és una història de contrastos que es va iniciar amb unes importants reformes de caire essencialment sumptuari i va finalitzar amb l'abandonament de diversos espais de la vil·la, especialment aquells de caire ornamental i superflu.

Situada molt a prop de la costa, en un lloc lleugerament elevat, els Ametllers és un dels millors exemples que es poden trobar en aquestes terres de vil·la romana que combina els dos vessants d'aquesta mena de construccions, amb una importantíssima *pars urbana* enlairada i dominant, però que

no oblida l'aspecte productiu, amb una *pars fuctuaria* situada al peu del turó.

Tot i els seus orígens baixrepublicans, l'estructuració essencial del conjunt es va configurar en època augustal, quan es va dividir en dos sectors clarament diferenciats, amb la part residencial a mitja alçada del pujol, sobre una plataforma artificial organitzada a partir de dos grans patis enjardinats, i una notable zona industrial a la part baixa, que disposava almenys de quatre premses destinades a la producció de vi i potser també d'oli. Ambdós sectors van ser objecte de grans transformacions majestuoses al llarg de l'alt imperi, en el cas de la part noble, i l'ampliació

Figura 1. Plànol de la província de Girona amb indicació dels principals jaciments referits al text.

de les estructures productives, a la zona industrial.

Les darreres d'aquestes mutacions es van dur a terme en època severiana, cap al 200 o poc més tard. Van consistir en l'ampliació i l'enriquiment ornamental del conjunt termal i en la construcció d'un nou triclini hivernal dotat d'hipocaust i amb un nimfeu decoratiu a la banda de migdia. La vil·la ja estava dotada d'aquesta mena d'estructures almenys des del segle I, si bé eren més modestes; el conjunt termal, per exemple, disposava només de dues sales (un *frigidarium* i un *caldarium*), que exigien dos *praefurnia* diferents.

La reforma severiana va ampliar l'edifici cap a migdia, el va fornir de noves estances, va canviar la funció de les ja existents i va construir un nou triclini a l'extrem de migdia del passadís oriental, fets que van permetre unificar en un sol espai els dos *praefurnia*, que, a més, es podia aprofitar com a cuina per la seva proximitat al menjador.

Al principi del segle III, la vil·la dels Ametllers va assolir el seu màxim esplendor, amb importants espais destinats a l'*otium* i al gaudi, com els dos patis enjardinats, les termes, el conjunt de triclinis estivals i hivernals, i esplèndids elements decoratius i ornamentals (escultures, paviments de mosaic, pintures murals...).

També la zona *rustica* o industrial es trobava aquells anys en el moment de màxima expansió si fem cas de la superfície que abraçaven les instal·lacions, amb un important conjunt de premses i altres estances de funcionalitat menys clara però també lligades a processos productius i de transformació.

La situació va canviar a mitjan segle. De fet, al llarg de tota la centúria no hem apreciat cap transformació o renovació de les estructures, però sí que s'han recuperat diversos nivells que proven l'abandonament de tot un seguit d'espais que van afectar tant la *pars urbana* com la *fructuaria*. En el primer cas, van ser els elements ornamentals i superflus els primers de rebre; el conjunt de nimfeu i piscina que magnificava el pati nord va ser abandonat i es va oblitar tot el sistema hidric que resseguia l'edifici. L'abandonament d'aquest sector nord-oest va ser total, i no solament el pati es va convertir en una zona marginal, on la piscina es va emprar com a abocador, sinó que les cambres que s'hi associaven van ser, al principi del segle IV, arrasades i substituïdes per un espai obert pavimentat d'*opus signinum*. Semblantment va succeir al pati de migdia, que després d'un període sense ús va ser ocupat per estructures de caire productiu.

Coses similars van succeir a la part productiva, on les escasses estratigrafies recuperades també indiquen un abandonament de l'explotació.

La vil·la que va sorgir avançat el segle IV era molt diferent de la d'època severiana. Les instal·lacions es van concentrar en la terrassa que fins llavors havia ocupat l'edifici residencial. Però la nova construcció era molt diferent de la de l'alt imperi. Els elements ornamentals van desaparèixer. Els dos grans patis no eren altra cosa que abocadors o espai per a noves construccions. El sector de tramuntana —i, de fet, tot el sector septentrional de la vil·la— va esdevenir una àrea residual que es va emprar com a abocador i, potser, zona de treball sense estances associades, que va esdevenir una gran àrea oberta amb un sòl d'*opus signinum*. Fins i tot l'extrem nord de la vil·la, allà on abans se situava l'accés principal a l'edifici, es emprar com a zona de necròpolis, com denoten els dos enterraments de *tegula* localitzats en un sondeig que s'hi va realitzar (Jiménez/Palahí 2005, 125-128).

El pati de migdia va ser ocupat per tot un seguit de construccions de caire eminentment productiu. Aquest aspecte va continuar sent essencial, ja que, per encabir-hi les noves construccions, es va superar l'antic límit de migdia de l'edifici, aprofitant al màxim l'espai existent a la terrassa.

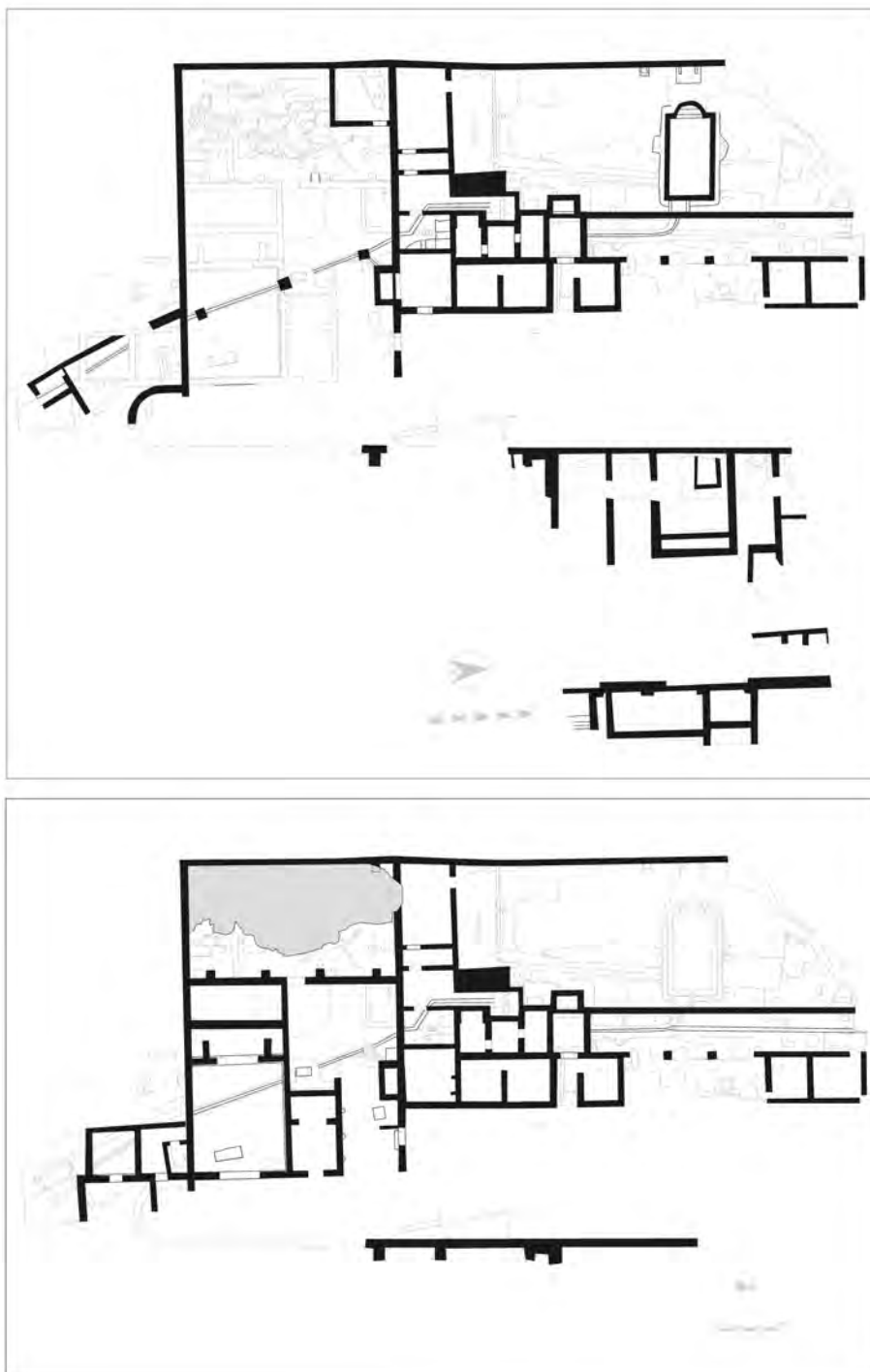

Figura 2. Planta general de la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar a principis del s.III i en la fase baix imperial.

Semblaria que només la part central del conjunt deuria haver conservat l'ús residencial, sense que la manca d'estratigrafies ens permeti saber exactament en quin instant es van abandonar sectors com el de les termes, que en un moment del baix imperi van ser convertides en espais pavimentats en *opus signinum* i sense funció termal. Tot i això, pensariem que l'antic triclini severià va ser remodelat, en ser substituït el paviment i eliminar-se el nimfeu de migdia. Seria lògic pensar que el colgament dels hipocausts de les termes i del triclini van coincidir en el temps, ben entrat el segle IV, quan la vil·la va ser completament refeta.

Resulta difícil valorar fins a quin punt la situació que va passar el conjunt dels Ametllers al llarg del segle III (i part del IV) pot tenir relació amb la d'altres jaciments del territori. Algunes peculiaritats, com la seva situació a la costa i els greus problemes de comunicació amb l'interior, li confereixen unes característiques molt personals. Així, per exemple, aquest establiment depenia completament de la sortida al mar per comercialitzar la seva producció. En casos de bloqueig o d'inseguretat del comerç marítim, com tot sovint va succeir a la Mediterrània al llarg del segle III, no disposava de l'opció de transportar el seu excedent per terra fins a les ciutats properes, ateses les peculiaritats orogràfiques de la vall de Tossa. Tampoc no coneixem les circumstàncies personals dels propietaris de la vil·la en una època de tanta inseguretat a l'Imperi com va ser el segle III. Sigui com sigui, les dades disponibles semblen insinuar alguna cosa més que un moment de crisi o contracció de l'establiment; fins i tot és probable que durant un curt espai de temps restés deshabitat. Això no vol dir que els habitants de la vall no continuessin freqüentant i explotant el territori, però semblaria com si el propietari n'hagués estat absent durant molt de temps i l'explotació hagués estat uns anys sense direcció. De fet, les reformes del segle IV responen més a una nova ocupació i redefinició total de l'espai que no pas a unes reparacions puntuals. La solidesa de l'edifici, amb murs d'*opus caementicium*, va fer possible aprofitar gran part de l'estructura (potser l'abandonament no va anar més enllà d'un parell de dècades), canviant, però, la funcionalitat de molts dels llocs. Ens ho demostra la primera obra que es va dur a terme, la recuperació de la xarxa hídrica: es va construir un nou ramal al sector nord per evitar el nimfeu i la piscina abandonats, i es va netejar la resta del circuit. Això demostra la importància d'aquesta xarxa en el funcionament de la vil·la, i el període existent entre el colgament i la reparació de la xarxa podria ser indicatiu d'aquest abandonament. Les peculiaritats de la vil·la dels Ametllers, tant per la seva situació com per les seves característiques —una vil·la costanera amb un important vessant lúdic que possiblement pertanyia a un propietari absentista que vivia en alguna ciutat propera (potser Empúries, Barcino o la mateixa Tarraco)—, fan difícil relacionar la seva conjuntura amb la d'altres establiments.

L'hort d'en Bach (Maçanet de la Selva)

L'excavació ha posat de manifest una fase vers el 200 que coneixem massa per sobre i que no permet veure més enllà del que sembla una continuïtat sense daltabaixos. La poderosa fase tardoantiga, que va arrasar pràcticament del tot les estructures anteriors, potser s'explicaria per l'equilibri i el creixement del vell nucli. No és, però, obligatori. Podrien ser-ne la causa un canvi de propietat o altres fets indetectables arqueològicament (Llinàs et al. 2000).

Pla de Palol (Castell - Platja d'Aro, Baix Empordà)

Notablement excavada, però massa parcialment, les dades aplegades, pel que fa al segle III, són indirectes o incompletes. Hem observat l'existència de grans escombreres en antics patis de treball aparentment perifèrics, on sovintegen en quantitat i qualitat els materials locals i d'importació d'aquella centúria amb una continuïtat sense salts (Nolla (ed.) 2002, 109-136). Altrament, en un altre sector del conjunt detectem l'abandonament d'espais que van esdevenir zona d'enterrament i que més tard van ser novament ocupats. Són notícies aparentment contradictòries no pas fàcils d'interpretar. Tanmateix, l'esplèndida fase tardana del jaciment semblaria confirmar, almenys aparentment, un llarga evolució no afectada (o poc afectada) per una època de mutacions.

Vilauba (Camós, Pla de l'Estany)

Un accident desgraciat va ocasionar, molt a la darrereria del segle III, la destrucció d'una part de l'edifici de la vil·la que va tenir conseqüències importantíssimes per al futur del conjunt i que va acabar comportant un canvi radical i la construcció d'una vil·la ben diferent. Altrament, cap dada no permet rastrejar dificultats abans de l'incendi (Castanyer / Tremoleda 1999, 196-200), si no és que considerem que l'abandonament del conjunt termal va ser anterior al gran foc i no un efecte secundari d'aquest fet (Nolla / Tarrús / Chinchilla 1985, 49-97). El material que data l'abandonament dels banys i el que data l'incendi són tan pròxims en el temps que no és possible filar més prim. Tanmateix, les conseqüències, en aquesta enquesta, són diametralment diferents.

Ermedàs (Cornellà del Terri, Pla de l'Estany)

Aquest gran centre terrissaire, que no sembla formar part de cap vil·la i que hauria servit un territori considerable, situat no gaire lluny de Girona, va deixar de produir i es va abandonar en el curs del segle III (Tremoleda et al. 2004, 233; Tremoleda et al. 2006, 297-300). S'ha de considerar un exemple de la crisi general o la conseqüència d'una gestió ineficaç?

Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà)

Durant la tercera centúria va desaparèixer la producció terrissaire (Nolla/Canes/Rocas 1982, 181-182; Barti/Plana/Tremoleda 2004, 91-93). Els primers anys del segle IV van significar un canvi substancial de les estructures i els espais coneguts que va desembocar, ja dins del segle IV, en una reconversió del conjunt, que no semblava, ni de bon tros, gaudir de la força i l'empenta d'èpoques anteriors, i que s'hauria dirigit cap a l'abandonament definitiu del lloc durant aquella etapa històrica.

Puig Rodon (Corçà)

Les excavacions a la vil·la romana de Puig Rodon, descoberta cap a la fi del segle XIX, es van limitar a poc més de quatre campanyes entre els anys 1981 i 1984, amb una intervenció en dos sectors que va posar al descobert una superfície de poc més de 200 m². Per tant, la informació que en tenim és molt parcial, encara que suficient per veure que la seva evolució estructural i cronològica no té res a veure amb les dues vil·les anteriors i s'acosta més al que sol ser habitual en qualsevol vil·la situada més enllà de la plana empordanesa.

La seva fundació, que aquesta vegada sí que es va poder establir amb certa seguretat, no sembla anterior a mitjan segle I. Revisant els materials més vells, una data vers els anys 40-50 ens sembla la més apropiada (com la fase 1 de la vil·la altimperial de Tolegassos). Els canvis, reestructuracions, ampliacions i remodelacions durant els cent cinquanta anys següents no queden clars. Potser no n'hi va haver. L'àrea que més endavant va ser ocupada per l'habitatge principal s'havia destinat a zona de treball, amb almenys dos forns de ceràmica en un dels extrems. L'estructura del conjunt és quasi desconeguda a causa de la poca superfície excavada.

Però sí que observem un canvi notable cap a la fi del segle II o el primer decenni del segle III, com a tantes altres vil·les. Sembla que va ser una ampliació espectacular tractant-se d'una vil·la rural allunyada de qualsevol urbs. Entorn del pati identificat (potser amb una galeria que l'envoltava) es van construir noves dependències i es van pavimentar amb mosaics policroms. A l'altre extrem, a la banda est, es van bastir unes petites termes, que ens han arribat molt destruïdes, però que adopten la planta típica dels senzills banys en edificis rurals, amb les diferents parts disposades en línia.

Puig Rodon va manifestar, durant el segle III, un creixement notable, tenint en compte les dades proporcionades per la limitada àrea excavada. Aquest creixement es tradueix en remodelacions i annexos apreciables a nivell de fonamentació, amb murs adossats als del segle anterior i sobreposició de nivells de circulació i/o activitat que arriben fins al segle VI. Potser va experimentar períodes de recessió, sobretot en els darrers anys d'activitat, en una època que mai no podríem situar abans del segle V. Documenta aquesta situació l'establiment de forns senzills, potser domèstics, per coure ceràmica enmig del pati, que a la fi del segle II havia constituït el nucli central de l'edifici pavimentat amb mosaic, l'habitatge del *dominus*. En qualsevol cas, si ens referim estrictament al segle III, per a Puig Rodon va ser sens dubte el període de màxim creixement i, potser, el que li va donar l'empenta que va afavorir la continuïtat de l'assentament durant els tres segles posteriors.

Ca n'Aliu (Forallac, Baix Empordà)

Aquesta vil·la, només parcialment coneguda a través d'una prospecció intensa del lloc i d'algun sondeig puntual, mostra un material ceràmic interessant que no sembla depassar, en cap cas, el segle III. No en sabem ni les dimensions ni l'evolució històrica, i amb les dades actuals s'ha de defensar un moment final dins del segle III avançat, dada interessant però que no lliga amb el comportament global d'aquest territori (Nolla/Casas 1984, núm. 187, 140).

Tolegassos (Viladamat)

No val la pena tornar a explicar allò que s'ha publicat tantes vegades sobre els orígens i l'evolució de la vil·la a partir del segle II aC. Ara interessa el que va esdevenir quatre segles més tard, sobretot durant el segle III. Per fer-ho, només hem de recular mig centenar d'anys per situar l'explotació en el context previ de la segona meitat del segle II.

Si la puixança de l'establiment pot mesurar-se per l'activitat que es dedueix a partir de les troballes a les escombreres de la casa, a les quals anaven a parar tots els estris i atuells amortitzats, o per la circulació monetària, s'ha de concloure que el període situat entre els anys 150 i 225 va ser el de màxima esplendor o, millor dit, de màxima activitat productiva. La localització i recent excavació de la necròpoli confirma també una època amb el major nombre d'habitants en un període que fa de mal delimitar, però que, *grosso modo*, se situaria entre la segona meitat del segle II i la primera del segle III. Una seixantena de difunts per a un període que comprendria poc més d'un segle és una quantitat considerable i, de fet, dobla el nombre d'incineracions datades entre el darrer quart del segle I aC i els anys 140-150 de la nostra era.

Durant el segle II, doncs, i sobretot a partir de mitjan centúria, Tolegassos ja estava definitivament estructurada com una casa de pagès dotada d'habitatge, magatzems i coberts annexos i un gran pati central ocupat per un dipòsit amb 125-150 *dolia*. La intensa activitat cerealista va quedar a bastament documentada amb la recuperació de granes carbonitzades en diversos dipòsits i nivells. Per altra banda, un complement basat en la ramaderia, amb predomini d'ovicaprins i bòvids, constituïa una font de riquesa que probablement se situaria quasi al mateix nivell que la proporcionada per l'agricultura.

Però en algun moment a cavall entre els segles II i III tot va començar a canviar. Un canvi gradual, imperceptible a primer cop d'ull, amb unes conseqüències que a la llarga devien portar a la desaparició d'aquell conjunt, cap al darrer quart del segle III. Però els indicis, vistos des de la nostra perspectiva, són clars i es poden resumir de manera breu i

diàfana.

Vers l'any 200 va quedar fora d'ús i es va tapar volgutament el segon pou de la vil·la (l'altre feia cent cinquanta anys que s'havia obliterat). No es disposava, per tant, de proveïment directe d'aigua dins el recinte. El magatzem de *dolia* del pati a poc a poc va anar quedant reduït fins a ocupar la meitat de l'espai inicial. Per altra banda, es va construir un annex a la façana est que, en aparença, ampliava i millorava l'establiment, però que sembla amagar altres defectes i mancances i que, de fet, assenyala el principi de la fi. L'habilitació d'un petit taller de ferrer en una de les petites estances de l'ampliació mostraria, potser, la necessitat de fabricar-se o reparar al mateix lloc les eines i atuells davant la dificultat o despesa que suposava accedir als productes manufacturats del mercat. La pobresa i el progressiu deteriorament de la casa en general se'ns fan palesos al llarg del segle III, quan la propietat només va poder apuntalar porxos i teulats fins que van caure definitivament.

Tot plegat, que es pot documentar tan àmpliament com calgui a partir de detalls i troballes esparses en diversos indrets del jaciment, indica, d'una banda, un canvi relativament sobtat en les fonts de riquesa i en l'orientació de l'explotació. De l'altra, és el reflex, en una vil·la rural suburbana, del que anava succeint a Empúries durant aquelles dècades, que va acabar amb l'abandonament de la ciutat de planta regular i es va encaminar cap a un altre model completament divers.

Comentàvem a l'inici que la circulació monetària segueix uns paràmetres paral·lels als de la ciutat situada a tan sols 4 km. El centenar llarg de monedes de Tolegassos, que en principi pot semblar poca cosa, es distribueix de manera regular i uniforme a tot el jaciment, ja sigui en nivells superficials o en estratigrafia i, de fet, constitueixen un lot important tenint en compte el tipus de jaciment i la destrucció que ha tingut durant els últims disset o divuit segles. La qüestió és que la gràfica per períodes cronològics sembla calcada a la que correspon al fòrum d'Empúries, i s'observa un tall radical entorn del 275- 280. El conjunt, també notable, de la segona meitat del segle IV és una altra cosa, ja que correspon a una reocupació puntual ben documentada i delimitada.

Sigui com sigui, el progressiu deteriorament de les estructures i l'empobriment progressiu que s'hi detecta durant tot el segle III, reflectit en una disminució dels atuells que anaven a parar a l'escombrera o en la ruïna d'algunes estructures, va abocar a la desaparició total de la vil·la quan encara no s'havia iniciat el segle IV. La reocupació de l'indret, quasi setanta-cinc anys més tard, no té res a veure amb l'edifici abandonat: dependències d'una modesta cabana i el que sembla un corral per al bestiar (Casas/Soler 2003).

Mas Gusó (Bellcaire d'Empordà)

La superfície excavada no permet copsar amb detall tota l'evolució de la vil·la, situada uns 4 km al sud-oest d'Empúries, però sembla que la seva desaparició s'ha de situar quasi a la mateixa època que la de Tolegassos, o potser una mica abans i tot. En realitat, entre que la superfície excavada no arriba ni a una quarta part del jaciment i que es conserven millor els nivells i estructures d'època colonial i ibèrica, o fins i tot els de la vil·la baixrepublicana del segle II aC, que els murs de l'edifici altimperial, arribar a datacions fermes per a l'abandonament del jaciment d'època romana o per veure, ni que sigui aproximadament, l'evolució que va seguir durant els segles II i III és encara massa difícil.

Sabem que el conjunt altimperial va néixer com una ampliació de la vil·la republicana, adaptant-se al vell edifici de l'establiment inicial, que va ser ampliat considerablement fins a assolir, en la seva millor època,

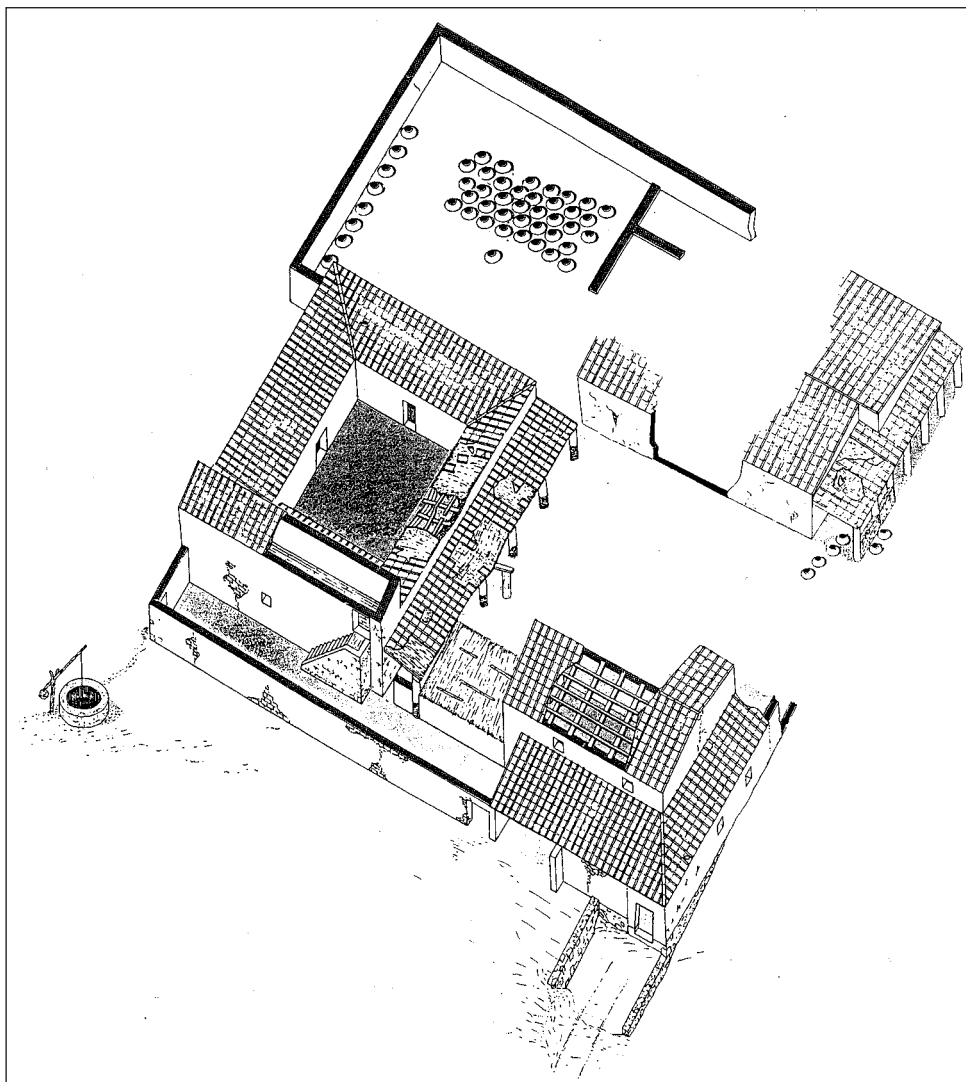

Figura 3. Reconstrucció de la vil·la dels Tolegassos a la seva darrera fase constructiva.

una extensió semblant a la de Tolegassos. No sempre és fàcil datar tots els murs i estances, a causa d'una destrucció que va afectar fins i tot els nivells de fundació, ja que els llocs on millor s'han conservat corresponen a àrees on la roca natural es troba a poca profunditat, i, per tant, els nivells arqueològics, de poc més de 30 cm de potència, han quedat afectats per moviments de terres moderns. Però hi ha evidències de construccions (o ampliacions) cap a la segona meitat del segle II. En la fonamentació, la vil·la del segle II aC no va enregistrar cap modificació fins quasi tres-cents anys més tard. Se li va donar una estructura més regular i es va dotar de certs elements que hi feien més còmoda la vida, com unes petites termes amb una latrina annexa. Aquestes termes van ser remodelades i ampliades pocs anys després, possiblement a cavall entre els segles II i III.

Amb aquesta obra s'iniciava el que hem identificat com la tercera fase de la història de l'edifici, que es documenta en diversos indrets i sectors de l'àrea excavada, ja sigui pel material associat als pocs nivells de fundació conservats com per una tècnica constructiva que combina filades de *tegulae* amb filades de pedra, tot plegat lligat amb morter, i que identifiquem en diversos llocs i dependències perimetrals.

Les dades que va proporcionar la zona excavada (susceptibles de canviar si en el futur s'amplia l'excavació) assenyalen l'abandonament de la

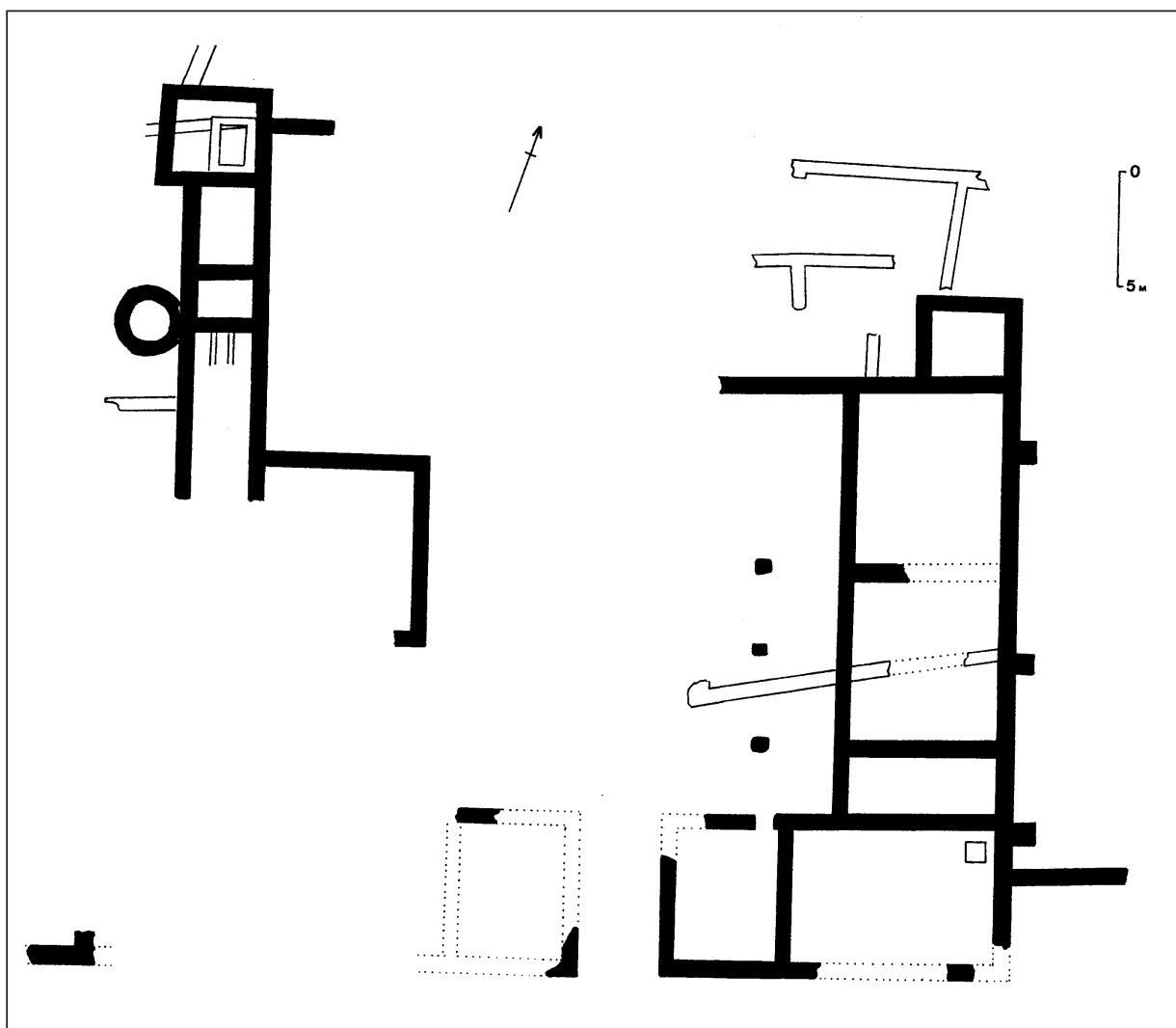
vil·la en un moment que no va més enllà de mitjan segle III. Tampoc no veiem una explicació per a un abandonament que sembla molt sobtat. No observem el deteriorament que havíem vist a Tolegassos ni podem resseguir tan bé l'activitat de l'establiment. No hem trobat o no hem sabut identificar magatzems ni veiem patis o dependències amb *dolia* o qualsevol altre sistema d'emmagatzematge, ni podem deduir, amb materials a la mà, el pes que tenien les diferents activitats agrícoles o ramaderes en aquell establiment. No s'han recuperat granes o llavors carbonitzades, i només observem una dedicació a la ramaderia (ovelles i vacum) gràcies a centenars de restes òssies, que, en qualsevol cas, constitueixen un conjunt considerablement inferior al que es troba a Tolegassos.

És possible que excavacions en zones encara no explorades ni prou ben delimitades ens proporcionin les dades que trobem a faltar i ens ajudin a datar millor el moment final de la casa, que, per lògica, però sense proves, imaginem semblant al de Tolegassos i provocat per les mateixes causes (Casas/Soler 2004).

La Quintana (Cervià de Ter)

Important i menys coneguda del que voldríem. Pel que sabem, la continuïtat baiximperial semblaria a favor de negar l'existència d'inestabilitat i problemes. Ceruiana, el topònim del lloc, ens és conegut des del segle IV (Tremoleda/Castanyer 1993; Amich 2006, 46-56).

Figura 4. Planta de la darrera fase constructiva de la vil·la de Mas Gusó

La Casa del Racó (Sant Julià de Ramis, Gironès)

Cap indici no permet observar grans moments de crisi o aturada, sinó un *crescendo* entre la seva aparició i la desaparició, que va tenir lloc a mitjan segle IV per circumstàncies exògenes lligades a la creació del *castellum* militar, que va significar la compra de la vil·la i del *fundus* que explotava (Burch et al. 2006a, 123-126).

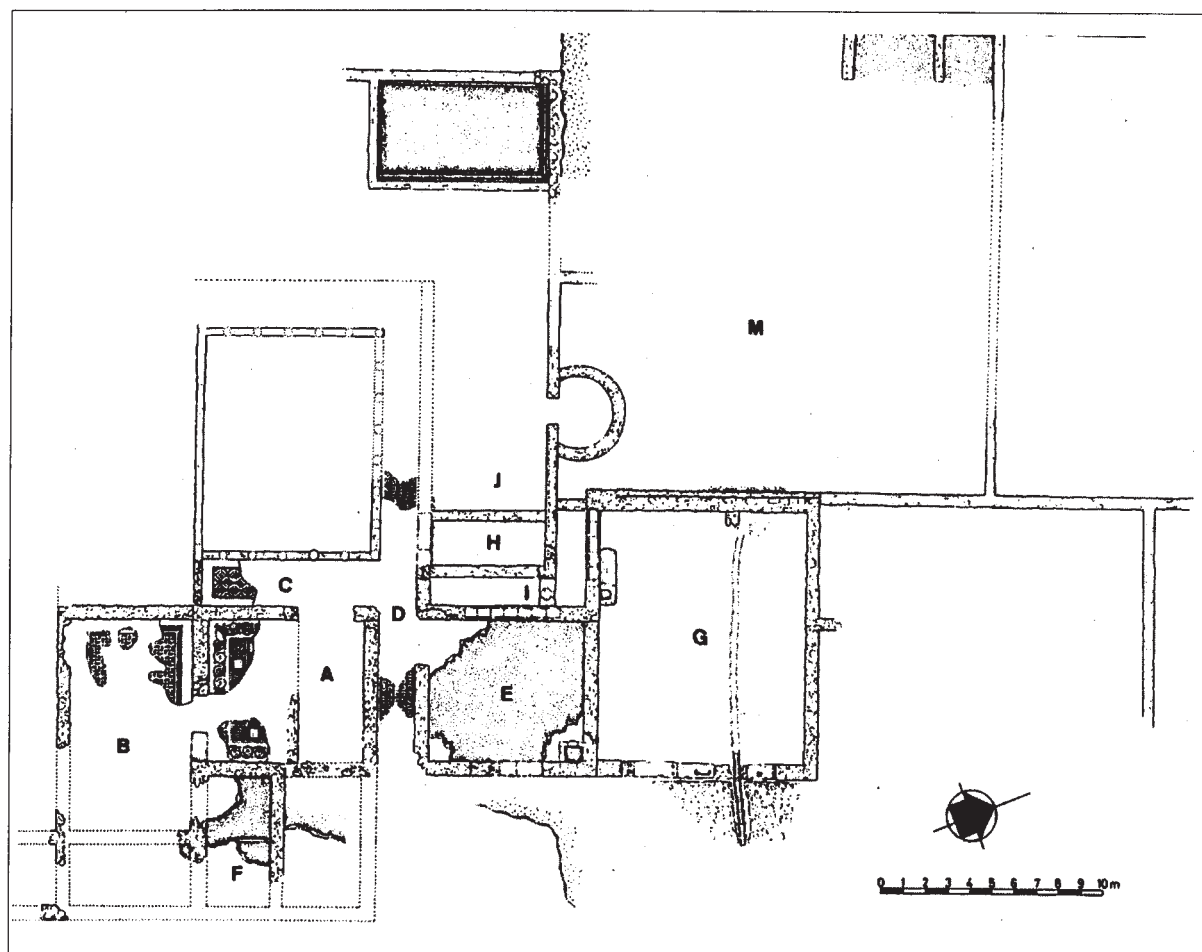
Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès)

Novament, se'ns posen de manifest, de manera contundent, les grans reformes severianes: la pavimentació d'una part notable de la *pars urbana* amb sòls policromats d'*opus tessellatum* (Nolla / Sagrera 1993, 145-158) i d'altres, ja dins de l'etapa posterior, al segle IV, que semblen dibuixar una expansió continuada fins que es va produir el col·lapse final, a la segona meitat del segle V, potser com a conseqüència d'un incendi que es documenta aquí i allà i del qual no sabem l'extensió completa ni hem pogut fixar, amb seguretat, la data justa (Palahí/Vivó 1994, 157-170).

Can Pau Birol (o Bell-lloc del Pla, Gironès)

Aquesta gran vil·la suburbana ens és escassament coneguda en detall, però l'esplèndida fase de l'inici del segle IV fa pensar en l'eclosió d'una llarga etapa de consolidació i guanys que fa difícil plantejar l'existència de moments delicats i d'inestabilitat durant el tercer segle de l'era (Nolla, en premsa).

Figura 5. Detall de la *pars urbana* de la vil·la del Pla de l'Horta en època severiana.

Can Ring (o can Llandrich) (Besalú, la Garrotxa)

Disposada esplèndidament, aquesta vil·la explorada des de fa molt de temps permet reconèixer-hi un establiment rural, productiu, amb presència d'un cert luxe (pintura mural), però que no sembla anar més enllà del segle III. És un fet global d'un territori completament desconegut o bé es tracta d'un cas aïllat? Cal més treball de camp per poder confirmar si aquelles primeres inspeccions són globals o només puntuals, si la vil·la va ser sotragada durant el segle III per un seguit de circumstàncies que venien de més lluny, i si va ser un cop instantani que no va deixar capacitat de reacció o un fet més general del territori el que va afectar fatalment la vil·la.

El Bosquet del Rajoler (Riu-dellots de la Creu)

Puntualment sondejada, mostra una llarga continuïtat fins al baix imperi (Nolla/Casas 1984, núm. 312, 191-193).

Aquest breu repàs, en què hem aplegat només aquelles estacions explorades amb més o menys intensitat, mostra un panorama prou uniforme per intentar treure'n conclusions globals que semblen marcar diferents camins en què encabir els jaciments que coneixem. Caldrà, però, tenir ben present que només a partir d'un coneixement exhaustiu i en extensió d'una vil·la és possible arribar a conclusions contundents i acceptables. Recordem que aquest cas és, ara per ara, excepcional, minoritari. Les conclusions a què puguem arribar seran provisionals; s'hauran d'agafar com un punt de partida. Tot és massa imprecís per ser considerat definitiu.

Queda clar que el rerepaís suburbial emporità va resseguir fil per randa la greu mutació que va afectar la capital de la *ciuitas*, que, d'ençà del segle I de l'era, va anar reduint l'espai urbà fins a l'abandonament definitiu de la ciutat regular. Aquestes circumstàncies molt especials no van significar la desaparició de la *ciuitas*, sinó la seva transformació. En efecte, l'Empúries posterior va ser una ciutat de model diferent, sense un autèntic nucli urbà desenvolupat, amb el port com a centre neuràlgic defensat per la fortalesa obrada sobre l'antiga Palaia Polis, el nucli actual de Sant Martí. Els nous centres de poder s'han de cercar dins d'aquestes muralles o a l'entorn de l'antic turó d'Empúries. Aquest canvi substancial explicaria la desaparició dins del segle III d'unes vil·les sense una *pars urbana* desenvolupada, de voluntat preferentment productiva i lligades directament a proporcionar, sobretot, cereals per al consum dels habitants de la ciutat. Morta la cuca, mort el verí. Sense un hàbitat demogràficament significatiu, aquests centres eren innecessaris. Altrament, la crisi urbana devia afectar els propietaris de les vil·les, que, almenys a Mas Gusó i a Tolegassos, no hi residien. Seria una resposta a un llarg procés que vindria de molt abans i que la crisi general de la tercera centúria només devia accelerar.

Ben diferent és el comportament del suburbi de Gerunda, on es dibuixa continuïtat i expansió si ens hem de fiar de la puixança de la fase baiximperial. La ciutat de Girona, recordem-ho, exemplifica perfectament

Figura 6. Detall del mosaic del circ de la vil·la de Can Pau Birol de Girona, mostra de la gran riquesa ornamental d'algunes de les vil·les suburbanes d'època baix imperial.

un altre model de ciutat, poderosament emmurallada, on es concentren els centres del poder civil i religiós, que va actuar de gran mercat d'abast regional i amb una voluntat expansiva, que es manifestaria en la incorporació de l'antiga *ciuitas* d'Aquae Calidae. És un panorama radicalment diferent del d'Empúries.

Quin valor cal donar a la desaparició més que probable d'altres vil·les (ca n'Aliu o can Ring) o d'altres edificis situats al camp (la bòbila d'Ermedàs), en espais territorials diferents? No ho sabem prou bé. Però és un fet que cal considerar i més si tenim en compte que, d'ençà de l'inici del principat, són molt pocs els establiments rurals desapareguts (les Arenes i Sant Pere de Montfullà), dos o tres casos en poc més de dos-cents anys.

I deixant de banda les estacions més conegudes, indicis fermes d'excavació detecten aquí i allí crisis puntuals que van afectar, durant aquell segle, diversos espais rurals. A Llafranc va cessar l'activitat terrissaire d'una llarga tradició de més de dos segles i mig. Als Ametllers la recessió es fa evident i va condicionar una fase final tardoantiga que va néixer feble, molt més aparent que real.

A TALL DE CONCLUSIONS

El segle III va significar una etapa de transició que va afectar el camp de manera més important del que havíem suposat, però menys contundent i menys apocalíptica del que s'havia suposat fa uns quants anys. En alguns casos molt evidents (suburbi d'Empúries), no sembla conseqüència directa dels fets generals, sinó d'una evolució determinada de la ciutat, l'origen de la qual cal cercar-lo molt anys endarrere (època d'August); en d'altres, no estem en condicions d'assegurar-ho, però podrien estar més relacionats amb la situació general; moltes altres vegades, la vil·la, en darrera instància una inversió, devia patir les conseqüències de les activitats del seu amo, potser afectades per la conjuntura general; en d'altres, potser van tramejar la situació d'inestabilitat més eficaçment i, tal vegada, amb sensibles beneficis, que podrien explicar algun gran creixement posterior. No sembla que pugui ser considerada una casualitat la desaparició de l'activitat terrissaire, de gran abast en aquesta centúria. Més aviat caldria prendre-s'ho com una prova evident d'uns anys d'inestabilitat que van afectar, poc o molt, tot aquest territori. Potser la discreció dels fets havia emmascarat una situació general que, tanmateix, va afectar de manera diferent els uns i els altres.

Com hem vist en les pàgines precedents, són diversos els problemes de partida per analitzar la situació al camp en aquells anys. Per començar, un element conceptual. Es pot analitzar el camp d'època romana sense vincular-lo a la *ciuitas* de la qual formava part, i al marge de situacions econòmiques més generals? Sembla obvi que no, i molt menys en períodes de crisi i transformació, en què aquestes estructures canvien i no ho fan de manera independent, sinó interrelacionada. Però això ens portaria al segon problema, que és la manca de coneixements sobre aquest període, no solament pel que fa al món rural, sinó també urbà, i també pel que fa a la situació econòmica i comercial que va passar el territori, especialment a causa de la manca d'excavacions. Centrant-nos en la situació al camp, i molt especialment a les *uillae*, resulta evident la insuficiència dels jaciments excavats. És cert que són moltes les vil·les conegudes arreu del territori, però el nombre davalla de manera alarmant si ens centrem en les vil·les que han estat excavades en una certa extensió, i de manera radical si el reduïm a les que ho han estat de forma total o quasi total. I això és important, ja que, si bé en períodes de certa estabilitat i continuïtat el coneixement d'una part de la vil·la es pot emprar per generalitzar, la situació no és equivalent en moments de canvi. Per posar-ne un exemple

ràpid, podríem esmentar que la troballa dels nivells d'incendi del segle III a l'ala nord de la vil·la de Vilauba va ser utilitzada per alguns autors per defensar el pas i l'impacte de les invasions germàniques. Solament l'excavació en extensió va permetre comprovar que es tractava d'un fet fortuït i puntual que no va afectar la continuïtat de la vida a la vil·la. De manera similar, l'existència dels mosaics baiximperials dels Ametllers s'ha fet servir, a vegades, per parlar d'una pròspera i luxosa fase baiximperial en aquell establiment, fet que les darreres excavacions han permès matisar de manera important. És per aquestes raons que la manca d'excavacions prou extenses i aprofundides dificulta la interpretació d'aquest període, i encara molt més inútils resulten per a aquest objectiu els estudis realitzats a partir de simples recollides de materials, que poden servir per constatar la pervivència o no d'un jaciment en determinades èpoques, però no permeten aprofundir en les seves transformacions i, per tant, no serveixen realment per explicar quina era la seva situació en un moment determinat.

Aquesta manca d'estudis crea situacions paradoxals, especialment evidents en moments de canvi com el d'aquest segle. Així, de les vil·les analitzades en aquest mateix article, només tres ho han estat de manera extensa (Vilauba, Tolegassos i els Ametllers)³, i les tres ens apropen a realitats diferents que caldria analitzar de forma local, pel que fa al seu entorn, i general, immerses dins les problemàtiques social, econòmica i política que tenia l'imperi. Així, mentre que Tolegassos, molt lligada a la propera ciutat d'Empúries, va ser abandonada, Vilauba va viure una certa continuïtat i als Ametllers es va produir un abandonament de diversos espais, que potser fins i tot podria interpretar-se com un abandonament provisional de l'explotació durant uns quants anys.

Els tres jaciments mostren peculiaritats que fan explicable, almenys parcialment, la seva diferent situació econòmica. Tolegassos era un assentament eminentment productiu, vinculat al mercat més proper, Empúries, i que com a tal havia de seguir un camí paral·lel al de la font del seu benestar. Vilauba era un establiment també amb un important vessant econòmic i, segurament, vinculat a la ciutat de *Gerunda*. En aquest cas, desconexem quina va ser l'evolució de la *ciuitas* al llarg d'aquest període, del qual sembla que hauria sortit amb més empena i importància⁴, però la ubicació de la vil·la li permetia cercar nous mercats i recursos, en cas de fallar-li el principal. En el cas dels Ametllers, la seva peculiar situació, en una vall costanera, molt tancada, que sols permetia la sortida per mar, i la seva especialització econòmica, molt centrada en la producció de vi, podien provocar que quedés més afectada per la situació general del l'Imperi, en el qual la seva disgregació devia provocar problemes per al comerç a llarga distància, especialment a les zones costaneres, sempre afectades per la pirateria quan el poder central no era prou fort per mantenir un ferri control del mar.

De tota manera, aquestes darreres constatacions només farien referència a un aspecte de la situació i, un cop més, resulta difícil anar més enllà sense altres jaciments que permetin confirmar tendències i, per tant, separar el fet conjuntural de les situacions generals.

Desmoralitza no poder anar encara més enllà; no poder saber si hi va haver una crisi demogràfica que va acabar afectant el camp; dificultats específiques en conreus determinats; problemes a ciutat pels curials, que, de retruc, es devien fer sentir a les vil·les; una davallada de l'activitat comercial i de les relacions interprovincials o tantes altres possibilitats que no són fàcils de detectar o d'interpretar.

3. No incloem en aquest apartat la vil·la de Mas Gusó, ja que no queda clar si va tenir una *pars rustica* o no, element de vital importància a l'hora de fer-ne l'anàlisi, ja que en condiciona la interpretació, atesa la proximitat amb Empúries, com a vil·la residencial de caire suburbà o autèntica unitat econòmica de producció.

4. Apuntem aquesta dada amb tota la cautela, ja que correm el risc de caure en un argument basat en escasses proves i en elements posteriors al període que ens ocupa.

BIBLIOGRAFIA

- AGUSTÍ, B., CODINA, D., DEHESA, R., LLINÀS, J., MERINO, J., MONALBÁN, C., VARGAS, A. 2002, Excavacions arqueològiques a Vilanera (l'Escala, l'Alt Empordà), *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Sant Joan de les Abadesses, 161-166.

- AMICH, N. M. 2006, *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Feliu de Girona a l'antiquitat tardana*. Col·lecció de Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, núm. 19, Girona.

- ARCE, J. 1978, La crisis del siglo III dC en Hispania y las invasiones bárbaras, *Hispania Antiqua*, 8, 257-269.

- ARCE, J. 1986, *El último siglo de la España romana: 284-409*. Madrid.

- ARCE, J. (1988). *España entre el mundo antiguo y el mundo medieval*. Madrid.

- ARCE, J. 1993, La transformación de Hispania en época tardorromana: paisaje urbano, paisaje rural, *III Congreso de Estudios Medievales. De la Antigüedad Tardía al Medievo (siglos IV-VIII)*. Ávila, 225-250.

- BALIL, A. 1957, Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del Siglo III d. C., *Cuadernos de Trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología de Roma*, 9. Roma, 97-143.

- BALIL, A. 1959, Hispania en los años 260 a 300 dC, *Emerita*, 27, fasc. 2, 269-295.

- BALIL, A. 1963, Las fortificaciones del Bajo Imperio en la provincias romanas de Hispania, *Celticum*, XIII, 275-288.

- BALIL, A. 1967, De Marco Aurelio a Constantino. Una introducción a la España del Bajo Imperio, *Hispania*, 27. Madrid, 245-341.

- BALIL, A. 1970, La defensa de Hispania en el Bajo Imperio. Amenaza exterior e inquietud interna, *Legio VII Gemina*, León, 601-620.

- BARTI, A., PLANA, R., TREMOLEDA, J. 2004, Llafranc romà, *Quaderns de Palafrugell*, 13. Palafrugell.

- BLÁZQUEZ, J. M. 1964, *Estructura económica y sociedad de Hispania durante la anarquía militar y el Bajo Imperio*. Madrid.

- BLÁZQUEZ, J. M. 1968, La crisis del siglo III en Hispania y Mauritania Tingitana, *Hispania*, 28. Madrid, 5-37.

- BLÁZQUEZ, J. M. 1982, La crisis del siglo III y la Hispania del Bajo Imperio. Dins *Historia de España. II. España romana (218 a. de J. C. – 414 de J. C.)*, vol. I. *La conquista y la explotación económica*. Madrid, 247-288.

- BURCH, J., GARCIA, G., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., SAGRERA, SUREDA, VIVÓ, D., MIQUEL, I. 2006a, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis*, vol. 2. *El Castellum*. Girona.

- BURCH, J., CASAS, J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. 2006b, El territori rural a la costa nord-occidental: ritmes i cicles, *Rhythms and Cycles of Countryside Romanization. Studies of the Rural World in the Roman Period*, 1. Girona, 31-39.
- BUSQUETS, F., PALAHÍ, L. 2000, Jaciment del camí de Panissars (la Jonquera, Alt Empordà), *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Olot, 114-123.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. 1995, *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*. Sèrie Monogràfica, 15. Girona.
- CASAS, J., SOLER, V. 2003, *La villa de Tolegassos. Una explotació agrícola de època romana en el territorio de Ampurias*, BAR International Series, 1101. Oxford.
- CASAS, J., SOLER, V. 2004, *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*, BAR International Series, 1215. Oxford.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 1999, *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació del territori a la comarca del Pla de l'Estany*. Girona.
- CODINA, D., DEHESA, R., LLINÀS, J., MERINO, J., MONTALBÁN, C., VARGAS, A. 2000, Prospeccions i excavacions arqueològiques en el sector afectat pel projecte de construcció d'un camp de golf a Vilanera (l'Escala, l'Alt Empordà), *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Olot, 57-59.
- CODINA, F., JIMÉNEZ, M. F., LLOVERAS, M. J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. 2004, La vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar), *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. La Bisbal d'Empordà, 201-212.
- FERNÁNDEZ UBIÑA, J. 1981, *La crisis del siglo III en la Bética*. Granada.
- FERNÁNDEZ UBIÑA, F. 1982, *La crisis del siglo III y el fin del mundo antiguo*. Madrid.
- JIMÉNEZ, F., PALAHÍ, L. 2005, Vil·la romana dels Ametllers (Tossa de Mar, la Selva), *Estudi General* (vol. 25). *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*. A cura de J. M. Nolla, J. Casas i P. Santamaria. Girona, 125-128.
- LLINÀS, J., MONTALBÁN, C., RAMÍREZ, A., SUREDA, M. 2000, L'hort d'en Bach, del segle II abans de Crist a l'any 2000. La pervivència ininterrompuda d'un hàbitat a Maçanet de la Selva des de la baixa república romana fins als nostres dies, *Estudis i Textos*, 7. Maçanet de la Selva / Santa Coloma de Farners.
- NOLLA, J. M. 1993, Ampurias en la antigüedad tardía. Una nueva perspectiva, *Archivo Español de Arqueología*, 66. Madrid, 207-224.
- NOLLA, J. M. en premsa, Las villae del nordeste peninsular, *IV Coloqui*

Internacional de Arqueologia. Las uillae tardorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función. Gijón, 26, 27 y 28 de octubre de 2006. Gijón.

- NOLLA (ed.) 2002, AICART, F., BURCH, J., CANAL, E., FIGUERAS, M., LLINÀS, J., LLORENS, M. DEL M., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., PRADO, G. DE, SAGRERA, J., SUREDA, M., TREMOLEDA, J. *Pla de Palol. Un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro*. Castell - Platja d'Aro.

- NOLLA, J. M., CANES, J. M., ROCAS, X. 1982, Un forn romà de terrissa a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Excavacions de 1980-1981, *Ampurias*, 44. Barcelona, 147-183.

- NOLLA, J. M., CASAS, J. 1984, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*. Girona.

- NOLLA, J. M., PATIÑO, C., SAGRERA, J., VIVÓ, D. 2003, La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfullà (Bescanó, el Gironès), *Estudis Arqueològics*, 5. Girona.

- NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 1993 Els mosaics de la vil·la romana de l'Horta (Sarrià de Ter), *Cypsela*, X. Girona, 145-158.

- NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 1995, *Ciuitatis Impuritanae Coemeteria. Estudi General* (vol. 15). *Les necròpolis tardanes de la Neàpolis*. Girona.

- NOLLA, J. M., TARRÚS, J., CHINCHILLA, J. 1985, La vil·la romana de Vilauba (Camós). Campanya de 1978 i els materials de 1932, *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 2, 49-97.

- PALAHÍ, L. 2006, Excavacions a la vil·la dels Ametllers: la *pars rustica*, *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Roses, 287-291.

- PALAHÍ, L., VIVÓ, D. 1994, Anàlisi estructural de la vil·la del pla de l'Horta, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIII. Girona, 157-170.

- PEÑA, Y. 2000, La "crisis" del siglo III en la historiografía española, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II. Historia Antigua*, 13. Madrid, 469-492.

- SAGRERA, J. 2006, Excavacions a Sant Pere de Montfullà, *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Roses, 293-296.

- SÁNCHEZ REAL, J. 1957, Las invasiones germánicas, *Boletín Arqueológico*, fasc. 57-60, Tarragona, 6-12.

- TARACENA, B. 1952, Las invasiones germánicas en España durante la segunda mitad del siglo III d. C., *Actas del I Congreso Español de Estudios Pirenaicos (San Sebastián, 1950)*, vol. 6, secc. 5, 37-45.

- TARRADELL, M. 1955a, Sobre las invasiones germánicas del siglo III d. C. en la Península Ibérica, *Estudios Clásicos*, vol. 3, núm. 15, 95-110.

- TARRADELL, M. 1955b, Problemas cronológicos de las invasiones germánicas del siglo III d. C., *IV Congreso Nacional de Arqueología (Burgos, 1955)*. Saragossa, 231-239.

- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P. 1993, La Quintana. Cervià de Ter, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*. Barcelona, 143.
- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P., PUIGDEVALL, I., DEHESA, R., PI, M. 2004, La bòbila romana d'Ermedàs (Cornellà del Terri). Campanyes de 2002 i 2003, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. La Bisbal d'Empordà, 229-234.
- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P., PUIGDEVALL, I., DEHESA, R. 2006, La bòbila d'Ermedàs, Cornella de Terri. L'excavació de 2004, *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Roses, 297-300.
- VIGIL, M. 1963, Romanización y permanencia de estructuras sociales en la España septentrional, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 152. Madrid, 225-233.
- VIGIL, M. 1967, *Las raíces de España*. Madrid.
- VOGT, J. 1968, *La decadencia de Roma. Metamorfosis de la cultura antigua*. Madrid.

Arquitectura i *instrumentum domesticum* a la vil·la de Vilauba al segle III dC

Pere Castanyer, Joaquim Tremoleda
Grup de Recerca del Pla de l'Estany

ABSTRACT

In this work we show the archaeological remains that configure the complete plan of the *pars urbana* of the Roman villa of Vilauba, its constructive features and the function, distribution and singularity of its rooms during High Empire. On the other hand, we study the *instrumentum domesticum* used in the residential building of this villa when it was partially destroyed suddenly. Recuperation of these objects, its composition as a whole, its location, its topographical distribution or its quantification allow us now to treat, from a functional view, diverse aspects as composition of the table service, product storage, utensils for food preparation or cooking, with a special attention to the larder as a closed ensemble and probable starting point of the fire.

KEY WORDS: Roman villa, *pars urbana*, larder, fire, *instrumentum domesticum*.

RESUM

En aquest treball presentem les restes arqueològiques que configuren la planta completa de la *pars urbana* de la vil·la romana de Vilauba, les característiques constructives d'aquesta edificació, la funció, la distribució i la singularitat que tenien els espais al llarg de l'època altimperial. Per altra banda, en ocupem de l'*instrumentum domesticum* que estava en ús en l'edificació residencial d'aquesta vil·la en el moment que fou destruïda parcialment de forma sobtada. La recuperació d'aquests objectes, la composició del conjunt, l'emplaçament i distribució topogràfica o la seva quantificació, ens permeten tractar ara, des d'una perspectiva funcional, aspectes diversos com la composició del servei de taula, l'emmagatzematge dels productes, els estris utilitzats per a la preparació o la cuina dels aliments, amb especial atenció a l'àmbit del rebost, com a conjunt tancat i probable punt on s'originà l'incendi.

PARAULES CLAU: vil·la romana, *pars urbana*, rebost, incendi, *instrumentum domesticum*.

L'estudi que presentem pretén donar a conèixer, d'una banda, les restes arqueològiques que configuren la *pars urbana* de la vil·la romana de Vilauba, quines són les característiques constructives generals d'aquesta edificació, la funcionalitat dels espais, la seva distribució o, finalment també, la seva singularitat dins el conjunt de la casa. El treball recull, doncs, per primera vegada, a més de les dades ja conegudes d'ençà la identificació de les primeres estances corresponents a aquesta edificació, efectuades a finals dels anys vuitanta, també els resultats de les darreres campanyes d'excavació fins ara inèdites que permeten completar definitivament la planta del que fou el nucli principal del *fundus* de Vilauba fins a les acaballes del segle III dC.

L'altre aspecte que volem tractar és l'*instrumentum domesticum* d'aquesta vil·la. Per fer-ho comptem, com ja és sabut, amb la particularitat que l'edificació residencial quedà destruïda parcialment per un incendi sobtat que va sepultar una part important del parament de la llar. La recuperació d'aquests objectes, l'estudi de la seva composició, l'emplaçament i distribució topogràfica o la seva quantificació, ens permeten tractar ara, des d'una perspectiva funcional, aspectes diversos com la composició del servei de taula, l'emmagatzematge dels productes, els estris utilitzats per a la preparació o la cuina dels aliments o, senzillament, la interpretació d'alguns espais a partir dels elements mobles trobats.

1. HISTÒRIA I EVOLUCIÓ DEL NUCLI RESIDENCIAL DE VILAUBA DURANT EL PERÍODE ALTIMPERIAL.

L'estudi d'aquestes restes arqueològiques ha estat un dels objectius fonamentals de la recerca del jaciment d'ençà finals dels anys 80, quan s'excavaren diverses habitacions pertanyents al braç nord de la casa i que havien quedat destruïdes per un espectacular incendi (Roure et al. 1988, 35-43 i figs. 15-A i 17A; Castanyer/Roure/Tremoleda 1989, 63-70). Tal com ja hem avançat, l'excavació d'aquest sector va tenir un gran ressò a l'àmbit arqueològic perquè dessota del nivell de destrucció es recuperaren la pràctica totalitat dels objectes que conformaven el parament de la llar, facilitant així el posterior estudi i interpretació de l'estructura, composició i característiques d'aquesta part de l'habitatge (Castanyer/Tremoleda 1997, 163-175; Castanyer/Tremoleda 2006, 326-347). El bon estat de conservació de les restes, que no quedaren afectades per les reformes posteriors, ajudà a delimitar una construcció de planta rectangular, dividida longitudinalment en dues meitats, que corresponien a un corredor o galeria frontal i a una filada d'habitacions a la part posterior (Castanyer/Tremoleda 1999, 55-77, fig. 30). Malgrat que llavors ja era possible intuir la presència d'un espai obert al seu davant, no fou fins els anys 90, en les successives ampliacions de l'àrea d'excavació, que es va destapar aquest pati així com també una nova bateria d'estructures que el delimitava per la banda oest. La descoberta d'aquest nou sector, que presentava un esquema idèntic al de la part nord, evidenciava que tant l'organització com les dimensions de l'àrea residencial de la vil·la eren més complexes i majors que les que hom podia imaginar anys enrera.

La finalització dels treballs a l'ala oest va coincidir, pel que fa a la història de la recerca del jaciment, amb l'edició d'una nova monografia que aplegava els resultats assolits d'ençà la primera campanya, l'any 1978. En aquest estudi, es contemplava la possibilitat que el nucli residencial comptés amb un tercer braç, que a més de completar en planta l'esquema ja conegut permetés incorporar al conjunt les restes d'un petit *balneum* destapades a l'altra costat de la carretera (Castanyer/Tremoleda 1999, 84-87).

La continuació de l'excavació cap al sud, entre els anys 2000-04, va

confirmar aquella hipòtesis cloent, doncs, una llarga etapa de treballs encaminats a conèixer d'una forma completa l'edificació principal de la vil·la durant els segles I-III dC (Castanyer/Tremoleda 2000, 128-131; Castanyer et al. 2004, 223-228; Castanyer et al. 2006, 17-20 i fig. 3). En efecte, el descobriment d'un darrer bloc constructiu, igualment organitzat amb una galeria frontal i diverses estances a la part posterior, resol definitivament els interrogants existents fins aquell moment sobre la configuració d'aquest nucli residencial i permet presentar ara aquest nou estudi monogràfic, que des d'una perspectiva més global, vol tractar també algunes qüestions fins ara inabordables.

Pel que sabem, aquesta edificació residencial s'anà configurant amb el pas del temps, de manera que no fou fins al segle III dC que assolí l'aspecte definitiu de tres ales disposades en forma d'U (fig. 1 i 2). La planta final sembla, per tant, resultat de diverses ampliacions i reformes i no pas conseqüència d'un projecte unitari i temporalment coetani. Malgrat les dificultats que tenim per establir-ne la seqüència temporal, tot sembla indicar que la part primigènia correspondria al que avui denominem ala nord, mentre que posteriorment s'hi afegirien, en un segon moment l'ala oest i, finalment, la recentment descoberta ala sud. Veiem-ho amb més detall.

Vers la segona meitat del segle I dC, la vil·la comptava només amb una part residencial emplaçada a la part nord, d'uns 25 metres de llarg per 9-10 metres d'amplada. L'espai interior estava dividit longitudinalment per un mur que separava les diferents estances de la part posterior del corredor o galeria frontal. La distribució interna, que podria haver estat modificada al llarg del temps, permet comptar un total de 6-7 àmbits diferenciats, 5 disposats de forma correlativa al passadís i un o dos als extrems d'aquest (fig. 1A). La galeria obria directament a un pati interior, al voltant del qual s'hi distribuïen les altres dependències de la vil·la, qui sap si relacionades amb l'explotació agropecuària i avui molt malmeses i arrassades a causa de les modificacions posteriors.

Durant el segle II es va procedir a ampliar aquest nucli residencial primigeni amb la construcció d'una nova ala situada a la banda oest de l'antic pati, mantenint doncs el mateix esquema i disposició que el sector nord, és a dir, amb una galeria frontal i amb una bateria d'habitacions a la part posterior (fig. 1B). Tot i que el mur mitjaner entre el corredor frontal i les habitacions es trobava molt arrassat i desdibuixat per les reformes posteriors era possible observar encara les diferents portes d'entrada que permetien accedir als 5 àmbits de la part posterior. Les dimensions inicials d'aquesta ala oest són d'aproximadament uns 20 metres de longitud per uns 7,5 metres d'amplada. Constructivament, la principal particularitat de la galeria oest és la presència d'un empedrat que divideix simètricament aquest espai i que interpretem com el paviment de l'accés principal a l'habitatge. A l'exterior, estava delimitat per dos basaments de pedra de forma rectangular que seguien l'alineació dels altres que conformaven la galeria i que indiquen l'existència de dos pilars o columnes que, a més d'emmarcar en alçat l'entrada principal, servien per subjectar la porta. Al peu de la galeria es construí una canalització d'obra per recollir les aigües pluvials que es perllongava vers el sud i que, durant la darrera i definitiva ampliació de l'habitatge quedà parcialment inutilitzada, fet que confirma, estratigràficament, la seriació de les diferents ales del conjunt residencial (fig. 1B).

La construcció del braç sud és, doncs, el darrer afegit a la part residencial. Malgrat que en planta mostra una gran similitud amb les altres dues ales de l'edificació formava, però, un conjunt independent (fig. 1C). L'element definidor d'aquest conjunt és, novament, la galeria, disposada d'oest

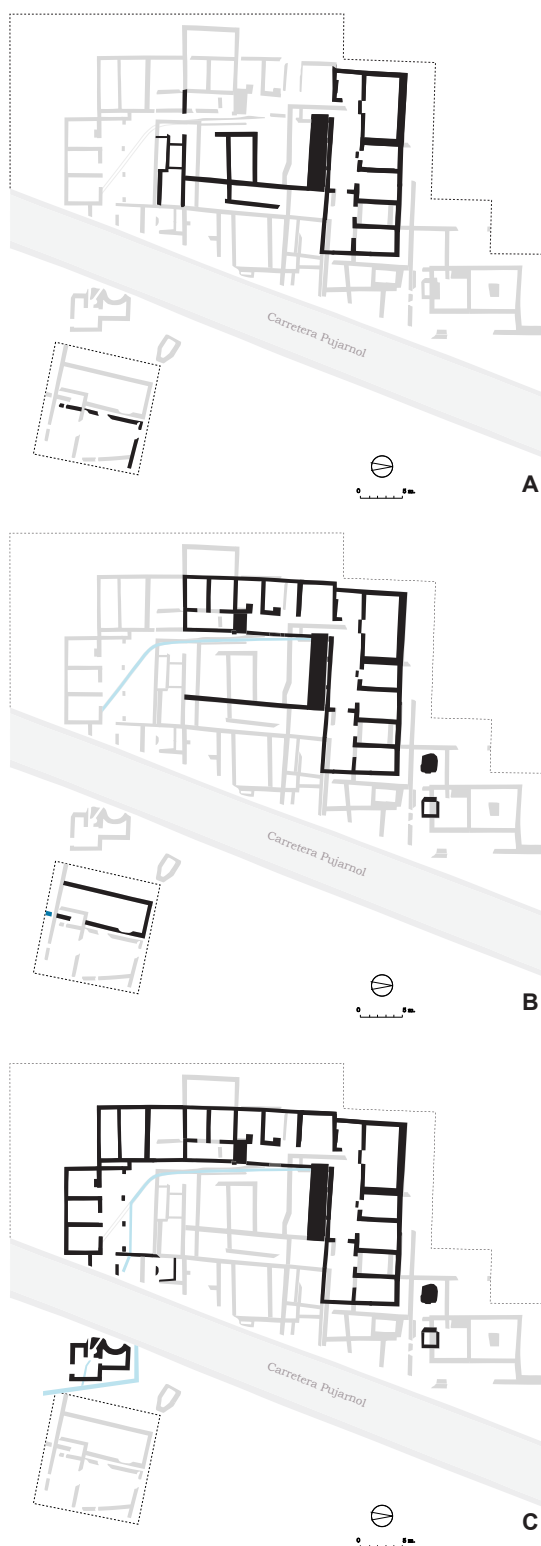

Figura 1. Planta evolutiva de la vil·la durant el període altimperial. A) finals del segle I. B) segle II. C) Inicis del segle III.

a est i que té una longitud d'uns 12 metres i una amplada de 2,70 metres. Es conservaven encara *in situ* els quatre blocs de pedra calcària on s'assentaven els quatre pilars, distribuïts a una distància regular. El paviment, encara que molt perdut, era d'*opus signinum*. A més de les particularitats constructives, un altre element que reforça la idea de posterioritat d'aquest braç en relació als altres dos és que no sembla haver-hi una comunicació directa entre la galeria oest i la sud, fet que contradiu la hipòtesi d'una construcció unitària. En efecte, la paret que tanca l'extrem oest del corredor exclou la possibilitat d'un possible pas entre ambdós sectors i obliga a pensar, per tant, en una entrada frontal situada molt probablement en un dels intercolumnis de la galeria. La galeria enllaçava amb l'àrea termal de la vil·la, situada a l'extrem est i avui parcialment coberta per la carretera actual carretera (Nolla/Tarrús/Chinchilla 1985, 49-97; Castanyer et al. 2004, 226). Per nosaltres, l'edificació d'aquesta tercera ala meridional obeix, com a mínim en bona part, a la voluntat de dotar al primitiu conjunt residencial d'aquest element de luxe i confort, seguint així la tendència que es constata també en moltes altres vil·les del territori (Casas et al. 1995 a, 82).

2. EL NUCLI RESIDENCIAL DE VILAUBA AL SEGLE III DC: CONSIDERACIONS GENERALS.

A l'estat actual de la recerca hom pot afirmar, doncs, que vers la fi del segle III el nucli residencial de la vil·la ocupava una part important de l'àrea del jaciment destapada fins a l'actualitat (fig. 2). Tot i que la major concentració de restes es troba a l'anomenat "camp Alt", és a dir, a la banda oest de la carretera, és segur que una part de l'edificació va quedar afectada per aquest camí i que, en alguns punts, els murs s'estenien fins al "camp Baix".

Els resultats de les prospeccions preliminars als treballs d'excavació realitzades en els camps adjacents, conclouen que el període altimperial fou, molt probablement, la que va tenir una superfície d'ocupació més gran. Tant la gràfica relativa a la presència d'elements constructius com els quadres de distribució dels diferents tipus de ceràmiques fines, sigil·lada sud-gàl·lica i africana A, demostren que durant aquest període l'ocupació s'estenia també a la zona sud i oest de l'actual camp Baix (Roure et al. 1988, 27-30, figs. 8-11). En resum, considerant les estructures

associades a aquesta fase altimperial ja descobertes i la dispersió superficial dels materials d'aquest període hom calcula que la superfície total ocupada podia rondar, aproximadament, entre 0,5 i 1 hectàrea, incloent dins aquest total també les zones exemptes de construcció, com ara patis, ja sigui

Figura 2. Vista general del nucli residencial de Vilauba després dels treballs d'adequació de les restes arqueològiques.

interiors o adjacents i les zones de pas o de separació entre els diferents edificis.

Malauradament, l'estat actual de la recerca, que té pendent encara l'excavació de les estructures relacionades amb la producció agrícola, no permet establir el percentatge que representen les diverses parts de la vil·la en relació al total d'ocupació. El que sí sabem és que l'espai destinat a ús residencial tenia una superfície total de poc més de 700 m², i superior als 900 m² incloent el pati interior. Els sectors nord i oest eren els més grans, amb un total de 251 i 236 m², respectivament, mentre que l'ala sud era la més petita, amb 105 m², sense comptar-hi els 130 m² de les termes (fig. 3).

La distribució i organització de la residència en tres ales que enmarquen un espai central descobert, posa de manifest la voluntat dels propietaris d'organitzar els diferents espais d'una forma racional i funcional (fig. 1C). Aquesta estructura simplificava alguns aspectes constructius, com ara les cobertes, a doble vessant i recolzades en els murs longitudinals de l'edificació i, alhora, en disposar totes les estances en una mateixa planta baixa, feia més econòmics els costos d'obra. No obstant això, hem d'insistir, una vegada més, que l'esquema que ara estudiarem és el resultat de les successives reformes i ampliacions efectuades sobretot durant els segles II i III dC. Hem de descartar, per tant, la idea d'una concepció original unitària i, per contra, remarcar que és un procés de transformació continu. A banda de les qüestions estratigràfiques, les diferències constructives que s'observen entre les tres ales de la casa, com per exemple la diferent modulació dels pilars de la galeria o dels materials d'obra utilitzats, així ho demostren.

En general, hom pot afirmar que aquesta edificació era, constructivament parlant, molt senzilla i austera (fig. 5). Els murs són fets amb un sòcol d'uns 70 cms d'alçada fet de rirerencs procedents de la llera del Matamors, un torrent que transcorre a poca distància de la vil·la, mentre que l'alçat era sempre de tàpia. Els paviments són de terra batuda o, en algunes estances de les ales oest i sud, d'*opus signinum*. Bona part de les parets anaven

Figura 3. Planta general de l'edificació principal de Vilauba amb els quadres de superfícies dels diferents sectors i àmbits.

esglaonar els paviments dels diferents àmbits, de manera que els de l'extrem oest es troben més alts que els de la banda est i, semblantment, aquells de l'extrem nord en relació als situats més al sud. Per contra, en els corredors de les galeries nord i sud, aquest inconvenient es resolt mitjançant la progressiva i gairebé imperceptible inclinació del paviment. L'adaptació topogràfica d'aquest conjunt residencial es va fer, molt probablement, buscant també la gran amplitud visual i la perfecta orientació de l'edificació en relació a la trajectòria solar. La seva situació, al costat de ponent de la vall i al peu dels turons que la delimiten per aquest costat, permet, des de l'eix de simetria de la casa, dominar els camps de conreu de la plana i probablement també el camí d'accés principal a la vil·la. La disposició de les tres ales de la casa, dominades per les galeries porticades, feia possible aprofitar d'ençà primera hora del matí i fins al capvespre la llum solar.

recobertes amb una capa d'enlluït i, per exemple, als àmbits 9 i 33 amb pintura mural, de bona qualitat i que segueix els models dominants a l'època. L'edificació constava d'una única planta i no hi ha cap indicatiu (presència d'escaleres, etc.) que faci pensar en l'existència d'un possible pis superior en cap part de la casa. Els estudis antracològics demostren que per a la fusteria interior i les bigues de coberta es va fer servir sobretot el roure i de pi roig, espècies que es trobaven també en les elevacions muntanyoses properes a la vil·la. Pel que fa a les teules utilitzades a l'ala nord, recuperades en la seva totalitat a causa de l'incendi que la va destruir, destacarem la troballa de nombrosos segells amb la marca C·OBVLNI (*Caius Obulnius*), més de 30 en total, i també altres amb el segell C·IVL·A. (*Caius Iulius Ateius*?), probablement els terrissers a qui es compraren aquests elements constructius en el moment de la seva construcció a la segona meitat del segle I dC. Malgrat que fins avui no hem pogut relacionar ambdues marques amb la bòbila romana d'Ermedàs, situada a pocs quilòmetres de Vilauba, pensem que molt probablement provenien d'aquest mateix centre terrisser, l'activitat del qual va començar també vers la segona meitat del segle I dC. i que va perdurar fins a inicis del segle III dC. (Tremoleda et al. 2006, 297-300; 2006 a, 478-480 i fig. 2).

Topogràficament, la construcció de les diferents ales del nucli residencial s'adapta al doble pendent del terreny, en sentit oest-est i nord sud, que marca l'inici del turó damunt del qual s'assenta la vil·la (fig. 5). L'existència d'aquest desnivell obligà als constructors a

El fet de conèixer la pràctica totalitat de les restes que configuraven aquest nucli residencial de la vil·la ens permet estudiar també la seva planta arquitectònica a partir del circuit d'accés als diferents àmbits (fig. 4). Més enllà d'algunes consideracions òbvies, el nostre interès per aplicar aquests tipus d'anàlisis o "mapes d'accés", aplicats anys enrera sobretot en l'arquitectura domèstica urbana (Grahame 1997, 137-164), és que ajuden a intentar configurar les relacions que s'estableixen entre els diferents espais d'una edificació. La realització de diversos tipus de diagrames, semblantment als "màtrix Harris" per a la seqüència estratigràfica del jaciment, serveixen per il·lustrar i explicar l'accessibilitat a l'interior de l'espai d'habitació, especificant, en primer lloc, totes les relacions possibles (fig. 4 diagrama A) i, més tard, elaborant el mapa d'accessos definitiu (fig. 4 diagrama B). En aquests diagrames s'hi representen totes les estances de la vil·la, que s'identifiquen amb un cercle i un número, així com també els enllaços que hi ha entre elles mitjançant una sèrie de línees que uneixen els diferents punts. En el nostre cas, pel que fa a la identificació de les estances en els diagrames, mantenim la numeració utilitzada ja en publicacions anteriors, a excepció de les àrees excavades més recentment, que s'identifiquen seguint les divisions realitzades durant la intervenció arqueològica.

El diagrames A i B del nucli residencial de Vilauba posen de manifest l'existència de tres nivells d'accessibilitat diferents, que s'estableixen en funció del grau de dificultat de l'itinerari que cal seguir per arribar a un punt determinat. La planta del conjunt, en forma d'U i dominada pels tres corredors o galeries porticades frontals, permet, en general, una comunicació força ràpida i directa entre l'entrada principal i la majoria de les estances de la banda posterior. En aquest sentit, l'organització de la casa entorn aquest pati central permet una relació simètrica de la majoria dels espais, en els que el nivell d'accessibilitat és gairebé sempre el mateix: pati-corredor-habitació. En aquests tipus d'esquemes, el recorregut que cal fer des de l'exterior de l'edifici fins al punt més allunyat de l'habitatge presenta un grau de dificultat més aviat baix, en contraposició a altres models més complexos o asimètrics, en els que el grau d'accés pot ser superior a 5 passos successius.

Malgrat ja sabem que el recorregut d'accés a tot el nucli residencial es feia per la banda est, ara per ara, no podem precisar si el pati central quedava totalment obert en aquest punt o si, per contra, estava tancat per un mur a mitja alçada, a manera de barana de separació, que definia física, i també simbòlicament, aquesta àrea oberta. En aquest darrer supòsit, el més probable, seria indispensable imaginar un primer pas entre l'exterior i el pati. A partir d'aquí, l'itinerari s'organitza en funció d'uns espais de "transició", que són les tres galeries frontals (àmbits 50, 9A i 75). No obstant l'aspecte homogeni de la planta del conjunt, el mapa d'accessos també permet apuntar algunes consideracions sobre aquests distribuïdors que, com tal com ja hem avançat, són resultat de les successives reformes i ampliacions de l'edifici primigèni, fet que va condicionar la comunicació entre els diferents blocs constructius.

Així, mentre que els sectors nord i oest s'articulen mitjançant un passadís comú (àmbits 50 i 9A), l'accés a les habitacions de l'ala sud es realitzava a partir d'un corredor frontal independent dels altres dos (àmbit 75). Tot i que l'entrada principal es situava al centre del braç oest, en l'eix de simetria de tot el conjunt, no sembla haver-hi, si fem cas de les restes descobertes al punt d'unió entre les ales oest i sud, cap possibilitat de connexió interna, fet que semblaria lògic atenent l'organització i disposició d'aquest conjunt residencial (fig. 4, diagrama B). La posterioritat constructiva d'aquest tercer braç, basada en les relacions estratigràfiques i estructurals, és, segons la

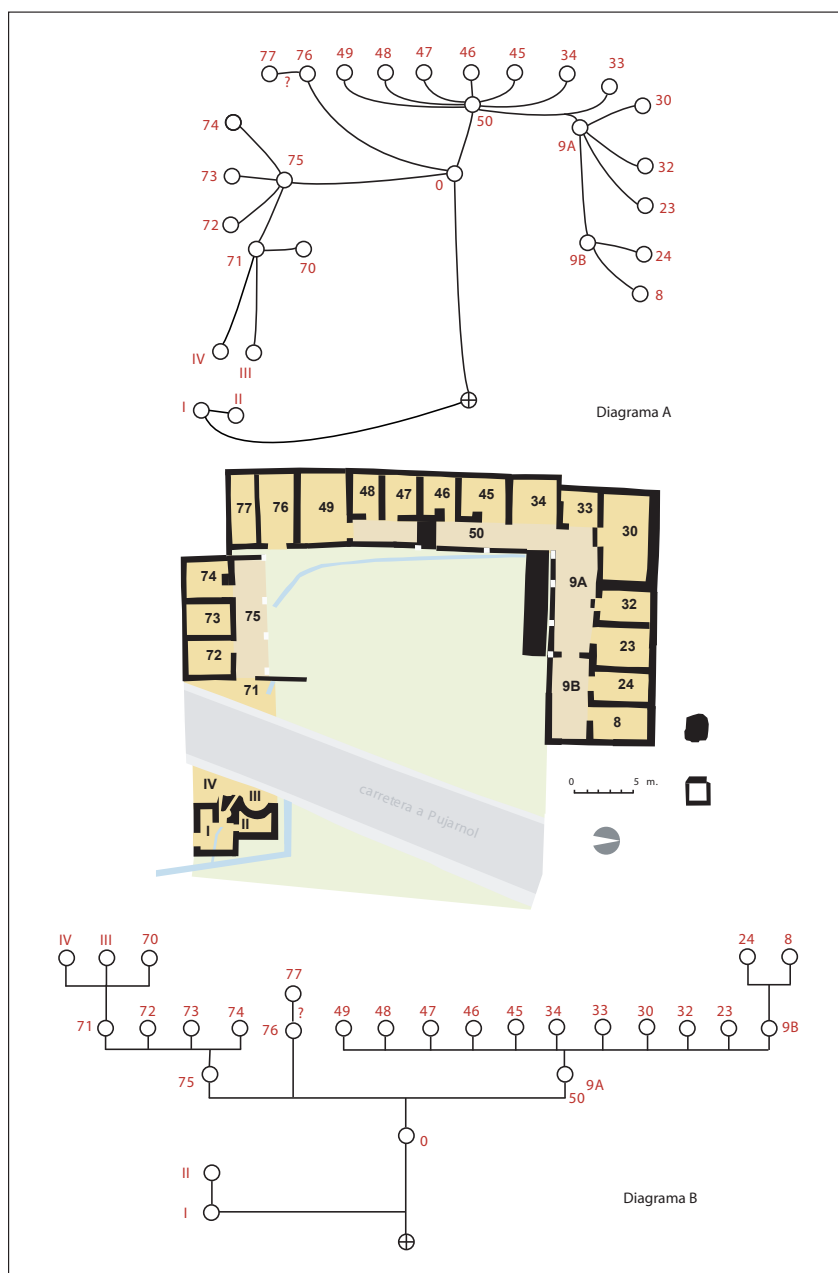

Figura 4. Representació gràfica dels diagrames d'accessibilitat de Vilauba a finals del segle III dC.

sembla segura l'existència de dues sales amb sistema d'hipocaust (àmbits III i IV). L'accés a la sala de la caldera i annexes (àmbits I i II) es feia però directament des de l'exterior de la vil·la (fig. 4, diagrama B).

3. L'ÚS I LA FUNCIONALITAT DELS ESPAIS

La interpretació funcional dels espais que configuren l'habitatge té en compte factors diversos, com ara les seves particularitats constructives, la seva posició dins el conjunt de l'edificació o, finalment també, la naturalesa i les característiques dels objectes trobats al seu interior (fig. 5). En algunes zones, com per exemple a la part nord, afectada plenament per un inesperat incendi a les acaballes del segle III, la identificació dels espais ha estat més fàcil perquè es va poder recuperar bona part dels objectes i estris que en aquell moment hi havia al seu interior. En aquests casos, farem una breu descripció de l'espai i de les seves característiques, mentre que d'aquells que tenen una atribució més imprecisa es presentaran de

nostra opinió, l'únic argument possible per explicar la seva separació física amb les altres dues parts de l'edifici.

Des de les galeries oest i nord s'accedia doncs directament a la major part de les estances de la casa. No obstant això, el recorregut mostra alguns petits matissos, com ara la separació de l'extrem est del corredor o àmbit 9B que, més que assenyalar una funció diferent d'aquest corredor, sembla que responia a la voluntat de restringir justament l'accés a les estances 24 i 8. El sistema d'accés a les estances 76 i 77 que comunicaven directament al pati podria revelar una funció clarament diferenciada de la resta d'àmbits de l'ala oest, qui sap si com a magatzems o, si considerem també la seva planta i dimensions, que són el resultat de modificacions o ampliacions fetes en el darrer moment d'ocupació d'aquest sector.

Finalment, la galeria sud articulava, a més de la bateria de tres estances (àmbits 72-73 i 74), també altres espais domèstics de difícil interpretació (àmbit 70) i el vestíbul a la zona termal (àmbit 71). Malgrat que la carretera actual ens impedeix conèixer la seva planta

manera conjunta. Malgrat els dubtes existents sobre la composició final d'algunes estances, especialment les més afectades per les reformes d'èpoques posteriors, s'han pogut individualitzar fins a un mínim de 26 àmbits repartits de la següent manera: 8 a l'ala nord, 9 a l'ala oest i, finalment, 9 més a l'ala sud i les termes. En resum, el que podem dir en relació a la seva possible funcionalitat és el següent:

3.1. Espais d'accés i distribució

Tal com ja hem avançat, l'element més característic de la planta del nucli residencial de la vil·la són les tres galeries/corredors disposades en forma de U (àmbits 50, 9A i 75) a l'entorn d'un pati central, de planta rectangular, les dimensions i forma del qual s'anaren modificant a mesura que s'anaren construint els diferents sectors de l'habitatge. A nivell de superfícies les tres galeries sumen un total de 150 m², és a dir, entorn del 25 % del total de l'edificació, mentre que el pati ocupava prop de 240 m² (fig. 3). A la pràctica, aquesta solució permetia l'entrada de la llum solar i la ventilació a les estances de la part posterior. Arquitectònicament, doncs, el resultat final és el d'una edificació de planta aparentment compacta, similar al que presenten també moltes altres vil·les i que es caracteritzen per tenir una concepció unitària de l'espai i que tenen com a element comú una àrea oberta central. El pati té, com en el nostre cas, una funció de vestibul, similar, salvant les distàncies, al dels grans espais enjardinats que solien tenir les grans vil·les senyorials. L'adopció de les galeries/corredor com a element vertebrador permet superar els inconvenients dels models d'ordenació de tipus seqüencial, de circulació més complicada i més adients per a edificacions amb nombre més reduït d'espais.

Malgrat la troballa d'algun petit forn domèstic a l'interior de les galeries oest i sud, no tenim indicis de la pràctica d'activitats productives en les diverses estances que conformaven aquest conjunt de la *pars urbana*, fet que confirma la seva funció com a espais de circulació i de distribució. De fet, es tracta de dos petites estructures de combustió, una delimitada amb pedres i l'altra amb teules, que estratigràficament es podrien relacionar també amb el procés d'abandonament i espoli final. No obstant això, no podem descartar tampoc l'ús d'aquests espais per a determinades feines que es solien realitzar a l'interior de la casa, com l'elaboració de teixits i el filat de la llana. L'excavació del pati no va aportar tampoc cap informació sobre la possible utilització d'aquest espai, ja sigui per a realitzar algunes tasques pròpies de l'activitat domèstica, de l'explotació agrícola o, senzillament també com a *hortus* de casa.

3.2. Espais d'ús residencial

Englobem dins d'aquest apartat més genèric tant els espais de caràcter estrictament privat com també aquells que podien servir, ocasionalment, com a àmbits d'ús comú amb d'altres persones que no formaven part de l'estructura de la casa o també aquells destinats al confort dels seus habitants.

Dins del primer grup, els espais d'ús estrictament privat, hi incloem una sèrie d'estances que interpretem com a possibles dormitoris o *cubicula* (àmbits 45, 46 i 74) (fig. 3). Malgrat que la seva identificació funcional és força difícil, imaginem que bona part de les estances d'aquesta edificació es destinaven a tal fi. Atesa la falta d'elements que en permetin doncs una atribució segura, l'existència d'uns petits basaments fets amb pedra o teules i recoberts per una capa d'argila endurida i recremada a l'interior de dos àmbits de l'ala oest (àmbits 45 i 46) i en un de l'ala sud (àmbit 74), que corresponen a uns petits brasers per escalfar l'ambient, juntament amb les reduïdes dimensions d'aquests espais fan pensar, probablement,

que la seva funció podria ser la de dormitoris. La troballa de fragments de vidres caiguts a sobre del paviment d'una de les habitacions suggereixen que la ventilació i l'entrada de la llum es realitzava a través d'unes petites finestres que obrien a l'interior de la galeria. Tanmateix, una funció similar podrien tenir també els dos àmbits situats a l'extrem est de la galeria nord (núms. 24 i 8), si atenem al tancament parcial d'aquesta part del corredor (àmbit 9B) amb dos petits murets que redueixen la zona de pas i que, per nosaltres, podria remarcar la voluntat de delimitar una zona més reservada, íntima i d'accés més restringit (fig. 3). A banda d'aquestes 5 habitacions, no podem descartar que d'entre el conjunt d'estances d'atribució més

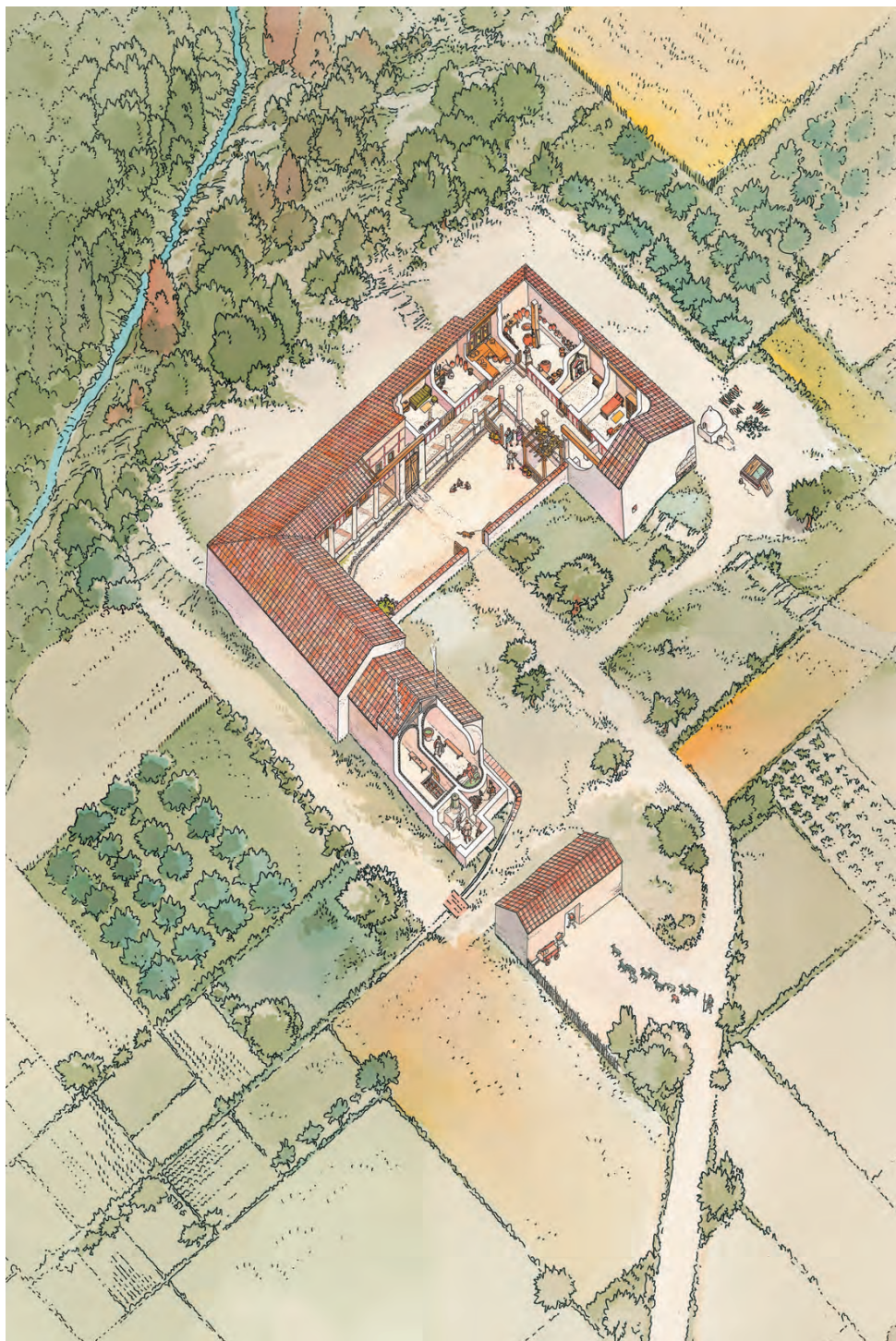

Figura 5. Restitució general del nucli residencial de Vilauba a les acaballes del segle III dC.

imprecisa (àmbits 23, 47, 48, 72 i 73), algunes tinguessin també la funció de dormitori (fig. 3).

Dins del segon apartat d'espais d'ús residencial farem referència a aquells àmbits que podrien tenir un ús no exclusivament restringit als habitants de la casa com, per exemple el menjador o *triclinium* (àmbit 33) (Castanyer/Tremoleda 1999, 73-76, fig. 63-69). Tot i l'extrema senzillesa i rusticitat de l'edificació, les particularitats constructives de l'àmbit 33, que recordem-ho era pràcticament l'únic que tenia les parets bellament decorades amb pintura mural, fan pensar que efectivament es tractava del menjador de la casa i que, a convenir, devia servir també de sala on rebre les visites (fig. 3). La interpretació funcional d'aquest espai es fonamenta també en l'existència d'un encaix en una de les parets, probablement per fixar el capçal del triclini i, finalment també, en el fet que aquesta estança era la única que quedava totalment oberta a la galeria i al pati, i, cas de ser certes les nostres suposicions, separada d'aquests per una cortina a la qual correspondrien les 120 anelles de ferro trobades damunt del sòl de l'habitació, fet que confirmaria el seu caràcter poc privat. El repicat de l'enlluït de la paret nord en el moment immediatament anterior a la seva destrucció podria indicar que en aquell precís moment s'hi feien algunes reformes. La seva situació dins la planta general, a tocar el rebost/cuina (àmbit 30), no gaire lluny de l'entrada principal de la casa i en la confluència entre les ales oest i nord, semblen reforçar la nostra interpretació inicial.

Una funció similar devia tenir, a tall d'hipòtesi, l'àmbit 34 (fig. 3), situat immediatament al sud de l'anterior, encara que molt probablement l'aspecte final d'aquesta estança podria correspondre a una reforma efectuada en el darrer moment, qui sap si ocasionada, per la inutilització de l'espai 33, tal com sembla indicar el fet que el paviment, que era d'*opus signinum*, es trobi a una cota una mica més alta que els de l'ala nord. Semblantment al *triclinium*, no tenim constància d'un mur de separació amb la galeria i també són evidents uns precaris encaixos en el mur nord. En aquest cas, però, les parets anaven recobertes amb un senzill enlluït de morter de color blanquinós.

Per acabar, incloem també dins el grup d'espais d'ús residencial, un petit conjunt d'estances dedicades al confort dels habitants de la casa i que conformaven el sector termal de la vil·la, situat just a l'extrem est de l'ala sud (àmbits 71, III i IV). Les recents intervencions arqueològiques han permès documentar la porta que comunicava la galeria (àmbit 75) amb les estances descobertes a l'altra costat de la carretera (fig. 3). Tot i el poc espai que quedava per excavar s'intueixen diverses habitacions disposades en sentit transversal a la galeria que, constructivament, tenien un acabat més acurat que el corredor o les estances de la part posterior d'aquest. En planta, aquest conjunt sobresurt més que la galeria sud, fet que va obligar a buscar una sortida a les aigües pluvials que s'acumulaven a l'angle sud-est del pati, que era precisament el punt més baix. Per fer-ho es va construir una canalització que, tant per la seva orientació com per les seves característiques, coincideix amb un canal descobert a l'altre banda de la carretera l'any 1983, que va seguir per l'exterior l'edifici i que pensem servia també per recollir l'aigua procedent de les termes (Castanyer/Tremoleda 1999, fig. 86 i fig. 91). La circulació d'aquest desgüàs per l'interior d'un petit àmbit annex a les termes (àmbit 70) podria fer pensat, hipotèticament, en l'existència d'unes petites latrines situades just al costat dels banys. De les termes, en coneixem fins ara només les zones de servei: una estança on s'hi emplaçava el forn i la base de la caldera i una petita habitació annexa que, molt possiblement s'utilitzava com a magatzem per a la llenya (fig. 3, àmbits I i II). L'existència de dues canalitzacions d'entrada d'aire calent a partir del *prae-furnium* fan pensar,

com a mínim, en dues sales amb hipocaust (un tepidari i un caldari que, en planta, correspondria a l'espai delimitat per un mur absidat) (fig. 3, àmbits III i IV). Malauradament però, l'existència de la carretera que travessa el jaciment ens impedeix de comprovar-ho.

Malgrat que no en tenim un coneixem del tot precís, hom estima que la superfície total aproximada de l'àrea de les termes de Vilauba seria d'uns 130 m², incloent aquí les zones destinades al forn i de servei (àmbits I i II) i també d'accés (àmbit 71). En relació a la superfície total de l'edificació residencial de la vil·la representa un percentatge proper al 15%. Es tracta d'una superfície superior a les dades que coneixem dels altres establiments rurals d'aquest territori, probablement encara més modestos, com mas Gusó, a Bellcaire (Casas/Soler 2004, 197-228, amb uns 30 m² aprox.); de Puig Rodon, a Corçà (Casas 1986, 17-25, amb uns 23 m² aprox.) o de Vilarenys, a Vall-llobrega (Cajas et al. 2002, 195-199, amb uns 40 m² aprox.) i que, per contra, s'acosta més als càlculs d'altres vil·les amb una edificació residencial més potent, com ara la Quintana, a Cervià de Ter (Palahí/Vivó 1996, 105-116, amb uns 70 m² aprox.) o del Pla de l'Horta, a Sarrià (Palahí/Vivó 1994, 157-170, amb uns 75 m² aprox.).

3.3. Espai de culte domèstic

L'atribució funcional dels àmbits de l'edificació residencial es completa amb un darrer àmbit, el larari de la vil·la que, per les seves característiques particulars, hem volgut diferenciar de la resta d'estances de la casa (fig. 3, àmbit 32). La interpretació es fonamenta en el fet que durant l'excavació es recuperaren diverses estatuetes de bronze, quatre en total, d'entre 10 i 15 cm d'alçada amb els pedestals corresponents: es tracta d'una representació de Fortuna, de Mercuri, d'un Lar i d'una quarta figura, de la qual en quedaven només uns pocs fragments, d'advocació encara desconeguda (Tremoleda/Castanyer/Roure 1989, 49-69, Castanyer/Tremoleda 1997, 163-175; Castanyer/Tremoleda 1999, 105-112). Per la posició de la troballa hom determinà que, originalment, aquestes s'exposaven en una petita fornícula situada en el mur de ponent de l'habitació, propera a l'angle nord-oest. A banda d'aquestes divinitats, el parament d'aquest espai es completava amb una nansa de bronze pertanyent a un petit moble de fusta, unes poques monedes escampades damunt del paviment de l'habitació i diversos fragments de llànties per a la il·luminació. Malgrat l'absència d'indícis d'altres possibles activitats domèstiques no podem descartar totalment l'ús d'aquest espai per a altres finalitats. La posició del larari, a la zona de més vida de la casa, a tocar el rebost/cuina (àmbit 30) i a prop del menjador (àmbit 33), segueix doncs les pautes de situació que presenten la major part de *lararia* documentats en l'àmbit urbà i també en el rural. Com ja és sabut, a més de la protecció dels habitants de la casa, les divinitats d'aquestes petites capelles eren objecte de cultes i rituals relacionats amb bona part de les festes i celebracions familiars, com ara naixements i casaments i, també, amb moltes activitats relacionades amb el cicle agrícola i dels quals en són testimonis també altres objectes com, per exemple, el petit altaret amb dues llànties laterals trobat a l'interior del rebost.

3.4. Espais d'emmagatzematge i de servei

La troballa de prop de 200 peces de terrissa, així com també alguns objectes de vidre i de metall, a l'àmbit 30 de l'ala nord (fig. 3) va permetre interpretar, d'ençà el primer moment, aquest estança amb el rebost de la casa (Castanyer/Tremoleda/Roure 1990a, 157-191). Aquest espai, amb unes dimensions més grans que la resta, tenia una superfície d'entorn a uns 40 m², i servia doncs per desar els atuells necessaris per a les diverses

activitats domèstiques, per guardar també les provisions i, probablement també, per a cuinar (Castanyer/Tremoleda 1999, 64-73, fig. 45-62). La porta d'entrada, centrada en relació a l'eix de l'habitació, era també més gran que la de la resta d'habitacions de la casa. Malgrat que l'excavació no va poder individualitzar un espai específic per a la cuina o base dels fogons és molt probable que també servís ocasionalment de cuina, tal com demostra la presència de dos trespeus de ferro penjats en una de les parets de l'estança. Les peces estaven dipositades damunt d'unes banquetes fetes d'obra que hi havia al peu dels murs perimetrals, endreçades acuradament segons les seves característiques i funcionalitat: estris de cuina, per a la preparació d'aliments, estris d'il·luminació, vaixel·la de taula, d'emmagatzematge, etc. Els estudis paleocarpològics permeten establir, fins i tot, el contingut específic d'alguns objectes: olives, cereals, fruits secs, etc. A més de les informacions relatives a l'*instrumentum domesticum*, que tractarem de forma específica a la segona part d'aquest treball, l'excavació del rebost ens proporciona un coneixement directe sobre les condicions de vida en un establiment rural modest com Vilauba.

Dins aquests grup d'espais destinats a l'emmagatzematge o als serveis domèstics hi incloem també les tres estances situades a l'extrem sud de la galeria oest (fig. 3, àmbits 49, 76 i 77). La seva planta presentava nombrosos indicis de modificacions i reformes fetes al llarg de la seva història. Malgrat que en realitat no disposem d'elements arqueològics concloents en relació a la seva funcionalitat específica, tant les seves dimensions, que són més grans en comparació a les estances d'ús clarament residencial, com la seva posició dins el conjunt de l'edificació, en una zona clarament diferenciada i en alguns casos comunicant directament amb el pati, ens fan inclinar vers aquesta interpretació funcional.

4. EL CONJUNT RECUPERAT AL REBOST DE VILAUBA

L'estudi de l'important conjunt de materials recuperats a l'interior dels diversos àmbits afectats per l'incendi de final del segle III, especialment els àmbits 30, 32 i 33, pren un valor considerable si tenim en compte que ens proporcionarà de manera sincrònica l'*instrumentum domesticum* que estava en ús a la vil·la en aquest moment precís.

La publicació d'algun d'aquests àmbits individualitzadament, per l'interès i el valor de les seves troballes, (Castanyer/Roure/Tremoleda 1988, 50-57; Tremoleda/Castanyer/Roure 1989, 49-69; Castanyer/Tremoleda 1997, 163-175), així com la publicació monogràfica de tot el sector (Castanyer/Tremoleda 1999), fa que sigui fàcilment consultable tant les característiques dels àmbits com la composició del material que s'hi va exhumar. Això permet que ens poguem centrar en la cultura material recuperada a l'interior de l'àmbit 30 –agrupada en les UE-521, 523, 531, 557– i, a partir d'aquesta, realitzar una sèrie de consideracions, tant del material en si mateix com de la seva distribució en l'espai i del seu ús en tant que estava a disposició del grup social que habitava i treballava a Vilauba.

Aquest conjunt estava format per un ampli repertori que totalitzava un mínim de 192 individus ceràmics, als quals cal sumar les peces de vidre i els estris de bronze i ferro. La composició i les característiques d'aquest conjunt va permetre identificar l'espai com el rebost de la vil·la. Dins aquest àmbit, la major part del material està format per peces de ceràmica (fig. 1). L'anàlisi d'aquest material serà la part principal sobre la qual es centrarà aquesta part del treball. Primer farem un ràpid recull de la seva tipologia, aspecte que ja ha estat desenvolupat extensament en altres llocs (Castanyer/Tremoleda/Roure 1990, 164-185; Castanyer/Tremoleda 1999, 189-196, lám. 47-55), i l'objectiu principal d'aquest estudi es centrarà en l'aspecte funcional dels atuells. Un grup a part el forma el conjunt monetari

trobat a l'interior del rebost.

Finalment, avançarem que si prenem en consideració els àmbits privats, usats com a habitacions o dormitoris de la part de residència, juntament amb el repertori de l'instrumentum, especialment el que servia per a menjar, podem avaluar en un grup d'entre dotze i quinze persones les que residien a Vilauba a la fi del segle III dC.

4.1. La tipologia del conjunt ceràmic

El conjunt de ceràmica està format per diverses categories (fig. 6). En primer lloc, cal diferenciar entre ceràmiques d'importació i ceràmica de producció local. Les primeres són totes de procedència africana, tot i que cal distingir entre ceràmiques fines i ceràmiques africanes de cuina. Les llànties per la seva especificitat les considerem un grup propi, tot i que la seva procedència és també africana. Per altra banda, la ceràmica de producció local és el grup que aporta un major nombre d'individus, ja que en aquest apartat trobem diverses produccions elaborades amb tècniques diferents: la ceràmica comuna oxidada i la ceràmica de cuina. Per altra banda, els *dolia*, com a grans recipients d'emmagatzematge, es consideren a part. Les àmfores, finalment, tot i que són envasos de transport de productes, s'usen també com a recipients de cuina.

En canvi, no considerarem aquí els elements ceràmics que pertanyen a la part estructural de l'edifici, especialment elements de construcció i de la coberta.

4.1.1. Ceràmica africana d'importació.

4.1.1.1. Les importacions africanes fines (fig. 11, 8).

En aquest apartat disposem només d'una peça, però es tracta d'un element excepcional, una gerreta tancada amb decoració aplicada produïda a la zona tunisiana d'El Aouja (Castanyer/Tremoleda/Roure 1990, 168-170, fig. 12; Castanyer/Tremoleda/Roure 1990, 80-92).

És una gerra definida per A. Carandini com a produccions C1-C2, si bé altres investigadors de la ceràmica africana també l'havien individualitzat, com és el cas de J. W. Salomonson, que la defineix com A/C o de L. W. Hayes que l'anomena C (Atlante 1981, 147-176; Hayes 1972, 289; Salomonson 1968, 80-154).

Malauradament, només se'n va poder recuperar una part, ja que va quedar esclafada i afectada per l'acció del foc. L'estat de conservació i el nombre de fragments recuperats només ens permeten d'identificar les restes d'aquesta peça amb la forma Salomonson I/Hayes 171/Atlante I, tav. LXXIV, 1; CXLI, 4, per les característiques del peu, la nansa i part de la seva decoració. Es

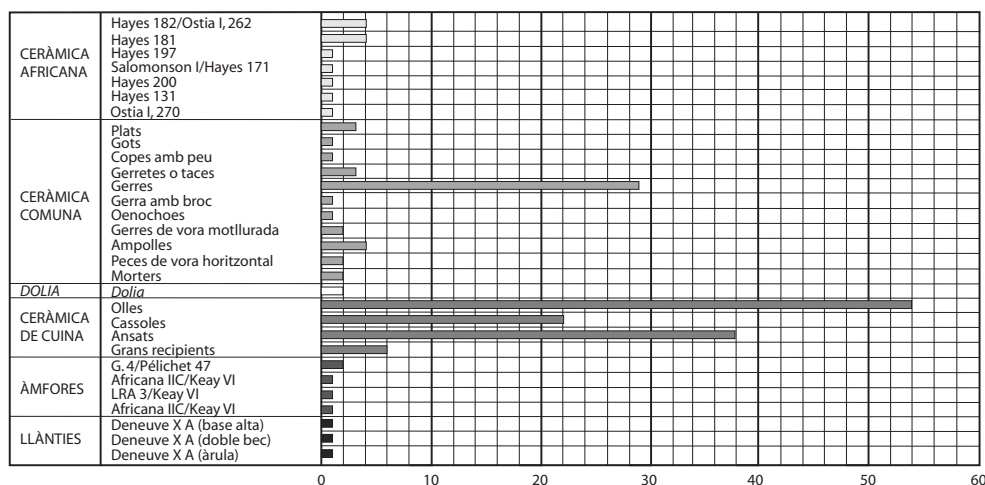

Figura 6. Gràfica que mostra la tipologia del conjunt ceràmic trobat al rebost de Vilauba.

tracta d'una gerra amb el cos piriforme i la boca estreta. La vora és molt petita, de secció triangular i lleugerament exvasada. A partir de la vora, la paret es va eixamplant progressivament fins a obtenir forma de pera, una mica més avall de la vora hi ha un petit llistó o una incisió poc marcada. Són gerres amb un fons alt i el peu ben marcat i lleugerament inclinat; un petit ressalt marca la unió entre la paret externa i el peu. Tenen una sola nansa, vertical i en forma de cinta, que es situa a la part més ampla de la peça.

L'argila és de qualitat, molt fina i depurada, que permetia elaborar unes parets molt primes, de 2 o 3 mm de gruix. El vernís és igualment molt fi i forma una cobertura brillant i no gaire ben adherida, de color taronja clar. El so dels fragments és metàl·lic, fruit d'una bona cocció. La part més difícil de restituir és la de la seva decoració, ja que se n'han conservat poques restes i és pràcticament impossible saber l'escena global que es desenvolupava en el vas.

La cara superior de la nansa està ocupada per una decoració vegetal de fulla de palmera, amb traces obliqües que sorgeixen d'un llistó vertical central. La decoració de les parets del vas estaria separada mitjançant unes palmetes allargassades i disposades verticalment. Aquestes definirien els diversos registres, a l'interior dels quals es desenvoluparien altres motius de decoració aplicada, que en el nostre cas ha estat impossible d'identificar.

Pel que fa a la cronologia d'aquest exemplar, s'accepta la donada inicialment per J. W. Salomonson, que la situa entre el 200 i el 280, encara que molt probablement s'hauria de situar cap a mitjan segle III, en un moment de pas entre la t. s. africana A i la C. Es tracta, doncs, d'una de les poques peces del rebost amb un valor cronològic clar, ja que com veurem, moltes de les ceràmiques són de producció local o d'ús comú i amb poca precisió cronològica. Així doncs, aquestes formes tenen uns límits cronològics força ben definits. Podem assenyalar, per exemple, el cas d'una forma d'El Aouja que duu com a decoració la impressió d'una moneda de Gordià III i que aporta una cronologia que va del 238 al 244. Gran part d'aquesta producció s'ha de situar al segle III (Atlante 1981, 147).

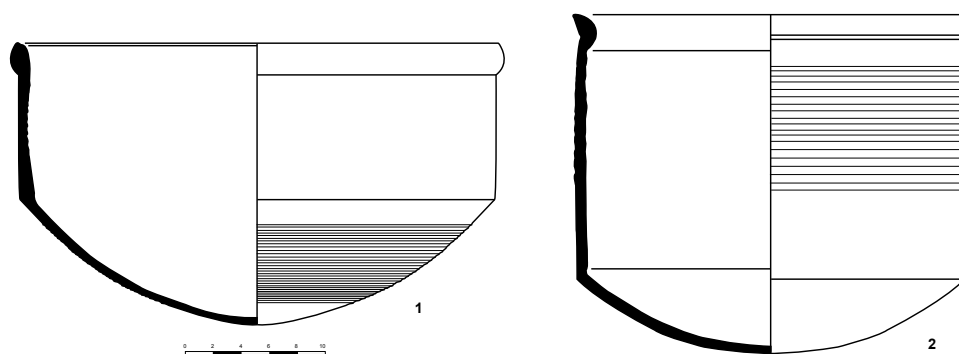
En general, podem dir que el tret més característic de la ceràmica d'El Aouja és la seva decoració feta amb relleus aplicats, ja que la major part de formes d'aquesta producció imiten altres recipients fabricats en material no ceràmic, ja sigui vidre o bronze, encara que també pot copiar formes de ceràmica de parets fines o de la mateixa t. s. africana A i C. Aquesta decoració pot ésser feta amb rodeta o a motlle. Els motius decoratius fan referència sobretot a escenes del circ o de l'amfiteatre, així com també a escenes de la vida religiosa (culte a Mitra i al Cristianisme). Aquest tipus de decoració tant específic va permetre a J. W. Salomonson d'adonar-se que alguns d'aquests vasos havien estat fabricats per a una funció molt concreta, la de celebrar els Fasti esportius de famílies o associacions que usaven animals salvatges i d'equips de *venatores* organitzats per competir en el circ o l'amfiteatre (Salomonson 1960, 49-50; Sanmartí 1980, 409-416).

Pel fet de ser formes tancades, fràgils i poc aptes per al transport, la seva difusió va ser extraordinàriament reduïda i se'n troben molt pocs exemplars fóra del lloc d'origen, per tant, s'exportaren de manera molt limitada al Mediterrani occidental.

4.1.1.2. Ceràmica africana de cuina.

En aquest període avançat de l'època altimperial, la ceràmica de cuina africana, pel seu baix cost i la fabricació industrial, arriba massivament al territori, especialment al costaner, i s'utilitza com a ceràmica de cuina i algunes formes com a vaixel·la d'ús domèstic, arribant a desplaçar les

Figura 7. Cassoles produïdes en ceràmica africana de cuina.

produccions locals o regionals que realitzaven aquestes funcions. Cal dir també que aquest ús condiciona la poca varietat formal del seu repertori i el manteniment dels seus trets principals amb una evolució poc perceptible dels seus tipus. D'aquesta producció, al rebost de Vilauba n'hem documentat les formes següents:

- Cassoles (fig. 7). Aquesta forma inclou diverses variants que van des de cassoles a soperes i que poden oferir un ampli repertori segons la secció de la seva vora, base, etc., encara que presenten en general uns trets comuns pel que fa a la seva concepció tipològica i funcional. Són recipients alts, amb el llavi ben marcat, aplicat i amb perfil d'ametlla i fons estriat. Sembla, si bé és difícil establir una línia clara d'evolució, que hi ha un progressiu allargament de la vora (així, per exemple, en les primeres formes el llavi està ben marcat, buscant gairebé un pla horitzontal, mentre que en les formes més avançades el llavi és pràcticament vertical i esdevé una continuació de la paret de la cassola).

A Vilauba hem pogut refer diferents individus que reflecteixen petites diferències formals entre sí. La primera que cal comentar és la coneguda amb el nom de cassola de vora ametllada (fig. 7, 1), nom que descriu la secció del llavi, que està enganxat a la paret. En la seva part superior mostra una petita acanaladura o solc, que pot estar més o menys marcat segons els casos i que servia per a l'encaix d'una tapadora. Són peces de dimensions considerables, ja que el seu diàmetre arriba als 45 cm. Com ja hem dit formen servei amb els plats/tapadora. Degut a que moltes d'aquestes peces estan cremades es fa molt difícil de poder precisar el nombre d'individus que hi hauria en el magatzem en el moment de la seva destrucció.

Una patina de color gris cobreix la paret externa i el llavi, molt ben adherida; en algun cas, aquesta patina pot estar disposada en bandes paral·leles horitzontals. La paret de la cassola és vertical i a partir de la carena, el fons del vas és bombat i estriat, encara que les estries no arriben fins al final.

Correspon a la forma Hayes 197/Ostia III, 267 B/Atlante I, tav. CVII, 6-7/Aguarod, fig. 79, 5. Cronològicament abasta un període molt ampli: l'únic que podem dir és que arriben amb certa abundància a les costes occidentals de la mediterrània a partir del segle II, encara que algunes podrien arribar abans, i la seva comercialització arribaria fins al segle IV o inicis del segle V, encara que aquí el més normal és trobar-la en contextos del segle III, més tardans que la variant Ostia III, 267 A.

Una peça que presenta una lleugera varietat respecte les cassoles de vora ametllada és la que trobem a la fig. 7, 2. Es tracta d'una cassola amb la vora ben marcada per la part interior, mentre que en la banda externa manté pràcticament la verticalitat de la paret (només té una lleugera inclinació cap a l'exterior) i de la qual es separa amb un petit graó. És un recipient alt, amb les parets rectes i fons bombat separat per una carena

angulosa i ben marcada.

Aquesta forma no és gaire freqüent en els estrats de funcionament del primer edifici, ja que només hem trobat una o dues variants de la mateixa forma i encara de manera fragmentada (Castanyer/Tremoleda 1999, fig. 156). La reconstrucció d'aquest exemplar permet d'obtenir la forma completa. No s'observen restes de pàtina i la paret externa és estriada. El més difícil de precisar és la datació, si no fos pel context d'on procedeix, ja que paral·lels de llavis amb idèntica secció no n'hem trobat (degut sobretot a la forma arrodonida que presenta per l'interior; tot i així, la podem classificar com de la forma Ostia I, 270/Atlante I 1981, 220, tav. CVIII, 2/Aguaard, fig. 73, 1.

Aquestes cassoles no tingueren una difusió gaire extensa i, per tant, no es pot associar a contextos clars: sembla que és l'evolució de formes més antigues i que tenen el llavi més marcat i exvasat, com és el cas de la forma Hayes 198 (Hayes 1972, 210). Aquest mateix autor pensa que les variants més avançades s'han de situar al segle III. A Ostia no apareix en contextos posteriors a mitjan segle III; a la Tarraconense, en canvi, i en concret a *Pompaelo* i *Caesaraugusta*, s'ha documentat en nivells del segle IV.

- Plates (fig. 8, 2, 4-6). La producció de ceràmica africana de cuina més abundant que trobem al rebost és la plata de servir, que també devia ser usada com a paella per fer coques sense llevar. Es coneix segons les diferents tipologies com Lamb. 9 A/Hayes 181/Atlante I, tav. CVI, 3-4/Aguaard, fig. 56-57. Es documenta en contextos del segle II fins a final del IV o inicis del V, tot i que Hayes precisava entre la segona meitat del segle II i la primera meitat del segle III. Aquesta forma es degué exportar en gran quantitat, ja que la seva presència és considerable en els jaciments de casa nostra. Són uns plats de paret convexa, no gaire alta, inclinada lleugerament cap a l'interior, amb el fons pla o una mica elevat en la part central. En total s'han restaurat quatre exemplars, encara que probablement se'n podran restituir una o dues peces més. D'aquestes quatre, tres presenten el peu pràcticament pla, mentre que una d'elles el té lleugerament entrat i marca l'existència de la base. La banda patinada és visible a l'exterior de la vora i, en alguns casos, pot ocupar tota la paret. A la paret interna tenen aplicat un vernís o engalba de color vermellós, fosc i en la superfície presenta algunes rugositats que recorden les de la t. s. africana A (tipus A2). Els diàmetres són superiors als 40 cm.

- Plats/tapadora (fig. 8, 1 i 3). Són peces que podien ser usades indistintament com a plats o tapadores i formen servei amb els plats sopers, mentre que un altre tipus de tapadora (Hayes 197) s'associa correntment amb les cassoles de pàtina cendrosa. A Vilauba se n'han trobat, com a mínim, quatre individus complets, apilats sobre les plates descrites anteriorment, dels quals, dues peces tenen un diàmetre d'entorn dels 43 cm, i s'han restaurat completament. Són ben evidents dos cercles incisos a mitja alçada de la paret externa. Les peces de Vilauba han de correspondre a una etapa relativament avançada dins aquesta producció, ja que tenen un llavi molt desenvolupat i doblat cap enfora (no com les primeres produccions, en que aquest no és més que la perllongació de la paret del vas) i un fons completament arrodonit, que demostra la inexistència de pom o base. Si bé la seva cronologia és difícil d'afinar, podem dir que són les formes típiques del segle III, de les quals en tenim nombrosos paral·lels a casa nostra (Nolla/Casas 1984, 110; Casas/Nolla 1993).

Tipològicament els exemplars de Vilauba els hem de classificar com a Hayes 182/Ostia I, 262/Atlante I, tav. CV, 3/Aguaard fig. 52, 4. Es tracta d'una forma amb una llarga pervivència, ja que comença a produir-se a

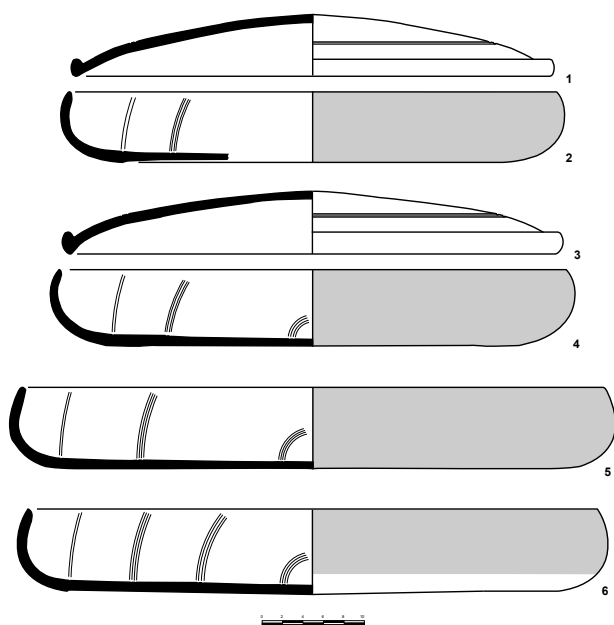

Figura 8. Plates i tapadores en ceràmica africana de cuina.

tipus Hayes 131/Aguarod, fig. 90, que sol aparèixer en contextos no posteriors a la fi del segle II. És una tassa de forma ovalada o globular que recorda algunes produccions en parets fines, de vora exvasada i peu en forma de pom invertit, amb una sola nansa en forma d'orella que es troba a la zona alta del cos, amb diferents motllures. Apareix en contextos del segle II (Almagro 1955, fig. 257, 8 i 9; Casas 1989; Nolla/Castanyer/Casas 2008, fig. 4).

4.1.2. Les llànties.

Les llànties trobades al rebost, si bé són minoritàries respecte el total, cal dir que es tracta de tres peces excepcionals i que aporten dades cronològiques d'interès. Podem considerar-les com llànties plàstiques, que presenten singularitats i que només es documenten ocasionalment en els nostres jaciments. Es troaven agrupades en l'angle nord-est, molt afectades per l'intens incendi que va destruir l'àmbit del rebost.

- Variant de la forma Bussière E I 2 (fig. 10, 1; 9). El primer exemplar és una llàntia amb dos becs contraposats i rematats amb unes volutes poc desenvolupades, entre les quals hi ha una espina que segueix un lleuger canal en direcció a la metxa. La part inferior del bec té també una decoració d'espina estilitzada i amb línies radials a la base. El cos té forma de carbassa. Està dotada de dues nanses a la part superior per mantenir el llum en suspensió. De més interès és la signatura incisa situada a la base, *PULL AENI*, que indica una fabricació africana en un taller que estigué actiu entre els últims anys dels Antonins fins als Sever. Aquesta cronologia és força anterior a la formació de l'estrat en el qual fou trobada la llàntia (Castanyer/Tremoleda/Roure 1990, 172, fig. 13, 1; Castanyer/Tremoleda 1999, 287, fig. 177; Casas/Soler 2006, 224, G1425).

- Làmpada de peu alt, forma Bussière E I/ grup X-A de Deneuve (fig. 10, 2; 9). Una altra de les llànties del rebost correspon a una làmpada de peu alt, formada per un pedestal en forma de columna i peu cònic, a l'extrem superior del qual s'hi afegí una llàntia del tipus corrent a l'època. Aquesta es pot classificar com de la forma Bussière E I (175-250) o bé dins el grup X-A de Deneuve, que apareix a la primera meitat del segle II i que perdura fins

finals del segle I, però els tipus propers es troben en època antoniniana i més sovint severiana fins al segle IV o inicis del V. La seva evolució s'observa gràcies a un progressiu engruiximent del llavi i per la pèrdua de la base si funciona com a plat o del pom si s'utilitza com a tapadora (Atlante 1981, 213).

- Olla monoansada (fig. 14, 3). Olla o ansat de dimensions mitjanes i forma ovalada, amb la paret superior del cos estriada, sota la vora exvasada, nansa alta en forma d'orella i peu circular en forma de pom invertit. S'identifica amb el tipus Hayes 200/Aguarod, fig. 91-92, amb una cronologia de segle III, no obstant, apareixen pervivències d'aquesta forma fins al segle IV.

- Tassa (fig. 11, 7). La darrera forma documentada és una peça petita i arrodonida,

Figura 9. Aspecte de les llànties, dedicades a la il·luminació de l'ambient, una vegada completada la seva restauració.

a començaments del segle III (Deneuve 1969). Es caracteritza, bàsicament, pel seu bec, que esdefineix com una evolució del tipus IV de Deneuve, amb una banda ampla i plana i el *rostrum* allargat i amb unes volutes molt esquematitzades. Els paral·lels més propers de peu alt que coneixem procedeixen d'Empúries, tot i que les llànties són més antigues i amb decoració floral (Casas/Fuster 2006, 224, G1421 i G1422).

La figura, que decora el disc possiblement correspon a Apol·lo músic o a una musa. Apareix en posició frontal, vestida amb el *peplos* i amb una lira a la mà esquerra. Coneixem alguns exemples amb un motiu similar (Bailey 1988, Q. 2376, 2377 i Q. 2431) encara que, en aquests darrers, la disposició de la figura és més sinuosa.

L'espatlla presenta un motiu decoratiu vegetal, definit per una successió de fulles d'acant triangulars. Les característiques morfològiques generals de la llàntia, així com també la seva decoració, són habituals en les produccions d'aquest tipus (Deneuve 1969, làm. XCV, núm. 1050, 1051, 1052). Una peça idèntica es data entre el 175 i el 250 (Bailey 1988, 190, làm. 15, Q. 1718).

El pedestal està dividit en dues franges decorades, cadascuna de les quals ocupa la meitat de la superfície. La superior presenta una faixa de línies incises obliqües, mentre que la inferior està adornada amb uns solcs, també incisos, verticals. La base del tub és cònica, decorada, igualment, amb línies incises obliqües i en zigues-zagues, formant cinc faixes, l'última de les quals és reservada (Castanyer/Tremoleda/Roure 1990, 172; Castanyer/Tremoleda 1999, 283-284, fig. 174). Tant la llàntia com el suport foren realitzats amb

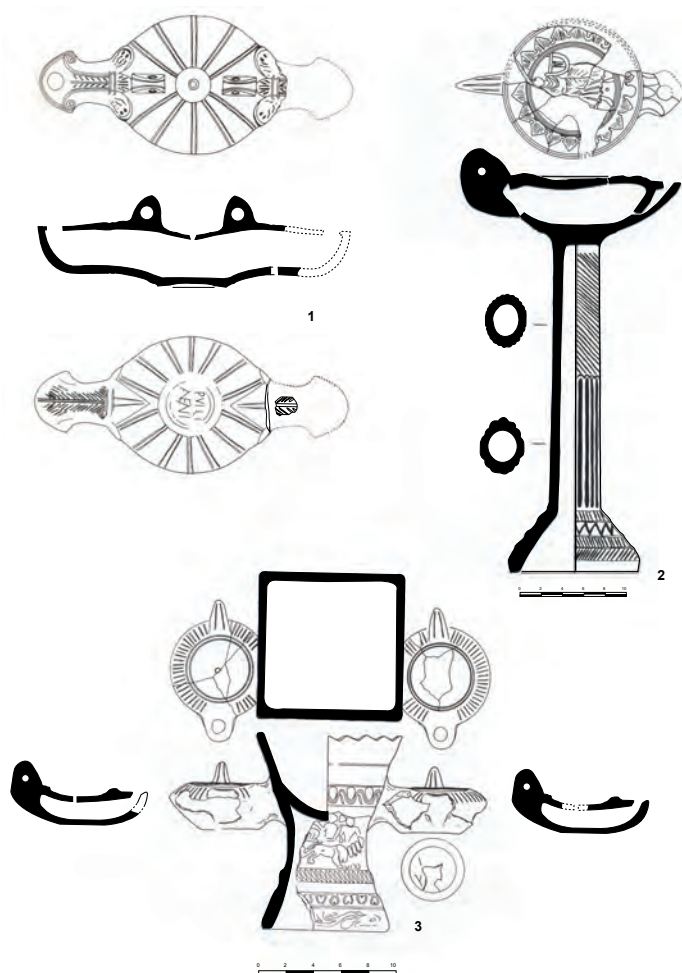

Figura 10. El conjunt de llànties trobades al rebost de Vilauba.

motlle, els punts d'unió dels quals són encara visibles a la superfície del tub.

Tot i que coneixem alguns paral·lels de llànties amb una base tubular (Bailey 1988, vols. 2 i 3, làm. 39, Q. 1101 i làm. 54, Q. 2244), la troballa d'aquest objecte d'il·luminació ha de considerar-se, en aquestes contrades, poc habitual. Els paral·lels més propers de peu alt que coneixem procedeixen d'Empúries, tot i que les llànties són més antigues i amb decoració floral (Casas/Fuster 2006, 224, G1421 i G1422).

- Àrula per a il·luminació (fig. 10, 3; 9). La peça més interessant del conjunt de llànties del rebost de la vil·la i, alhora també més espectacular, és una *arula* de terrissa de procedència nord-africana (Castanyer/Tremoleda/Roure 1990, 172-174, fig. 176). L'*arula* de Vilauba consta d'un cos central de forma troncocònica i base quadrada realitzat a partir de dos motlles. Tot i que es trobava en molt mal estat, hem de remarcar que dues de les seves cares anaven decorades amb relleus, malgrat haver-se'n conservat només una. En aquesta s'hi observen, en la part superior dues faixes llises i una altra, a sota, decorada amb oves. El coronament és denticulat i la base, que és lleugerament cònica, està decorada amb unes faixes de línies obliqües en relleu i motius vegetals. En algunes parts eren visibles encara les restes d'un vernís de color roig-ataronjat, molt perdut (Castanyer/Tremoleda/Roure 1990, 172).

L'*arula* sosté dues llànties de la forma X 2 de Deneuve, que es daten entre finals del segle II i el primer quart del segle III (Casas/Fuster 2006, 224, G1424). Són de banda ampla i inclinada vers l'exterior, amb una decoració de línies incises paral·leles que emmarquen el disc, que es separa de l'espalla per dues motlles o anells. El *rostrum* és curt i arrodonit i està delimitat per una línia horitzontal. El fons de la llàntia situada al costat dret conservava encara les traces d'una marca incisa, avui completament il·legible.

Pel que fa a la decoració, la part més interessant és l'escena figurada en relleu situada a la part frontal. Es tracta d'una quadriga tirada per lleons, amb uns personatges al fons, un dels quals podria correspondre a Cíbele (Vermaseren 1977). Es tracta d'un culte oriental, de caràcter agrari, destinat a assegurar les bones collites, el ramat i la descendència familiar (Ruiz de Arbulo 1996, 124). De vegades, l'escena pot tenir una configuració diferent a l'esquema que segueix l'*arula* de Vilauba, amb la divinitat en posició frontal, enmig de dos lleons, també de cara, i Atis a la seva esquerra (Bonnet 1988, 60, núms. 2 i 3).

La mitologia grega considera Cíbele com una encarnació de Rea, mare de Zeus i de la resta dels fills de Cronos (Grimal 1963). Cíbele és la gran deessa de Frígia, representada com la Mare dels Déus o la Gran Deessa. El seu poder s'estén sobre la naturalesa, de la qual ella en personifica la potència vegetativa.

L'escena pot interpretar-se com la culminació del mite de Cíbele i Atis quan la deessa, després d'haver reconquerit al seu amant, el passeja sobre un carro tirat per lleons (Ruiz de Arbulo 1996, 122). En coneixem un paral·lel idèntic a Sabratha, molt probablement sortit del mateix taller (Vermaseren 1977, vol 5, núm. 59, pl. XXIV; Joly 1974, làm. XXXIII, núm. 844), en aquest cas, però, sense les dues llànties laterals.

En el fons del British Museum es conserven altres exemples d'*arulae*, un amb una llàntia a la part frontal, de procedència itàlica (Bailey 1988, làm. 44, Q. 1125) i una segona peça de procedència africana però, possiblement, de manufactura itàlica.

4.1.3. Ceràmica de producció local.

En aquest apartat hi trobem la major part dels materials ceràmics

recuperats durant l'excavació de l'habitació. Hem de dir que el repertori formal és relativament reduït. L'estudi de les ceràmiques comunes fins fa ben poc presentava una sèrie de problemes que darrerament han quedat una mica atenuats. Un dels principals era que el seu estudi no aportava gaires precisions cronològiques, pel fet de no existir un cos tipològic clar; aquest aspecte s'ha treballat en els darrers decennis, tant a nivell local (Casas et al. 1990), com en àmbits més globals (Bats 1996). La troballa de conjunts ceràmics tancats de producció local, amb formes senceres, com a Vilauba, és molt important, ja que permet de conèixer les diverses formes que s'utilitzaven sincrònicament en una vil·la romana.

Aquesta manca de definició cronològica i tipològica es combinava amb una difusió poc àmplia, fruit de ser produccions destinades a un mercat local o regional. El fet que es tracti de ceràmiques destinades a un ús domèstic fa que, per qüestions funcionals, presentin molt poca evolució morfològica. Per al seu estudi prendrem en consideració bàsicament unes diferenciacions a partir de la tipologia i, de retruc, funcionals, ja que estan condicionades per les diverses utilitats a les quals estaven destinades.

4.1.3.1. Ceràmica comuna de taula

- Gerres (fig. 12, 1-2, 5; fig. 13, 1-2). Entenem per gerres els recipients que tenen una obertura força ampla i que poden tenir una o dues nanses. Són de mesures variables i tenen perfils globulars o ovalats. Aquests recipients servien per a contenir líquids, aigua i vi, i formarien part del servei de taula.

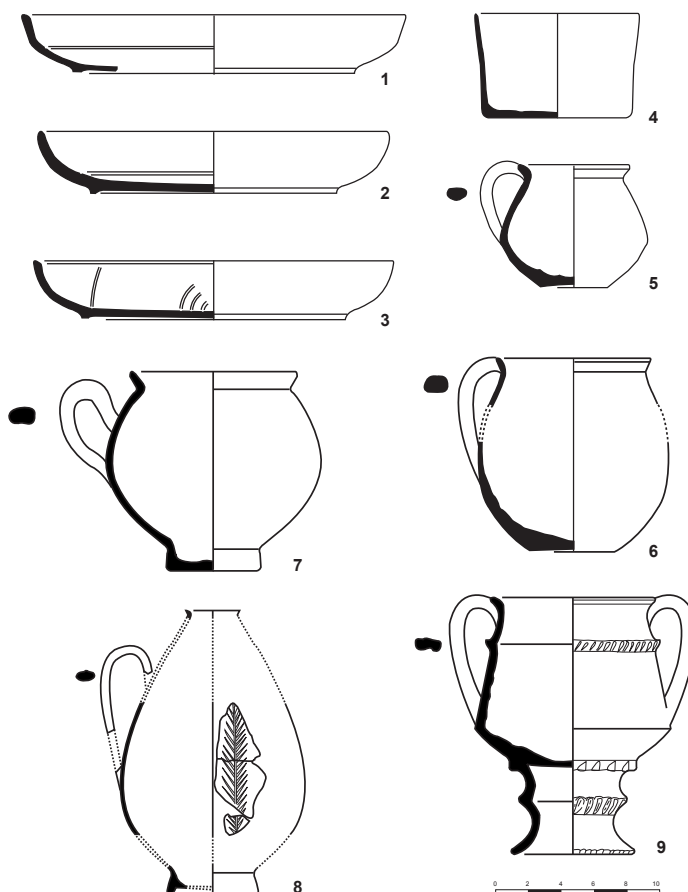
Les argiles són de color beix, molt ben depurades i dures, amb un so metàl·lic que recorda les ceràmiques comunes ibèriques, producte d'un bon decanat de l'argila. El desgreixant és de puntets blancs i la coccio de tipus oxidant.

Els exemplars de majors dimensions tenen el fons umbilicat o bombat cap a l'interior, mentre que els menors tenen la base plana o el peu lleugerament marcat, anular. Tenen una forma ovalada, amb una carena més o menys marcada, a excepció de la peça de la fig. 13, 2, amb una de les parets plana. El coll és curt, la vora exvasada i el llavi poc ressaltat, que esdevé la continuació de les parets del vas; els diàmetres de boca són amples, mitjans o petits (fig. 12, 1-2 i 5). Tenen una sola nansa, plana i ampla, amb dues o tres motllures. Arrenquen de l'espatlla i van a parar a la part superior de la vora.

Les decoracions són gairebé inexistents i es limiten a algunes línies incises horitzontals, més o menys amples i més o menys profundes, realitzades sobre la paret o espatlla del vas.

- Gerra amb broc (fig. 13, 3). Un altre recipient destinat a contenir i servir líquids. Posseeix un diàmetre de boca gran, vora exvasada i una nansa, però la característica més notable és el broc que té enfront de la nansa i que

Figura 11. Repertori de les ceràmiques dedicades a menjar i beure.

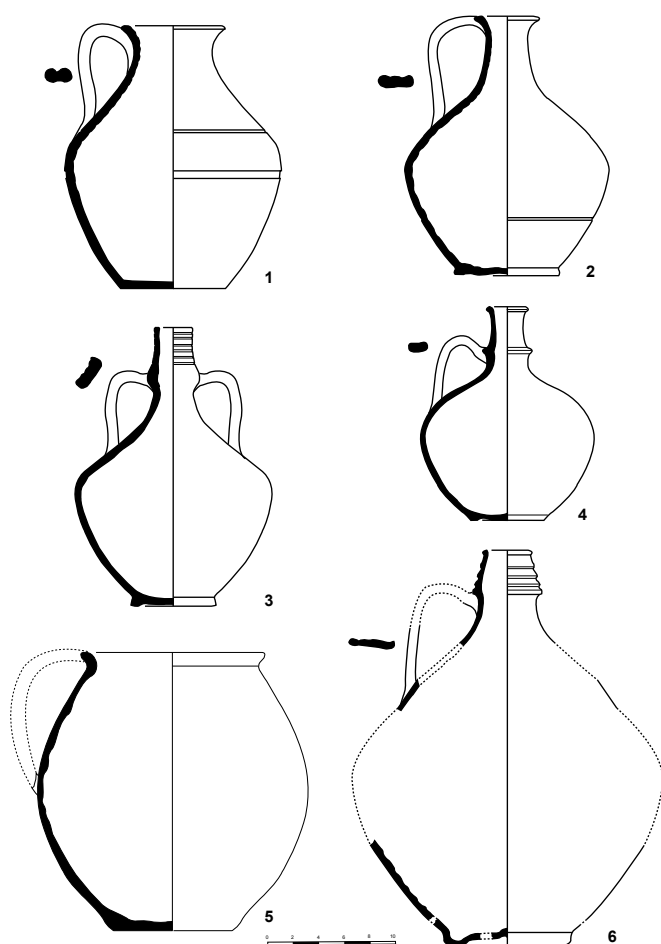
demostra clarament la seva utilització com a contenidor d'aigua o vi. La base, ampla, té el peu lleugerament marcat i el fons bombat.

- Ampolles (fig. 12, 3-4 i 6). Es tracta de recipients de boca estreta, amb un diàmetre més petit que les gerres, amb una o dues nanses, el coll estret i el cos ovalat o esfèric. Tenen dimensions variables, però en qualsevol cas inferiors a les del material anteriorment comentat. Formen part de la vaixel·la de taula i servien normalment per abocar el vi al got (Carandini et al. 1985, 21).

Les argiles documentades van des d'un color beix fins al vermell; dures i depurades, amb puntets de mica brillant i de calç. Utilitzen igualment la cocció oxidant. Les bases tenen el peu ben marcat i el fons és pla (només en un cas és bombat cap a l'interior). La paret i l'espatlla donen una figura ovalada i el coll és recte, llarg i estret. El llavi es destaca mitjançant un engruiximent de la paret. Dos exemplars tenen una sola nansa, mentre que un tercer en té dues. Surten de l'espatlla per unir-se a la meitat del coll. La seva secció és plana i té una o dues motlures.

La decoració es troba sempre a la vora i consisteix en unes línies i motlures horitzontals en degradació (fig. 12, 6). La part d'unió entre la nansa i el coll es marca amb una motllura o un engruiximent de la paret.

Figura 12. Conjunt de gerres i ampolles en ceràmica comuna oxidada.

- Plats (fig. 11, 1-3). Per plat entenem aquell recipient que té una obertura molt gran, major que el diàmetre de la base, amb les parets convexes, arrodonides i inclinades cap a l'exterior. La seva profunditat pot variar, encara que solen ser poc profunds. El peu generalment té forma anular.

Tots els exemplars trobats a Vilauba tenen unes característiques molt semblants, de manera que és possible que es produïssin al mateix taller o en un taller proper. La seva argila és de bona qualitat, de color marró clar o vermellós, fina i depurada, amb un desgredant de punts de mica brillant i sorra, també té restes de calç. Les dimensions s'agrupen entorn els 25 cm de diàmetre, el peu és molt poc marcat, de manera que el fons queda una mica alçat. La vora esdevé la continuació de la paret i es defineix per l'acabament inclinat d'aquesta. En el fons intern s'hi troben els únics elements decoratius, que es limiten a diferents incisions que dibuixen cercles concèntrics. Juntament amb les grans plates d'importació africana completarien el servei de taula, tot i que aquests tres exemplars són peces d'ús individual.

- Gots (fig. 11, 4). Utensili per beure líquids, de boca circular, perfil cilíndric de parets verticals i base plana, sense peu. En aquest conjunt se n'ha recuperat un sol exemplar. Argila vermellosa i poc depurada.

- Tasses (fig. 11, 5-6). Es tracta de petits recipients per a beure líquids (aigua o vi). Tenen un diàmetre de boca petit,

vora exvasada i un cos de forma ovalada o bicònica, amb una sola nansa que va de la vora a la carena, de secció arrodonida amb un solc lleugerament marcat sobre la cara superior. Les bases són planes i sense peu. La seva argila és de color marró clar o taronja, fina i depurada, amb un degreixant de mica daurada i quars, propis de les produccions locals.

- Copa (lâm. 11, 9). Només en tenim un exemplar i, tant per les característiques d'acabats com per les de la forma, cal considerar-la de manera especial. L'argila és de color marró-taronja, molt fina i depurada, uniforme, amb petits puntets brillants, porosa. En la part exterior té senyals d'una aiguada feta amb la mateixa argila, que dóna un aspecte polit a la superfície. Està provista d'un peu alt, amb una línia o carena a la part central que es defineix amb dues concavitats. El cos és de forma cònica i amb una carena a la part baixa. Té dues nanses contraposades amb incisions que arrenquen de la part superior de la carena per unir-se a l'extrem de la vora, que és exvasada i poc desenvolupada. El que més destaca és la seva decoració, incisa i amb motius de cordons i triangles, disposada en bandes o motllures.

4.1.3.2. Ceràmica de cuina

El grup format per les olles, les cassoles i els ansats representa gairebé la meitat del conjunt ceràmic recuperat. En total es trobaren uns 120 individus apilats a tocar el mur sud-oest de l'habitació (les diferents piles estaven ordenades segons les mesures del diàmetre i oscil·laven entre els 3 i 6 individus per pila). L'estudi de tot aquest conjunt ha permès de definir tres grans grups que intentarem comentar seguidament.

- Olles (fig. 14, 3-5). Per olla entenem aquell recipient que té una obertura o diàmetre de la vora inferior o igual a l'alçada de les parets del vas, amb dues nanses contraposades i el fons pla o lleugerament convex. Les parets són ovalades o bicòniques (Carandini et al. 1985, 24). Les argiles són de color marró o vermell, dures i no gaire depurades, ja que sovint tenen grans ben visibles de quars o sorra. Totes elles es realitzaren amb una cocció oxidant i no tenen senyals d'haver anat al foc, tot i que la seva funció principal seria la de bullir i coure aliments. L'espectacular apilament amb que foren trobades sembla demostrar que haurien estat dipositades en aquest àmbit en espera de guardar conserves de vegetals produïts a la vil·la (fig. 16-17). Dins el grup de les olles és possible distingir petites diferències formals, tot i que considerem dominants els trets comuns. Aquestes distincions permeten de diferenciar tres subtipus, dels quals l'olla de parets còncaves i arrodonides és la més freqüent, les nanses van de la vora al cos (fig. 14, 4). Un altre model, de parets més primes i de perfil general més esbelt, de forma bicònica, amb una carena viva, base plana i amb nombroses marques del tornejat. Té dues nanses contraposades que surten de la meitat de la paret, per sobre de la carena i que s'uneixen a la part superior del llavi, de secció

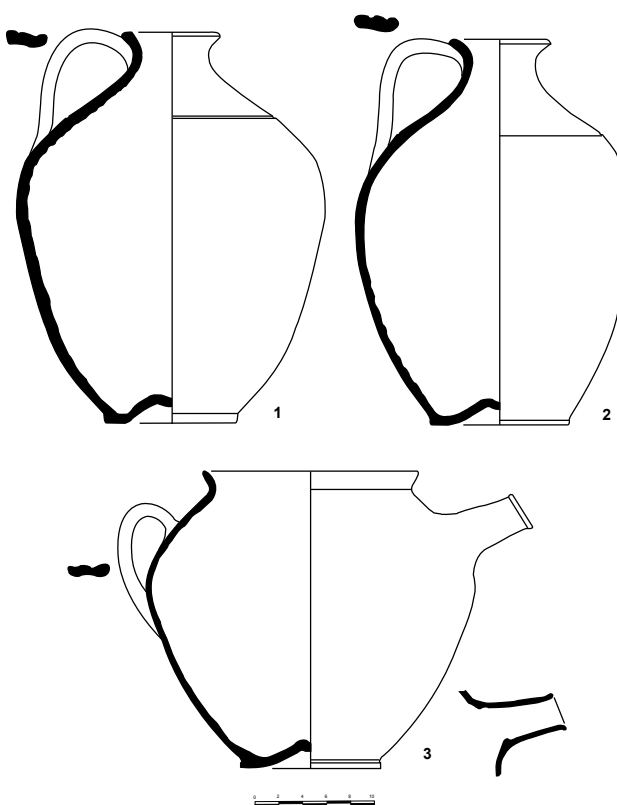

Figura 13. Gerres de ceràmica comuna oxidada, la darrera dotada d'un broc per abocar líquids.

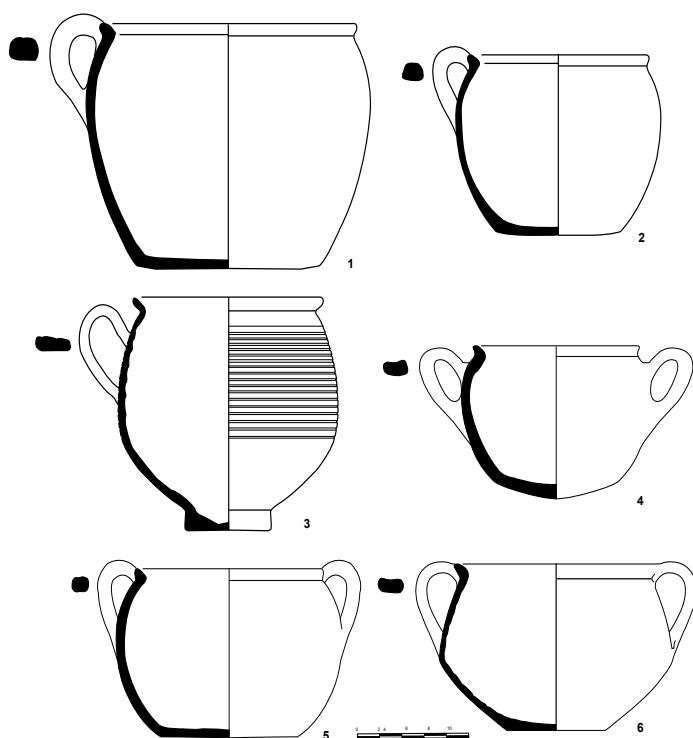

Figura 14. Ansats i olletes fabricats en ceràmica de cuina.

aplanada (fig. 14, 5). Finalment, la tercera variant recorda especialment les cassoles, amb nanses en forma d'orella i fons bombat, però és de dimensions més petites i amb unes proporcions més altes que amples (fig. 14, 3).

- Ansats o tupins (fig. 14, 1-2). El principal element definidor és que es tracta de recipients provistos d'una sola nansa, de secció arrodonida o bé amb una petita incisió en la part externa, que arrenca de la part superior de la paret per unir-se a la vora, amb una corba que supera el pla que marcaria la boca. El fons és pla i sense peu. L'alçada és sempre superior a la de les olles, el diàmetre de boca és lleugerament superior a l'alçada de la peça. Per les dimensions generals hem pogut establir l'existència de dos mòduls diferents, un amb un diàmetre de 24 cm i 20,4 cm d'alçada, la qual cosa proporciona una dimensió de 6 a 5, respectivament.

L'altre mòdul és més petit i presenta poca diferència entre el diàmetre de boca, que és de 16 cm, respecte de l'alçada de la peça, de 15,4. Les característiques de la pasta són idèntiques a les de les olles.

- Cassoles (fig. 15, 1-4). Les cassoles amb dues nanses contraposades es defineixen per un diàmetre superior a l'alçada. La paret del vas és convexa, arrodonida, sense carena. Les vores són molt curtes, massisses i exvasades. La nansa, en forma d'orella, que arrenca de la meitat de la paret del vas, va a unir-se a la part inferior de la vora i no supera mai l'alçada de la peça. El fons segueix la inclinació de les parets i pren una forma arrodonida, bombada, dissenyada especialment per anar al foc, ja que reparteix l'escalfor millor que un fons pla. La pasta és grollera amb desgredants ben visibles. Normalment aquests tipus de recipients s'utilitzaven a la cuina per coure aliments. No obstant, servien també per emmagatzemar aliments i contenir provisions. En el nostre cas el fet que no presentin senyals d'haver anat al foc, la quantitat trobada i l'addició de nanses ens fa inclinar per suposar que un ús segons aquesta segona opció seria complementari.

- Morter (fig. 19, 1). Una de les peces més espectaculars, degut a les grans dimensions que presenta, fou un morter trobat a tocar el mur oest de l'habitació. Va aparèixer en part al damunt del mateix enderroc de la teulada, degut al gran terrabestall que devia suposar la caiguda de la coberta. Curiosament, no hem pogut recuperar ni la seva base ni tampoc alguns fragments de la paret i vora, cosa estranya, ja que almenys el fons hauria hagut de quedar sepultat per la teulada. El més destacat d'aquesta peça són les seves dimensions, ja que el seu diàmetre mesura entre 60 i 62 cm. La seva alçada completa, si bé la desconeixem, l'hem restituït projectant la continuació de les parets i deuria estar al voltant dels 30 cm: les parets tenen un gruix d'uns 4 cm. Fins el moment, tots els exemplars que s'havien trobat a Vilauba eren de dimensions molt més reduïdes. Aquests, de forma semblant a un plat, es feien servir a la cuina,

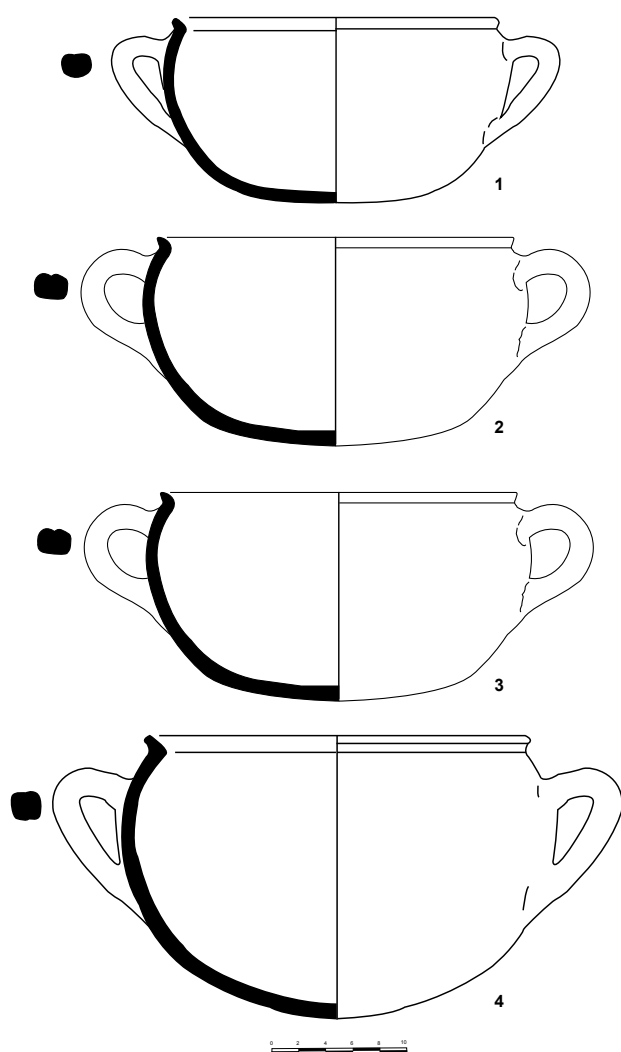

Figura 15. Cassoles de fons bombat elaborades en ceràmica de cuina.

Figura 16. Aspecte global de l'estesa d'olles i cassoles trobada a l'interior del rebost.

Figura 17. Detall de diversos apilaments d'olles buides, suposadament esperant la collita per fer conserva.

per matxacar o triturar aliments o per fer salses i pastes. Per contra, els de dimensions majors, com aquest, molt més profund, de forma troncocònica i més pesant, servien per aixafar i trinxar aliments, com olives, gra, fruits secs, etc. Hem de suposar que en la superfície interna hauria presentat les típiques incrustacions de grans de sorra i petites pedres per facilitar l'acció abrasiva que s'exercia amb la mà de morter. El llavi és força gran i penja uns 10 cm cap a l'exterior; manca també la part de la vora corresponent al vessador, si és que mai en va tenir. L'argila és de color groguenc-verdós, molt dura i amb grans de esgreixant de color negre i marró, recorda molt la de les teules que duen la marca C. OBVLNI i, a tall d'hipòtesi, pensem que podrien haver-se fabricat en el mateix taller.

4.1.3.3. Els grans contenidors

- Grans recipients de cuina (fig. 18, 1-3). Dins l'apartat dels grans contenidors hem d'incloure també una sèrie de recipients que, per les seves dimensions i característiques, no poden ser considerats com a simples olles. Efectivament, les seves mesures, amb uns diàmetres de vora que a vegades superen els 35 cm i amb una alçada també considerable, d'entorn el 32 cm, els fan destacar. Les argiles són de color vermell, encara que també n'hi ha de color gris i tenen un desgredant gruixut de grans de sorra i nòdols

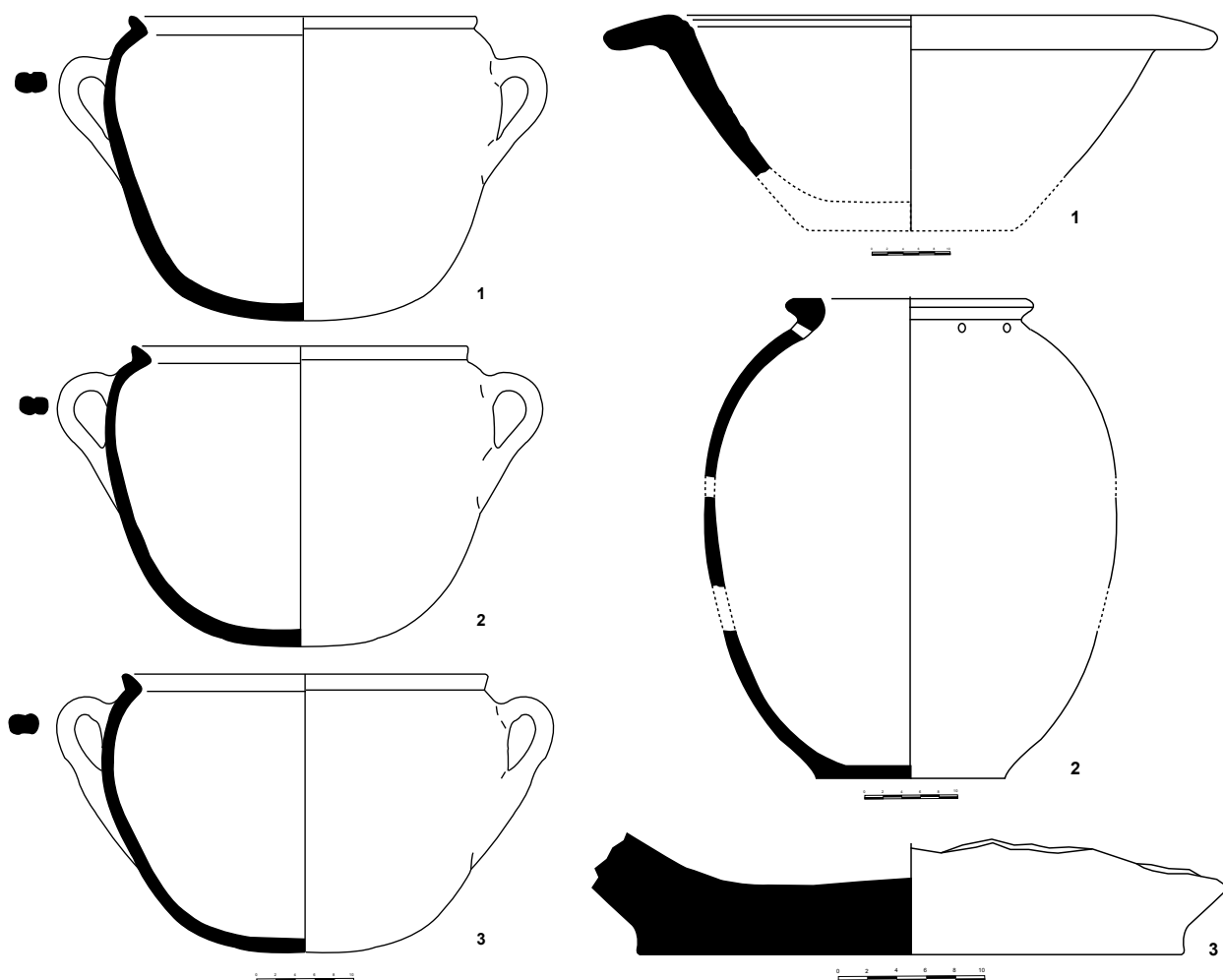

Figura 18. Peces de grans dimensions destinades a l'emmagatzematge d'aliments.

Figura 19. Morter i dolium de mesures mitjanes, juntament amb la base d'un de grans dimensions.

de quars. Les parets són molt més amples i la seva forma és semicircular, amb el fons convex. Els llavis són massissos, curts i tombats vers l'exterior. La nansa arrenca de la paret del vas i va a unir-se a la part superior de l'espatlla, la seva secció és arrodonida, amb una petita incisió central a la part superior i inferior. Evidentment, com a peces funcionals no tenen cap mena de decoració, només podem destacar que en la seva cara interna i externa tenen restes d'un pentinat efectuat en un moment anterior a la cocció. Aquest recipients servien per a guardar provisions, probablement cereals o fruits secs.

- *Dolia* (fig. 19, 2-3). En total es recuperaren dos individus. El primer, reconstruïble, del segon només se'n recuperà la base; possiblement els altres fragments quedaren barrejats amb l'enderroc o en la superfície. Aquest tipus de material normalment s'estudia per la seva funcionalitat, més que per la seva tipologia. De fet, la seva llarga pervivència durant tota l'època romana i la poca evolució morfològica que presenten no permet de dir gran cosa. El més petit amida uns 60 cm d'alçada, les parets pugen força rectes, de manera que la seva part central no és tan ampla com els exemplars de majors dimensions, el perfil general és ovalat. La base és completament plana i té unes parets d'uns 3 cm de gruix. La vora té la superfície interna plana i l'externa convexa. Alguns fragments, que se situen entorn del coll, tenen uns forats que devien servir per posar-hi grapes de plom, l'habitual sistema de reparació de les peces grans (fig. 19, 2). Les argiles tenen un color vermell, amb una gran quantitat de grans de

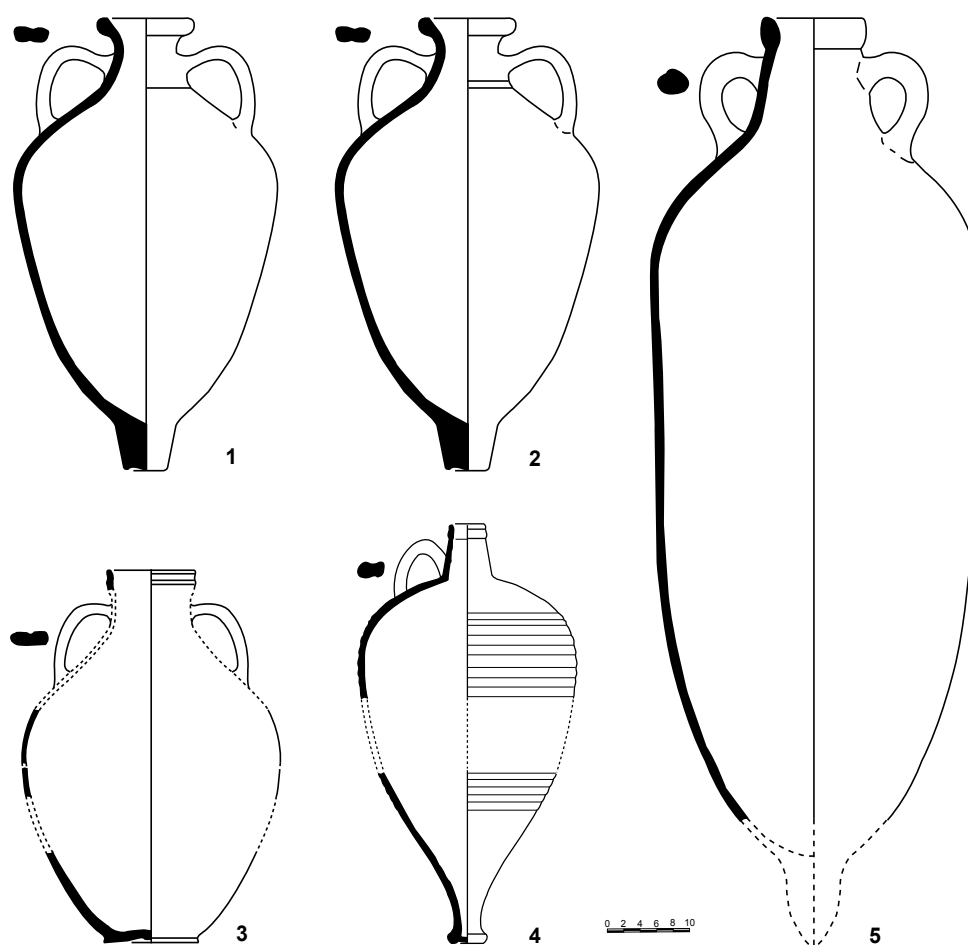

Figura 20. El conjunt amfòric recuperat en l'excavació del rebost de Vilauba.

sorra i quars, la qual cosa facilitava la cohesió, resistència i elasticitat d'un objecte gran i pesant.

Sembla que només els *dolia* petits eren fabricats a torn, mentre que els grans utilitzaven sistemes més sofisticats i complexos, atesa la dificultat de remuntar les parets. Sens dubte devien ser peces cares i això explica que molt d'ells fossin restaurats d'antic. S'utilitzaven per guardar aliments, com olives o cereals i podien anar enterrats a terra, formant part de l'equipament de les vil·les. Tenien una tapa de fusta a la seva boca.

4.1.4. Les àmfores.

En l'excavació del sector nord-oest del rebost es pogueren recuperar diversos fragments d'àmfora que després de les tasques d'identificació i restauració, han permès de veure que es tractava de diverses peces senceres: dues àmfores de procedència mauritana, una de procedència africana, una altra d'oriental i una de base plana, més fragmentària. Respecte el total dels individus de material ceràmic recuperat, les àmfores representen un percentatge molt petit. Algunes tenen una gran importància, ja que juntament amb les ceràmiques fines d'importació ens permeten d'afinar una mica més la cronologia del moment de funcionament i abandó del primer edifici de Vilauba.

- Àmfores de la Mauritània (fig. 20, 1-2). L'excavació de l'àmbit va permetre la recuperació de dos individus complets que en publicacions anteriors hem assimilat al tipus Gauloise 4, però, ni pel que fa al tipus ni pel que fa a la composició de la pasta creiem que es pugui mantenir.

Són unes àmfores de dimensions reduïdes (al voltant dels 60 cm d'alçada) i es caracteritzen per tenir un cos globular en la part superior, amb una carena alta que es va estrenyent en la part inferior, la qual cosa li dona un perfil global en forma de baldufa. El coll és curt i robust, la vora de secció engruixida i de forma semicircular posseeix un diàmetre relativament gran mercès a la tendència exvasada que presenta. Són també molt característiques les dues nanses, aixecades i que surten d'una mica més avall del coll per anar a descansar al damunt de l'espatlla. La seva secció és plana, amb una incisió profunda i ampla al centre. Sota l'arrencament superior solen tenir un solc ben marcat. En algunes parts del cos sembla que hi ha restes, per bé que febles, d'una mena d'acanalat, possiblement resultat del treball al torn.

Estan dotades d'un peu molt poc desenvolupat, motllurat i massís, que no permet mantenir en equilibri la peça.

Les argiles són força depurades, dures i de color beix, encara que també poden tenir una tonalitat ataronjada o beix-rosat. Destaca sobretot la presència, molt abundosa, de grans de sorra, mica i quars. De vegades aquests nòdols poden ser força grans, donant a la seva part exterior un tacte rugós. Alguns fragments tenen un aspecte més ennegrit, que podria ser degut igualment a l'incendi de la destrucció o a una mala cocció. En cap dels exemplars recuperats hi ha restes d'engalba. Determinar el lloc de producció d'aquests contenidors és difícil.

- Àmfora Dressel 28 (fig. 20, 3). Hem de destacar també la presència d'un individu de base plana. Si bé no tenim la forma sencera, ja que no és possible restaurar-la, sembla que pot correspondre al tipus Dressel 28. La base, lleugerament bombada cap a l'interior, proporcionaria una gran estabilitat a la peça, el cos tindria una forma globular, el coll és curt i amb dues nanses arrodonides, força planes i amb motlures a la part superior. L'argila és de color beix-groguenc, amb una gran quantitat de grans de sorra i quars, que donen a la superfície un aspecte rugós. L'esmentada forma comença a fabricar-se ja al segle I aC, encara que perdura fins al segle II. Tenen una evolució formal molt limitada (Beltrán 1970, 198-501, *Ibid* 1977, 97-131).

- Àmfora Àgora F65/66 (fig. 20, 4). Aquest tipus d'àmfora, també dita àmfora monoansada, de producció oriental, fou identificada a Atenes (Lang 1955; Robinson 1959, M240, M255-M257, M275-282). Apareix en contextos altimperials, que van des d'època d'August fins a la fi del segle IV, a partir del qual es dota de dues nanses. Aquesta àmfora del Baix Imperi es classifica com LRA 3/Keay 54bis/Class 45 (Peacock/Williams 1986, 188-190). Se'n coneixen nombrosos paral·lels procedents de l'Àgora d'Atenes datats entre finals del segle I i inicis del segle III; hi ha exemplars evolucionats, molt més estilitzats, però encara amb una sola nansa, apareguts en contextos més tardans, a partir del segle IV. Un paral·lel clar fou trobat a la necròpolis Paleocristiana de Tarragona, formant part de l'acompanyament funerari de la tomba núm. 1167, i conservat al MNAT, amb número d'inventari 1900, en el catàleg es considerada com una producció de Sardes (Àsia Menor) (Tarrats 1992, 52, núm. 4). Un altre exemplar procedeix de Porto Torres, Sardenya, amb una coincidència total en les característiques físiques (Villedieu 1984, 174-175; núm. 231).

D'aquest tipus n'hi ha amb tres pastes diferents: pasta de color marró fosc, molt ric en mica. La segona és igualment micàcia, però de color clar, beix rosat, sovint recoberta d'una engalba de color crema. Finalment, la tercera és calcària, no micàcia, de color groc clar, engalbada en marró o negre. A l'àrea francesa, aquesta darrera variant només es troba en nivells d'època

severiana (Lemaître 1997, 312) i seria la que es correspon amb l'exemplar trobat al rebost de Vilauba. Les seves característiques principals del nostre exemplar són un coll estret i ben marcat, amb la vora diferenciada, una sola nansa, un llarg pivot buit per l'interior, amb el fons còncav, la paret exterior del cos és estriada. L'argila és de color beix-gris, tova, de tacte farinós, força ben depurada i s'esfolia fàcilment.

- Àmfora africana II C/Keay VI (fig. 20, 5). Aquesta peça s'identifica amb el tipus II C dins el tipus *Africana grande* establert per Cl. Panella, 1973; Keay VI o amb el class 34 de Peacock i Williams (Peacock/Williams 1986). Aquest tipus ja havia estat notablement definit, a bastament descrit i adscrit a la Bizacena com a zona de producció en treballs anteriors (Zevi/Tchernia 1969, 173-187). Morfològicament es defineix per un cos allargat que acaba amb un pivot massís i apuntat. El cos superior està diferenciat per una petita carena. El més significatiu és la seva vora, alta i de forma elíptica, amb la part superior lleugerament aplanada, característica que l'apropa a la variant II D. La cara externa de la vora és convexa, tot i que en d'altres exemplars pot ser més plana. El llavi es separa del cos, que té forma de con invertit, mitjançant una petita incisió. Les nanses que estan situades una mica més avall de la fi del llavi, són arrodonides i descansen al damunt de l'espatlla. La seva argila és de color vermellós, dura i ben depurada. Destaca sobretot la presència de partícules de quars i mica; la seva part interna té un color més fosc, morat. En la seva part exterior no hi ha restes d'engalba, que en molts altres paral·lels és de color ocre-groguenc (Remolà/Abelló 1989, 253-254).

Pels segells trobats al coll d'alguns exemplars es podia precisar el seu lloc de producció a l'àrea de Neàpolis i Leptis Minor, a la Bizacena, i sembla que haurien estat destinades al transport de salaons, encara que no es descarta tampoc que poguessin dur oli. Cal situar-la a partir del segon quart del segle III, tot el segle IV i inicis del segle V (Manacorda 1977, 165-171; Panella 1980; Keay 1984, 121-126; Peacock/Williams 1986, 156); a Òstia apareix en contextos posteriors al 230/250 fins a final segle IV o inicis del segle V (Panella 1973, 586 i ss.); i a Porto Torres (Sardenya), apareixen conjuntament les africanes II C i II D en una de les sales de l'*horreum*, encara que amb una datació molt tardana (Villedieu 1984, 183-184). De fet, aquestes àmfores començarien a arribar a casa nostra juntament amb les conegudes i abundants ceràmiques també de procedència nord-africana, encara que el moment màxim d'arribada d'aquest producte seria a partir de la segona meitat del segle III (Keay 1983, 551-568; Beltrán 1983, 533). D'aquest tipus en teniem alguns exemplars a Vilauba que havien estat trobats en els estrats de la fase III, estrats d'anivellació i funcionament de les fases IV i V (Roure et al. 1988, fig. 36, 1; fig. 42, 9- 11).

4.2. El conjunt metàl·lic

4.2.1. Bronze

- Cassoles, cassons i olles o perols.

Durant l'excavació de l'àmbit 30 es varen trobar les restes d'una cassola o perol de bronze en mal estat de conservació, del qual en quedava sobretot el fons bombat i totalment cremat.

En molt millor estat fou trobat un mànec (Castanyer/Tremoleda 1999, lám. 122, 3), de poc més de 6 cm. de llarg i un gruix màxim de 3 mm i el podem definir com el mànec llarg d'un cassó, format per l'extrem circular, de 3,7 cm. de diàmetre, amb un orifici central d'1,1 cm. de diàmetre; el perímetre d'aquestes dues circumferències està resseguit per dos cercles en relleu. Per altra banda, la tija que unia el cap amb el recipient és una plaqueta que s'uneix a un dels costats del cercle i s'aprima progressivament

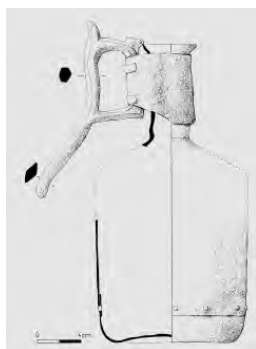

Figura 21. Dibuix que recrea la forma completa de la gerra bronze.

Figura 22. Trípod de bronze amb les tres potes de lleó.

a mesura que s'aproxima a l'altre extrem, punt on mesura 1,5 cm. Una fina motllura ressegueix tota la vora de la peça, unificant la part de la tija amb el cap circular. En coneixem paral·lels idèntics, com el del museu d'Arles (Sintès/Moutashar 1996, 118, catàleg núm. 98), els tres exemplars del Museu d'Agde Bérard-Azzouz/Feugère 1997, 48-50, catàleg núm. 51-53) o els cassons trobats a la bòbila del Collet de Sant Antoni.

- Ampolles.

Una de les peces més interessants de bronze recuperades al rebost de Vilauba és una ampolla que consta de dues parts principals: el cos, de forma cilíndrica, amb un coll curt, estret i una vora lleugerament exvasada i de diàmetre reduït; la seva fabricació es va fer amb dues planxes, una pel cos de la gerra i l'altra pel fons, la primera estava doblegada prenent forma circular i reblada al lateral; el fons era d'una sola peça i tenia una línia de reblons que la soldava amb la part de cos. Aquesta part estava complementada per una nansa molt gran i massissa, en la qual s'observava que havia estat feta unint dues meitats sortides d'un motlle; aquesta unió feta per fusió havia deixat algunes crestes ben marcades. La nansa té un apèndix curt superior i un altre d'inferior molt més llarg; el forat de l'agafador té forma d'U invertida i en el lateral dret queden els dos reblatges que lligaven un altre tros de planxa que servia per fixar la nansa al coll de la gerra i, a la part superior, conservava un altre apèndix, en aquest cas foradat per articular una tapadora que s'adaptava a la vora del recipient, de manera que pressionant amb el dit índex aquesta part s'accionava la tapa i deixava la boca de la gerra oberta. L'estat de conservació de la nansa és molt bo i encara conserva les restes de ferro soldades de la peça que permetia el joc de la tapadora; la part del cos de la gerra està molt més deteriorat i no es conserva en la seva totalitat, tot i que són ben identificables les diverses parts i les línies de reblons que la fixaven (fig. 21).

- Trípod.

Tres peus de bronze que era utilitzat com suport d'una llàntia, amida 14 cm de diàmetre per 16 cm. d'alçada total. Està format per dues parts principals: el disc superior, circular i decorat amb motlures concèntriques, soldat transversalment a una banda àmplia i motllurada, en degradació, a la part baixa de la qual estan adherits els elements de suport. El disc circular que feia de fons, on es dipositaven les llànties, està fixat a l'alçada de la primera motllura. A la part inferior, tres potes de lleó fan de peu, soldades a la part superior i unides per un serrell format per sèries de tres llengüetes en els espais intermitjos (fig. 22). En coneixem dos paral·lels exactes procedents de la "Casa dei Cervi" d'Herculà, trobats l'any 1930, un al jardí i l'altre al *tablinum* (Tran Tam Tinh 1988, 109, fig. 170-172) i, per tant, amb una cronologia de segle I.

4.2.2. Ferro

- Ganxos de penjar. També de l'excavació de l'àmbit 30 procedeixen quatre ganxos de ferro. Estan formats per tres parts diferents, la tija, més llarga o més curta segons els exemplars, que uneix els dos extrems: el superior, que forma angle recte amb el tronc, és de forma cònica, ja que s'aprima fins produir una punta a l'extrem i tenia la funció de sustentació ja fos clavat o col·locat en un ressalt. L'altre extrem, l'inferior, està format pel ganxo, que és forma circular amb la punta oberta per facilitar la subjecció (Castanyer/Tremoleda 1999, làm. 124, 2-5). Hem de destacar que la part superior i el ganxo mai no estan col·locats en el mateix sentit, ja que s'entorpiria la funció, sinó que són contraposats o, com a mínim, col·locats lateralment.

Figura 23. Un dels dos trípod de ferro per a cuinar trobats al rebost.

- Argolla. És una peça circular, de secció arrodonida, amb una altra part enganxada que, probablement, devia servir per encastar a la paret (Castanyer/Tremoleda 1999, làm. 124, 10). La seva funció seria la de lligar algun element.

- Trípod. Es van trobar dos trípod. de ferro, de forma triangular, amb una pota soldada a cada vèrtex (fig. 23). Aquestes peces devien estar penjades a la paret sud-oest del rebost, ja que es van trobar caiguts sobre l'apilament d'olles i cassoles que s'havia disposat als peus d'aquest mur.

- Tallant. És una peça amb mànec, a l'interior del qual encara es conservaven restes de fusta de boix, amb un tall en forma de mitjalluna (fig. 24), que es va trobar molt a prop de la porta, al costat de la paret sud-est.

- Claus. Tenen una cabota circular i un cos de secció quadrada que s'aprima progressivament fins acabar en punxa (Castanyer/Tremoleda 1999, làm. 124, 7-8). Probablement formaven part de l'estructura de l'embigat.

- Bota. En el racó sud-est del rebost es va trobar un agrupament de tires de ferro d'una amplada constant de 5 cm. És molt probable que es tracti de les argolles de ferro d'una bóta de fusta.

- Elements indeterminats. Finalment hem recollit un fragment indeterminat, en forma d'una petita forca de dues puntes que sorgeixen d'un tronc comú (Castanyer/Tremoleda 1999, làm. 125, 6). Trobem una peça similar a Empúries (Sanahuja 1971, fig. 7, 2). No sabem si aquesta peça és completa o si li mancava alguna altra part.

4.3. El conjunt monetari

En aquesta habitació es varen recuperar un total 49 de monedes que formen part del mateix fet arqueològic, encara que es van trobar en diversos estrats. L'estrat 521, possiblement format per la caiguda de l'alçat de tàpia de les parets de l'estança, proporcionà un total de 27 monedes, concentrades al voltant de la seva ubicació original, és a dir, sobre la banquetta d'obra que hi havia al peu del mur est. Ens ho confirma la troballa de la part inferior d'una gerra de terrissa encara amb algunes monedes al seu interior (fig. 25). Aquest estrat cobria directament la capa de runa formada per l'esfondrament de la teulada (UE-523), que va caure directament sobre el paviment de l'habitació, esclafant els objectes que en aquell precís instant hi havia al seu interior. L'impacte, que devia ser considerable, va provocar la dispersió de les vint monedes, exhumades en un diàmetre no superior a un metre al damunt del sòl de l'habitació. L'exemplar recuperat a l'estrat 545, situat estratigràficament per sobre l'enderroc de la teulada ha d'associar-se al mateix dipòsit, a l'igual que la moneda del nivell 598 A.

Figura 24. Tallant de ferro. Conserva restes del mànec de fusta de boix.

Figura 25. Conjunt de les monedes que es guardaven sobre la banquetta del rebost de Vilauba.

Si hom analitza el conjunt en funció de la distribució de les monedes a l'interior de l'estança i de la seva posició estratigràfica, observarem la correlació existent entre el grau de conservació de les monedes i el procés de destrucció que afectà aquest sector de la vil·la. Així, a l'estrat 523, més afectat per l'impacte de l'enderroc i l'incendi, de les 20 monedes recuperades 13 són il·legibles, fet que suposa un 65% del total. Per contra, a l'estrat 521, el percentatge d'exemplars indeterminables baixa, de forma significativa, fins el 7'40%.

Les 32 monedes identificades, abasten un període de més de 100 anys, situat entre els regnats d'Antoninus Pius i Valerià (Roure/Tremoleda/Castanyer 1993; 1990-1991). El fet de trobar-se agrupades monedes d'11 emperadors diferents assenyalen la manca d'afluència de numerari que hi havia en l'àmbit rural. La data més moderna es situa en els anys 258-259 i, per tant, és la més propera a la datació de l'incendi que va destruir el rebost i la data que ens indica el funcionament coetani de tot l'*instrumentum* que es va recuperar al seu interior.

4.4. Vidre

- *Copa*. Es tracta d'una peça força singular apareguda a l'interior del rebost de Vilauba, molt deteriorada pel foc i l'escalfor de l'incendi. Estava situada a l'angle nord-est de l'habitació. La ubicació d'aquesta peça i la següent entre la vaixel·la domèstica fa pensar que formaven part del servei de taula, per beure o contenir aliments, ja sigui durant els àpats diaris o en motiu d'alguna ocasió especial.

Aquesta copa ornamental presenta una coloració verda clara que contrasta amb el vidre glaçat del bulb emergent, decorat amb uns motius de franges en espiral. Un altre bulb, plegat i molt deteriorat per efecte del foc podria formar joc amb l'anterior, quedant, en origen, enganxats i aplicats al cos de la peça. L'inici del peu, trencat, ens indica la seva orientació (Castanyer/Tremoleda 1999, làm. 116, 13). Malauradament no en coneixem cap paral·lel similar.

Els bols/copa

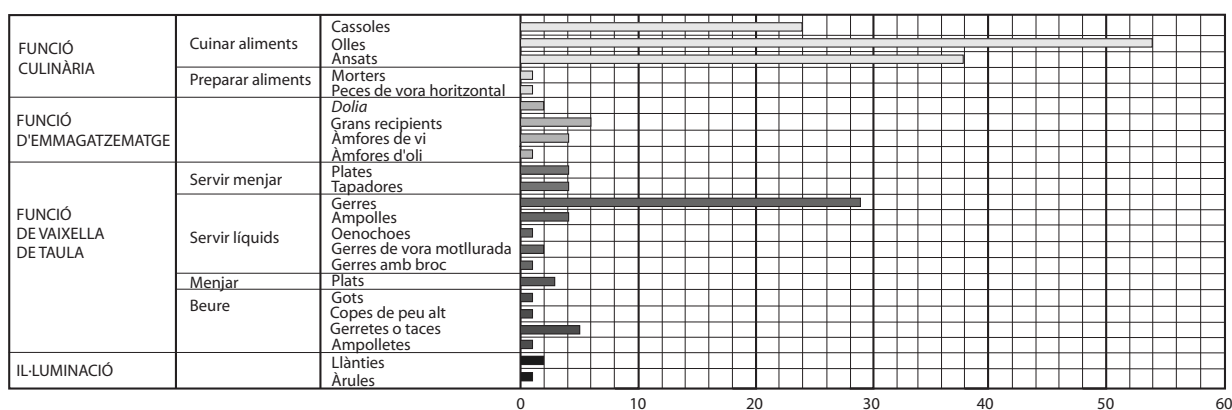
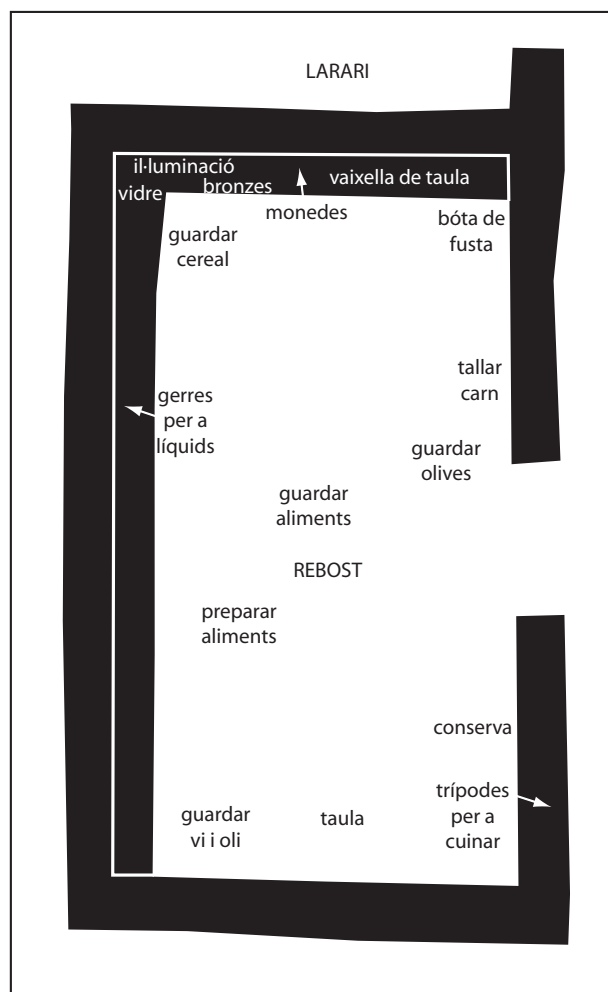
També de l'interior del rebost de la vil·la prové un altre bol (Castanyer/Tremoleda 1999, làm. 117, 1) de parets molt primes, probablement sense peu, amb la vora lleugerament engruixida i arrodonida, i amb tres nanses aplicades que sobresurten del llavi, pràcticament del mateix color verd grisós. Tipològicament semblants són algunes làmpades en forma de bol que apareixen a inicis del segle IV (Isings 1957, p. 162) i que es documenten al llarg del període baiximperial o inclús altmedieval (Foy 1995, 206-207).

5. ÚS I FUNCIO DEL REPERTORI MATERIAL

Un cop analitzat el conjunt de materials recuperats en l'excavació del rebost de la vil·la romana de Vilauba, constitueix una excel·lent oportunitat per conèixer el conjunt d'estrís que s'usaven en les tasques quotidianes de cuinar i menjar en aquesta explotació rural. Per tant, farem un assaig dels aspectes funcionals a partir de l'agrupament de les peces que estaven pensades per a usos similars i, també, a partir de la seva distribució espacial a l'interior de l'àmbit.

Aquesta anàlisi ens ha permès agrupar els objectes en quatre grans grups: els dedicats a cuinar i a preparar aliments, a menjar i servir a taula, a emmagatzemar i conservar aliments, a més d'un grup heterogeni on situaríem les funcions d'il·luminació o el dipòsit de monedes per a comprar.

Abans d'entrar en detalls sobre grups funcionals voldríem fer un parell de consideracions generals, per una banda, que la disposició dels estris

a l'interior del rebost segueix una ordenació i una agrupació per funcions concretes (fig. 26 i 27); per l'altra, que la gran majoria dels elements presents són utilitaris, com correspon al que trobem en un rebost, però també hi podem trobar algun objecte que podríem considerar com relativament luxós, com ara alguna de les peces de bronze, de vidre o el conjunt de les llànties.

La disposició dels objectes a l'interior del rebost obeïa a tres possibilitats: damunt del sòl, damunt de la banquetta d'obra i penjats a les parets. En la primera trobem les peces de més volum i pes, dedicades a servir i preparar aliments, els *dolia*, el morter, les olles i cassoles per a fer conserva i l'únic

Figura 26. Dibuix que restitueix l'aspecte i croquis amb la distribució que tenia el material a l'interior del rebost.

Figura 27. Gràfica del material ceràmic del rebost de Vilauba agrupat per funcions.

element de mobiliari, una taula de fusta de perer, que podria haver funcionat com a suport del morter, amb la base d'aquest encastada, de manera que s'usaria a un nivell elevat, que està marcat per l'alçada de la taula. Sobre les banquetes d'obra, que recorren les parets nord i est, hi trobem els objectes de vaixel·la i de servir a taula. Al costat d'altres objectes de la vaixel·la fina de la vil·la, a la cantonada, hi havia una ampolla de bronze i dues peces de vidre. Sobre la banqueteta est hi havia el pot de monedes. Penjats amb ganxos a les parets hi havia objectes d'ús més ocasional, com ara gerres de servir o anar a buscar aigua i els tres peus per a cuinar.

5.1. Cuinar i preparar aliments

5.1.1. Trinxar i fer salses. Aquesta funció estava reservada al morter. Dins del rebost, en una posició relativament central es va trobar part de la base d'un gran morter, mentre que algun fragment de la vora estava més proper a la paret oest del rebost. La base era gruixuda i pesant per donar-li estabilitat. Aquesta peça té diversos grans incrustats en el fons intern per fer més efectiva la funció abrasiva que exercia una mà de morter per aixafar o trinxar els aliments. Una vegada fet això el contingut s'abocava en una cassola per fer les salses.

5.1.2. Tallar carn. La peça específica per aquesta funció és un tallant de ferro, que es podia complementar amb ganivets de dimensions més petites.

5.1.3. Fregir, sofregir i cuinar. Aquesta funció estava reservada especialment a les cassoles. Les picades o les salses trinxades amb el morter es col·locaven al seu interior i es sofregien, posteriorment s'hi afegia la carn i es cobria d'aigua per acabar de cuinar. Estaven especialment dissenyades per a la difusió homogènia de l'escalfor amb un fons bombat i estriat. Les vores estaven dissenyades per a rebre una tapadora i concentrar millor l'escalfor, la qual cosa accelerava la cocció. En aquesta categoria tenim dues peces de procedència africana, una de parets baixes i l'altra de parets altes. També tenim cassoles de producció local, de pasta grollera, genèricament fetes per cuinar, tot i que les del rebost estaven destinades a contenir conserva.

En aquest apartat hem de comentar la possibilitat que les grans plates que, en principi, considerem que s'usaven per servir a taula, devien servir també per a fer truites o per anar al forn per a fer coques. Aquesta forma deriva dels plats de roig intern pompeïà de producció itàlica.

5.1.4. Bullir i escalfar. Les olles són els atuells indicats per a bullir els aliments, llegums i productes d'horta. Si considerem les olles, a diferència de les cassoles, els vasos que mesuren més d'alçada que de diàmetre, hi trobem pocs atuells que corresponguin i si n'hi ha són de petites dimensions. El seu perfil és sinuós, amb dues nanses i base plana.

L'altre atuell indicat per bullir i sobretot escalfar líquids és l'ansat, molt similar a l'olla, però dotat d'una sola nansa. En coneixem dos mòduls, un de 25 cm de diàmetre, i el petit de poc més de 15 cm. Cal comptar en aquesta categoria un ansat fabricat al nord d'Àfrica i conegut tipològicament com a Hayes 200, i també un cassó de bronze, del qual només se n'ha conservat la nansa.

Aquestes peces que s'usaven per anar al foc per cuinar utilitzaven els tripodes, la qual cosa indica que alguns espai a l'interior del rebost podia haver servit de cuina i qui sap si això fou el que va provocar l'incendi que va cremar la vil·la.

5.2. Menjar i servir a taula

5.2.1. Servir.

Segurament les grans plates d'africana de cuina que estaven preparades per anar al foc, també acomplien la funció de servir el menjar a taula, tapades per evitar el seu refredament.

5.2.2. Menjar. Al rebost de Vilauba només s'han trobat tres plats individuals. Això pot indicar que eren peces reservades per algú especialment, mentre que la majoria de la gent devia menjar comunitàriament des d'una peça més gran. És probable que les grans plates preparades per anar al foc, associades a tapadores, un com posades a taula, i vista la poca quantitat de plats d'ús individual, podria indicar que servissin per menjar directament, en comunitat, agafant el contingut amb els dits o amb coberts.

5.2.3. Beure. Els vasos ceràmics per veure són tipològicament diversos i trobem, des d'un got de forma cilíndrica, a tasses d'una sola nansa, de fabricació local o importada, a una copa de peu alt, però també les dues peces de vidre, un bol amb nanses aplicades i de fons pla i d'una copa de peu alt amb bulbs ornamentals, potser reservades a ocasions assenyalades.

5.3. Emmagatzemar i conservar els aliments

El conjunt amfòric que es va trobar en l'angle nord-oest, era limitat en nombre però assenyalen continguts variats. Així trobem àmfores vineres, l'àmfora oriental Àgora F65/66 i, probablement, les àmfores mauritanes, mentre que l'àmfora africana II C és un envàs per al transport d'oli.

A l'altra banda (angle nord-est), sobre el paviment, hi havia grans peces d'emmagatzematge a l'interior de les quals no sabem que hi hauria, potser cereals. Pel que fa als altres recipients, sabem que al voltant de la base del *dolia* petit, es trobaren una gran quantitat de pinyols d'olives, que devia ser el seu contingut en el moment de l'incendi, mentre que a la banda sud-oest hi havia la gran estesa de cassoles de dos mòduls, el petits, amb un diàmetre de poc més de 20 cm, i els grans, amb un diàmetre de 30 cm que, com hem suggerit abans, estaven apilaess i preparades per rebre la collita i fer conserva d'aliments.

5.4. Funcions diverses

Ja hem vist que les tres peces trobades al rebost dedicades a la il·luminació eren poc corrents, i entre les quals destaca especialment l'àrula amb llànties. La presència d'aquest objecte ritual, si fem cas del relleu al·lusiu a Cíbele, podria haver estat dedicat a la potència vegetativa, la qual cosa posa de manifest la perfecta integració entre els cultes domèstics i les característiques i funció de la vil·la, dedicada, bàsicament, a l'explotació agrícola. La finalitat d'aquesta mena de cultes era, doncs, en primer lloc, assegurar la productivitat de la terra i l'èxit de les collites i, finalment, la protecció les persones que hi habitaven. Pel que fa a la religió domèstica, l'associació de les llànties a un petit altar representa un complement efectiu per a la cremació d'encens odorífer en el *focus* (Ruíz de Arbulo 1996, 119). El ritual romà, realitzat als temples, cases o en els *fana* estava destinat al culte dels déus, servint-se d'altars, d'ares o de llars per a les diferents cerimònies o libacions (Montón 1996, 3). Les *arulae* emprades en els cultes domèstics, als morts o als avantpassats, ja siguin de pedra o de terrissa, tenen un significat exclusivament morfològic més que no pas funcional. De vegades, poden portar inscripcions votives dedicades a alguna divinitat, amb indicació expressa d'ex-vot (Montón 1996, 9). Sovint, com és el cas de l'*arula* de Vilauba, el *focus* presenta traces de foc, fet lògic si considerem que servien per cremar encens o altres essències durant les ofrenes i els

rituals que exigia la litúrgia religiosa. Malgrat la peça es trobava guardada a l'interior del rebost, juntament amb d'altres objectes que formaven part de l'equipament de la casa, hem de suposar que s'utilitzava, en tant que element carregat de simbolisme, en el culte a altres divinitats domèstiques com, per exemple, el conjunt de figuretes de bronze localitzades a l'interior del larari que, recordem-ho, es troba just al costat del rebost.

Figura 28. Vista general de l'enderroc del sector nord de la vil·la.

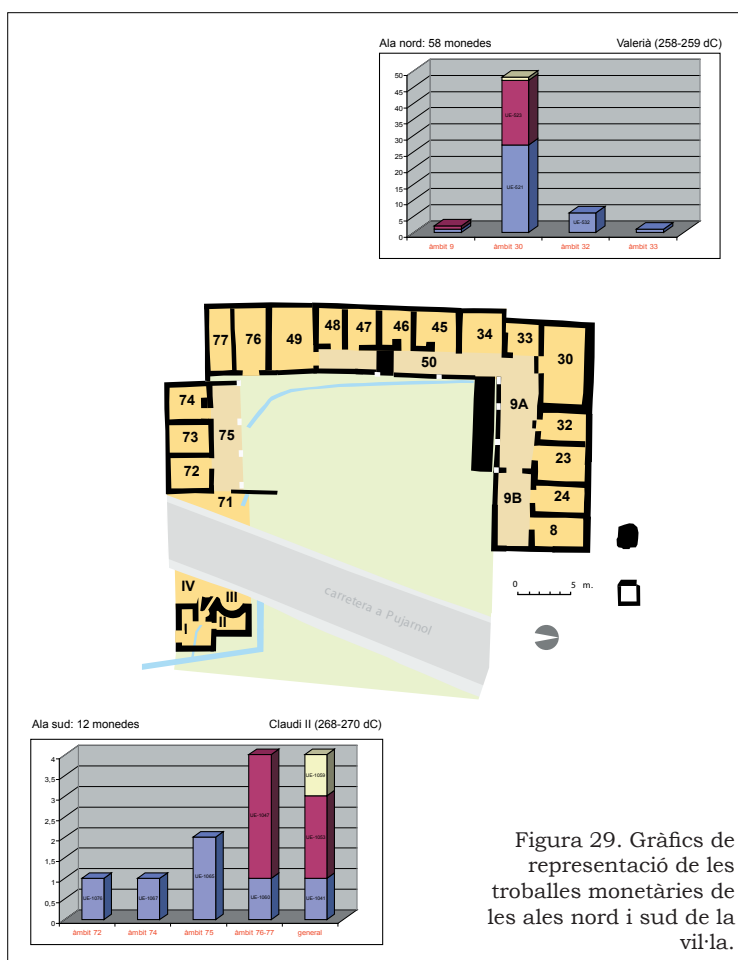

Hem vist també que en el rebost, concretament sobre la banqueta est, hi havia un pot que estava destinat a guardar-hi monedes. No és una quantitat de diners important, sinó que sembla un petit dipòsit per tenir numerari a mà i fer petites despeses o anar a mercat.

6. LA DESTRUCCIÓ, ABANDONAMENT I/O TRANSFORMACIÓ DEL NUCLI RESIDENCIAL DE VILAUBA.

Semblantment al procés de construcció d'aquest nucli residencial de la vil·la, la destrucció i l'abandonament d'aquesta edificació no fou tampoc unitari. D'entrada, el factor que va desencadenar aquest procés sembla que fou el ja citat incendi que va afectar la pràctica totalitat del sector nord de la casa. Les traces arqueològiques d'aquest tràgic succés eren del tot evidents en els potents nivells d'enderroc que cobrien les estances 30, 33, 32 i 9 (fig. 28). La recuperació dels elements de la coberta, teules i *imbrices*, i també de les bigues carbonitzades a tota aquesta àrea permeten imaginar una situació de colapse general i, a partir del grau d'intensitat del foc, també intuir que, molt possiblement, l'incendi es va originar al rebost o àmbit 30 (Castanyer/Tremoleda 1999, figs. 104-106). En aquest punt, els senyals de foc eren més evidents que a les estances més allunyades (àmbits 9B, 8 i 24) on l'estrat d'enderroc i la presència de cendres eren menors.

La disposició en tres ales de l'edifici degué afavorir la possibilitat de frenar l'acció del foc i, per tant, de minimitzar així les seves conseqüències, tot mantenint encara dempeus els braços oest i sud. La simple composició i característiques dels estrats d'abandonament o el poc nombre d'objectes recuperats a l'interior de les estances permet constatar un canvi radical en comparació al registre arqueològic

documentat a la part nord. Per aquest motiu, segons sigui el sector de l'edifici al qual ens referim podem parlar d'una destrucció sobtada (ala nord) o, per contra, d'un abandonament i/o transformació més lent i gradual (ala oest i sud).

La possibilitat d'afinar cronològicament ambdós processos és, però, també desigual, atès que els materials arqueològics són més abundants i homogenis a la zona afectada per la destrucció i, per contra, més escadussers i heterogenis en aquelles parts de l'edifici que patiren un abandó més prolongat i també l'espoli posterior. Tot i que en d'altres treballs hem abordat ja alguns aspectes relacionats amb la datació de l'incendi de la galeria nord (Castanyer/Tremoleda 1999, 112-118), recordarem que la recuperació d'un ampli conjunt de monedes a l'interior de les estances més afectades (àmbits 30, 32, 33 i 9) permet situar el *terminus post quem* de la seva destrucció vers l'any 258-259 dC. (fig. 29), data que correspondria a la moneda amb una cronologia més moderna, atribuïda a Valerià (Roure/Tremoleda/Castanyer 1993, 268-282). Semblantment a les monedes, que mostren un predomini aclaparador del numerari del segle II, els objectes ceràmics tenen també uns marges cronològics força amplis i, en general, les peces amb una datació clara de la segona meitat del segle III són més aviat escassos

(Castanyer/Tremoleda/Roure 1990b, 80-92; Castanyer/Tremoleda 1999, 189-196). Probablement, el fet que la major part dels estris siguin d'ús culinari i que repeteixin models funcionals aplicats d'ençà segles abans, explica, com a mínim en part, la seva extraordinària pervivència.

Amb les dades de què disposem, l'incendi de l'ala nord es pot situar, doncs, en un moment imprecís a partir del 258-259 dC. Com ja és sabut, la data de la destrucció podria coincidir amb la primera onada de pobles germànics que envaeix Hispània i que, si fem cas d'alguns textos escrits i també del registre arqueològic, sembla que afectaren la ciutat de *Tarraco* i el seu entorn. Els textos de Sext Aureli Victor, d'Eutropi o de Pau Orosi en referència als estralls causats a la capital o els nivells d'incendi i destrucció d'alguns sectors de la vil·la dels Munts (Altafulla) així semblen confirmar-ho. En el cas de Vilauba, la discussió sobre les causes que poguren motivar l'incendi de l'ala nord no són, per nosaltres, ara una qüestió fonamental i, vistes les diferents lectures que hom pot fer de la mateixa evidència arqueològica, probablement caldrà esperar a tenir un coneixement més aprofundit de la seqüència que segueixen altres jaciments de la zona per

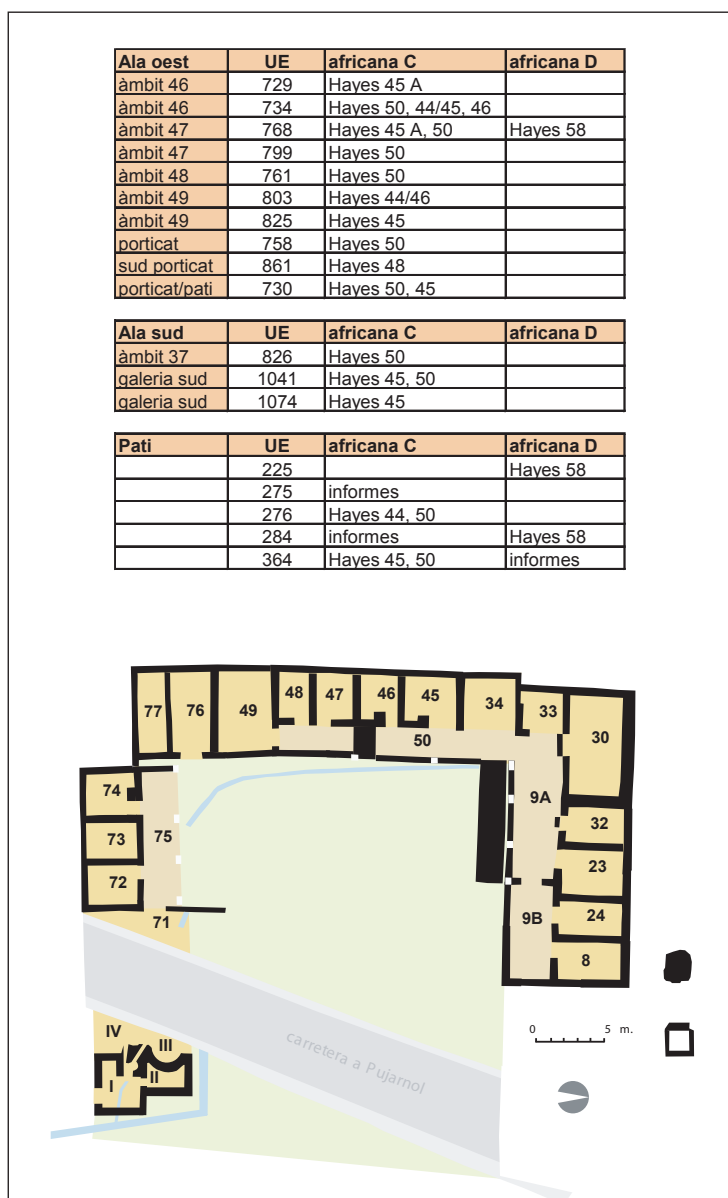

Figura 30. Quadres de les importacions de ceràmiques africanes C i D dels sectors oest i sud del nucli residencial de Vilauba.

àmbit	UE	interpretació	objectes de ferro	objectes de bronze	claus	escòria	gressols
general	1059	anivellació			4	7	
general	1058	anivellació	2	1+1	6	11	
general	1053	anivellació		2+1	17	16	
general	1052	anivellació			11	24	
general	1041	anivellació				3	
general	1051	anivellació galeria		1+1+1	10+3	77	
general	1061	anivellació galeria			1	3	
73	1066	abandonament			8		
74	1067	abandonament	(57)+(3)+1	11	10		
75	1065	abandonament	1+1+2	1	25	24	2
76-77	1060	anivellació			8	10	
76-77	1047			1+1+(47)+ (7)+1	35	11	
76-77	1059				4	7	
76-77	1060				8	10	
pati	1074	abandonament			7		
pati	1073	farcit canalització	1+1	1			

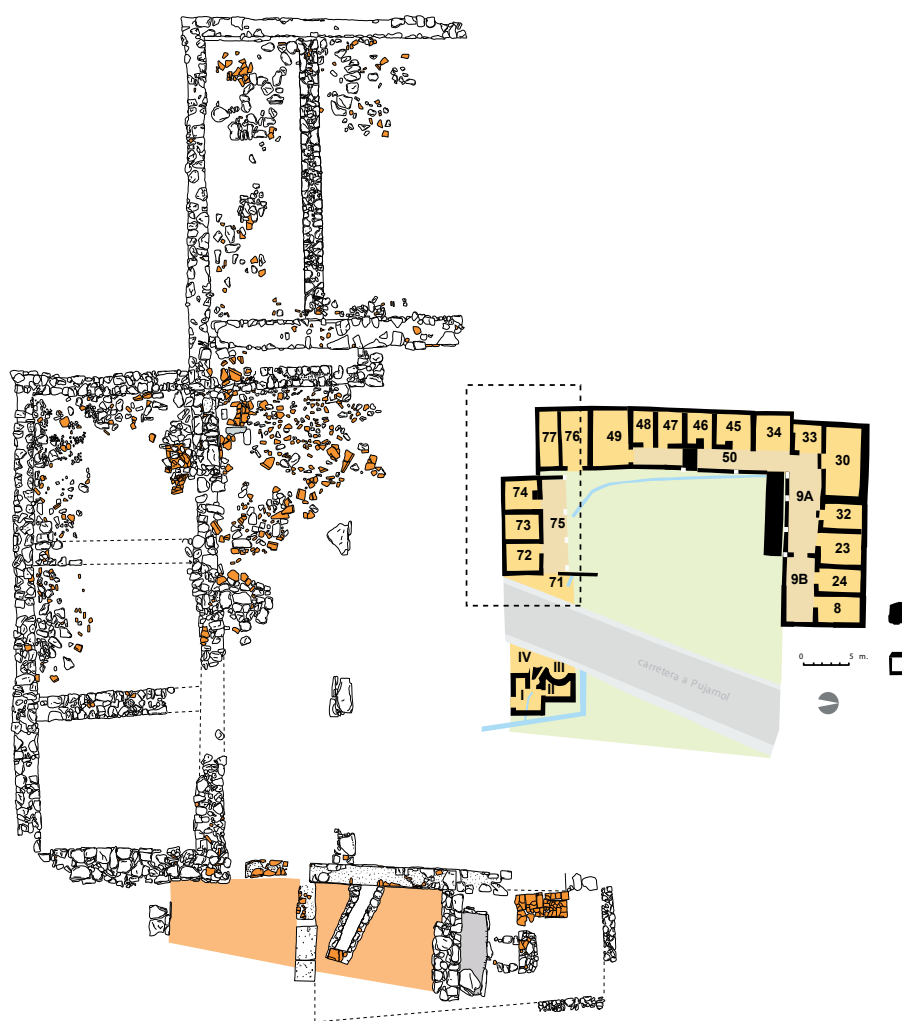

Figura 30. Plànol i quadre de la distribució dels objectes metàl·lics recuperats a l'excavació de l'ala sud.

poder fer una avaluació més rigurosa i objectiva.

Deixant de banda la datació i la discussió sobre les causes de la destrucció de l'ala nord, ens interessa ara remarcar el fet que el succés va obligar a començar una profunda reforma que, en poc temps, va transformar completament l'aspecte i la composició de la vil·la. L'estudi dels conjunts monetaris o d'algunes categories ceràmiques associades als estrats d'abandonament dels sectors oest i sud demostra que l'ocupació es va allargar encara probablement uns anys més (Figs. 30). En efecte, la presència d'algunes ceràmiques africanes de tipus C i D datables entre la segona meitat del segle III o els inicis de la centúria següent així semblen indicar-ho. Més interessant encara és la documentació de l'inici d'algunes activitats artesanals que posen

de manifest el procés de transformació que a partir d'aquest moment pateix l'antiga edificació residencial. La localització de nombroses restes metàl·liques, d'escòria, així com també de dos gressols en els estrats d'anivellació que marquen l'abandonament de l'ala sud, il·lustren aquesta transformació funcional de l'antiga àrea residencial de la vil·la (fig. 31).

Malgrat que l'ocupació de Vilauba continuarà sense cap mena d'interrupció al llarg dels segles següents, les pautes que regiran la nova edificació seran ja complement diferents i són una mostra més dels canvis i de la transformació conceptual que, d'ençà els inicis i fins el final, acompanyen a les *villae* (Castanyer et al. 2006, 11-29).

BIBLIOGRAFIA

- AGUAROD, C. 1991, *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Saragossa.
- ALMAGRO, M. 1955, *Las necrópolis de Ampurias. Vol. II. Necrópolis romanas y necrópolis indígenas*, Monografías Ampuritanas III, Barcelona.
- ATLANTE, 1981, *Atlante delle forme ceramiche. I. Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (Medio e Tardo Impero)*, Enciclopedia dell'Arte Antica, classica e orientale, Roma.
- BAILEY, 1988, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, III. Roman Provincial Lamps*, Londres.
- BATS, M. (dir.) 1996, *Les céramiques communes de Campanie et de Narbonnaise (Ier. s. av. J.-C. - IIe s. ap. J.-C.). La vaisselle de cuisine et de table*, Collection du Centre Jean Bérard 14, Nàpols.
- BELTRÁN, M. 1970, *Las ánforas romanas en España*, Monografías Arqueológicas, 8, Institución Fernando el Católico, Saragossa.
- BELTRÁN, M. 1977, Problemas de la morfología y del concepto histórico-geográfico que recubre la noción tipo. Aportaciones a la tipología de las ánforas béticas, *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, Collection de l'École Française de Rome, 32, Roma, 97-131.
- BELTRÁN, M. 1983, El aceite en Hispania a través de las ánforas: la concurrencia del aceite itálico y africano, *Producción y comercio del aceite en la Antigüedad*, Segundo Congreso Internacional (Sevilla, 1982), Madrid, 515-549.
- BÉRARD-AZZOUZ, O., FEUGÈRE, M. 1997, *Les bronzes antiques du musée de l'Ephèbe. Collections sous-marines*, Ministère Culture, Direction du Patrimoine, Agde.
- BONNET, J. 1988, *Lampes céramiques signées. Définition critique d'ateliers du Haut Empire*, DAF, 13, París.
- CAJAS, M. J., COLOMEDA, N., FRIGOLA, J., MANZANO, S. 2002, L'excavació de Vilarenys (Vall-llobrega, Baix Empordà), *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 195-199.
- CARANDINI, A. et al. 1985, *Settefinestre. Una villa schiavistica nell'Etruria romana*, 3 vols., Mòdena.

- CASAS, J. 1986, Excavacions a la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), *Estudis sobre Temes del Baix Empordà*, 5, Sant Feliu de Guíxols, 15-77.
- CASAS, J. 1989, *L'Olivet d'en Pujol i Els Tolegassos. Dos establiments agrícoles d'època romana a Viladamat (campanyes de 1982 a 1988)*, Sèrie Monogràfica, 10, Girona.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. 1990, *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Sèrie Monogràfica 12, Girona.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. 1995, *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*, Sèrie Monogràfica núm. 15, Girona.
- CASAS, J., NOLLA, J. M. 1993, *L'abocador oriental de la vil·la de Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà)*, *Estudis Arqueològics I*, Girona.
- CASAS, J., SOLER V. 2004, *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*, BAR Internacional Series 1215, Oxford.
- CASAS, J., SOLER V. 2006, *Lucernas romanas en el extremo nordeste de la Península Ibérica*, BAR Internacional Series 1567, Oxford.
- CASTANYER, P., ROURE, A., TREMOLEDA, J. 1988, Dioses Lares. El larario de Vilauba, *Revista de Arqueología* 89, Madrid, 50-57.
- CASTANYER, P., ROURE, A., TREMOLEDA, J. 1989, Les darreres excavacions a la vil·la romana de Vilauba: la part residencial, *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 63-70.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 1997, La villa romana de Vilauba, Banyoles (Província de Girona). Excavación de un ámbito de culto doméstico, *Madridier Mitteilungen* 38, Mainz, 163-175.
- CASTANYER P., TREMOLEDA J. 1999, *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Girona.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 2000, Darreres excavacions a la vil·la romana de Vilauba, *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 128-131.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA J. 2006, Villae et territoire dans le nord-est catalan. Nouvelles données sur l'exploitation rurale romaine a travers de l'exemple de Vilauba (Espagne), *Nouveaux regards sur les villae d'Aquitaine: Bâtiments de vie et d'exploitation, Domaines et posterités medievales*, Actes de la Table-Ronde de Pau, 24-25 novembre 2000, 326-347.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., PUIGDEVALL, I., DEHESA, R., PI, M. 2004, La vil·la romana de Vilauba: les excavacions arqueològiques dels

anys 2002 i 2003, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, 4 i 5 de juny, La Bisbal d'Empordà, vol. I, 223-228.

- CASTANYER, P., TREMOLEDA J., DEHESA R., PUIGDEVALL I., PI M. 2005, L'estudi del món rural d'època romana a la comarca del Pla de l'Estany: la vil·la de Vilauba i la terrisseria d'Ermedàs, *Tribuna d'Arqueologia 2002-2003*, 7-21.

- CASTANYER, P., TREMOLEDA J., DEHESA R., PUIGDEVALL I. 2006, Ritmes i pautes de la romanització del camp, *Rhythms and cycles of countryside romanization. Studies on the rural World in the Roman period*, I, Girona, 11-29

- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., ROURE, A. 1990, Un conjunt ceràmic de finals del segle III d.C. a Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), *Cypsela* VIII, Girona, 157-191.

- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., ROURE, A. 1990a, Troballa d'una peça de l'Aouja a Vilauba, *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 1988-1989, Banyoles, 80-92

- DENEUVE, J. 1969, *Lampes de Carthage*, París.

- FOY D. 1995, La verre de la fin du IVe au VIIIe siècle en France méditerranéenne. Premier essai de typo-chronologie, a *La verre de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Âge, Typologie-Chronologie-Diffusion*, Musée Archéologique Départemental du Val d'Oise, Giry-en-Vexin, 187-242.

- GRAHAME, M. 1997, Public and private in the Romana house: the spatial order of the Casa del Fauno, Domestic Space in the Roman World: Pompei and beyond (Ray Laurence and Andrew Wallace-Hadrill ed.), *Journal of Roman Archaeology*, Supp. 22, Portsmouth, 1997, 136-164.

- GRIMAL, P. 1963, *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*, París.

- HAYES, J. W. 1972, *Late Roman Pottery. A Catalogue of roman fine wares*, Londres.

- ISINGS, C. 1957, *Roman Glass from dated finds*, Groningen.

- JOLY, E. 1974, *Lucerne del Museo di Sabratha*, Monografie di Archeologia Libica, XI, Roma.

- KEAY S. J. 1983, The import of olive oil into Catalunya during the third century AD, *Producción y comercio del aceite en la antigüedad*, Segundo Congreso Internacional (Sevilla 1982), Madrid, 351-568.

- KEAY S. J. 1984, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the catalan evidence*, *BAR Internacional Series*, 196 (2 vols.), Oxford.

- LANG, M. 1955, Dated jars of early imperial times, *Hesperia* 24, Princeton, 277-285.

- LEMAÎTRE, S. 1997, L'amphore de type Agora F65/F66, dite "monoansée".

Essai de synthèse à partir d'exemplaires lyonnais, *SFECAG, Actes du Congrès du Mans*, 311-320.

- MANACORDA, D. 1977, Anfore, *Ostia IV, Studi Miscellanei* 23, Roma, 165-171.

- MONTÓN, F. J. 1996, Las ámulas de Tàrraco, *Fórum* 9, Tarragona.

- NOLLA, J. M., CASAS, J. 1984, *Carta arqueològica de les comarques gironines. El poblament d'època romana al N.E. de Catalunya*, Girona.

- NOLLA, J. M., CASTANYER, P., CASAS, J. 2008, La Vinya del Fuster: la necròpolis septentrional de la vil·la de Tolegassos (Viladamat), *Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona I, L'Escala-Empúries* 6 i 7 de juny de 2008, 249-257.

- NOLLA, J. M., TARRÚS, J., CHINCHILLA, J. 1985, La vil·la romana de Vilauba (Camós). La campanya de 1978 i els materials de 1932, *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles* 2, Banyoles, 49-97.

- PALAHÍ, Ll., VIVÓ, D. 1994, Anàlisi estructural de la vil·la del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Girona), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXIII, Girona, 157-170.

- PALAHÍ, Ll., VIVÓ, D. 1996, L'evolució dels conjunts termals en el nord-est de Catalunya: els casos de les vil·les dels Ametllers (Tossa de Mar) i la Quintana (Cervià de Ter), *Cypsela* XI, Girona, 105-116.

- PANELLA, C. 1973, Anfore, *Ostia III, Studi Miscellanei* 21, Roma, 463-621.

- PANELLA, C. 1980, Le anfore africaine della prima, media e tarda età Imperiale: tipologia e problemi, *Actes du colloque sur la Céramique Antique*, (Cartago 1980), Carthage Dossiers 1, Tunis, 171-196.

- PEACOCK, D. P. S., WILLIAMS, D. F. 1986, *Amphorae and the Roman economy, an introductory guide*, Londres.

- REMOLÀ, J. A., ABELLÓ, A. 1989, Les àmfores, TED'A 1989, *Un abocador del segle V d. C. en el fòrum provincial de Tàrraco*, Memòries excavació, 2, Tarragona, 249-320.

- ROBINSON, H. S. 1959, *The Athenian Agora, vol. V, Pottery of the Roman Period, chronology*, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton.

- ROURE, A., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., KEAY, S. J., TARRÚS, J. 1988, *La vil·la romana de Vilauba (Camós). Estudi d'un assentament rural (Campanyes de 1979-85)*, Sèrie Monogràfica 8, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Girona.

- ROURE, A., TREMOLEDA, J., CASTANYER, P. 1992, Troballa d'un conjunt monetari a Vilauba, *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles* 1990-1991, Banyoles, 67-84.

- ROURE, A., TREMOLEDA, J., CASTANYER, P. 1993, Troballa d'un conjunt

monetari a Vilauba, *Empúries* 48-50, 1986-1989, Barcelona, 268-281.

- RUIZ DE ARBULO, J. 1996, Altares domésticos y ritos orientales. Las ámulas con lucernas adosadas, *Cypsela* XI, Girona, 177-124.

- SALOMONSON, J. W. 1960, The "Fancy Dress Banquet". Attempt at interpreting a roman mosaic from El Djem, *Bulletin van Vereeniging tott Berordering der Kennis van de Antieke Beschaving* XXXV, 25-55.

- SALOMONSON, J. W. 1968, Étude sur la céramique romaine d'Afrique; Sigillée claire et céramique comune de Henchir El Ouiba (Raqqada) en Tunisie centrale, *Bulletin an Vereeniging tott Berordering der Kennis van de Antieke Beschaving* XLIII, 80-154.

- SANMARTÍ, E. 1980, Dos vasos cerámicos de sigillata Clara tipo El Aouja, del Museo Arqueológico de Barcelona, *Ampurias* 41-42, Barcelona, 409-416.

- SANAHUJA, E. 1971, Instrumental de hierro agrícola e industrial de la época íbero-romana en Catalunya, *Pyrenae* 7, 61-110.

- SINTÈS, C., MOUTASHAR, M. (dir.) 1996, *Musée de l'Arles antique*, Actes Sud Ed., Arles.

- TARRATS, F. 1992, *Pallium*, MNAT, Tarragona.

- TRAN TAM TINH 1988, *La Casa dei Cervi à Herculaneum*, Archeologica 74, Roma.

- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P., ROURE, A. 1989, Vilauba: estudi preliminar del larari de la vil·la, *Cypsela* VII, Girona, 49-69.

- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P., PUIGDEVALL, I., DEHESA, R. 2006, La bòbila romana d'Ermedàs Cornellà del Terri, *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Roses, vol. I, 297-300.

- TREMOLEDA J., CASTANYER P., PUIGDEVALL I, DEHESA R., La bòbila romana d'Ermedàs i la seva producció (Cornellà del Terri, Pla de l'Estany, Catalogne), *SFECAG, Actes du Congrès de Pézénas*, 2006, 477-493.

- VERMASEREN, M. J. 1977, *Cybele and Attis. The myth and the cult*, Londres.

- VILLEDIEU, F. 1984, *Turris Libisionis. Fouille d'un site romain tardif à Porto Torres, Sardaigne*, BAR International Series, 224, Oxford.

- ZEVI, F., TCHERNIA, A. 1969, Amphores de Byzacène au Bas-Empire, *Revue d'Antiquités Africaines* 3, 173-214.

El segle III en algunes vil·les significatives del sector meridional de l'ager *Barcinonensis* i el septentrional de l'ager *Tarraconensis*

Albert López Mullor, Javier Fierro Macía, Àlvar Caixal Mata
Servei de Patrimoni Arquitectònic Local. Diputació de Barcelona *

ABSTRACT

Over recent years, our Service has carried out research on a series of Roman villas located on the coastal strip of the Barcelona region, between the mouths of the rivers Llobregat and Foix. In this study we briefly present the results obtained from all these sites, together with news of other excavations carried out in the same area by various teams. As is customary at this meeting, in addition to providing a rapid overview of the evolution of each site we have emphasised the finds from the 3rd century. Their importance in the area under study is uneven. Nevertheless, we believe that this situation is not wholly conditioned by events during the Roman era, but rather by the somewhat heterogeneous nature of the study. In any event, it is clear that in the villas which have been most thoroughly studied, a process of enlargement and even monumentalisation took place during the course of the closing stages of the 2nd century and the first decades of the 3rd century, as seen at Sant Boi de Llobregat or Cubelles, as a consequence of a period of strength. However these changes, which also had a significant effect on the *partes rusticae* of the villas, cease in the middle of the century and, in general, there are no further changes until well into the 4th century, when we see a new process of development of the cultivated land.

KEY WORDS: villa, *ager*, *Barcino*, *Tarraco*, 3rd Century.

RESUM

Al llarg dels darrers anys, el nostre servei ha dut a terme recerques en una sèrie de vil·les romanes situades a la franja costanera de les comarques barcelonines, entre la desembocadura del Llobregat i la del Foix. En aquest treball presentem de manera breu els resultats obtinguts en tots aquests indrets, acompanyats de les notícies d'altres excavacions realitzades a la mateixa àrea per diferents equips. Com era la norma en aquesta reunió, a més d'exposar-hi una ràpida panoràmica sobre l'evolució de cada jaciment, hem fet èmfasi en les troballes corresponents al segle III. La seva importància al territori estudiat és desigual. Tot i això, creiem que aquesta realitat no està del tot condicionada pels esdeveniments a l'època romana, sinó més aviat per una investigació un xic heterogènia. En tot cas, però, queda palès que a les vil·les més ben estudiades, al llarg de les acaballes del segle II i les primeres dècades del segle III, té lloc un procés d'engrandiment i fins i tot de monumentalització —com ara a Sant Boi de Llobregat o a Cubelles—, com a conseqüència d'un període de puixança. Tanmateix, aquests canvis, que també van afectar les *partes rusticae* de les vil·les de manera significativa, resten aturats a mitjan segle i, en general, ja no se'n produeixen més fins ben avançat el segle IV, quan assistim a un nou procés de desenvolupament de les explotacions.

Paraules clau: vil·la, *ager*, Bàrcino, Tàrraco, segle III.

Una part important de la informació de què disposem actualment per estudiar la implantació i el desenvolupament de les vil·les romanes durant el segle III, en el territori situat entre els rius Llobregat i Foix, procedeix d'intervencions arqueològiques preventives de continuïtat desigual o bé de descobriments casuals. Quant a les recerques dutes a terme pel nostre servei, que constitueixen la base principal d'aquest treball, se n'ha de tenir en compte el caràcter subsidiari envers les obres de restauració. Per tant, el seu objectiu primordial és esbrinar la configuració estructural dels monuments i determinar-ne la cronologia relativa i absoluta. És arran d'aquests treballs que hem estudiat diverses vil·les romanes, en algun cas com a objectiu principal dels treballs, com ara a les termes de Sant Boi de Llobregat i les vil·les de Sales (Viladecans) o Darró (Vilanova i la Geltrú), i en d'altres, després de descobrir-les en el subsòl de monuments més recents, o com en el castell de Cubelles, després d'identificar com a formant part de les fàbriques actuals.

Malgrat aquests condicionaments, la continuïtat de les recerques que hem pogut dur a terme en aquestes contrades —situades a banda i banda del massís del Garraf i repartides en l'antiguitat entre l'ampli territori de Tàrraco, la capital de la Hispània Tarraconense, i el força més modest ager de la colònia Bàrcino— ha proporcionat alguns resultats interessants. D'aquesta manera, podem veure com al vessant meridional, l'embranchida que devia haver pres Tàrraco cap al 150 aC devia haver afavorit la implantació d'algunes vil·les, com ara la del castell de Cubelles, on no sembla haver-hi vestigis anteriors, les quals van conviure amb establiments ibèrics que, en certs casos, com el de Darró, es van remodelar profundament i fins i tot es van eixamplar. La coexistència entre els dos models sembla acabar-se cap a mitjan segle I aC, quan la transformació esdevinguda a Darró és prou eloqüent, amb el pas de nucli ibèric a vil·la romana, tot i que, probablement, encara sense *pars urbana*.

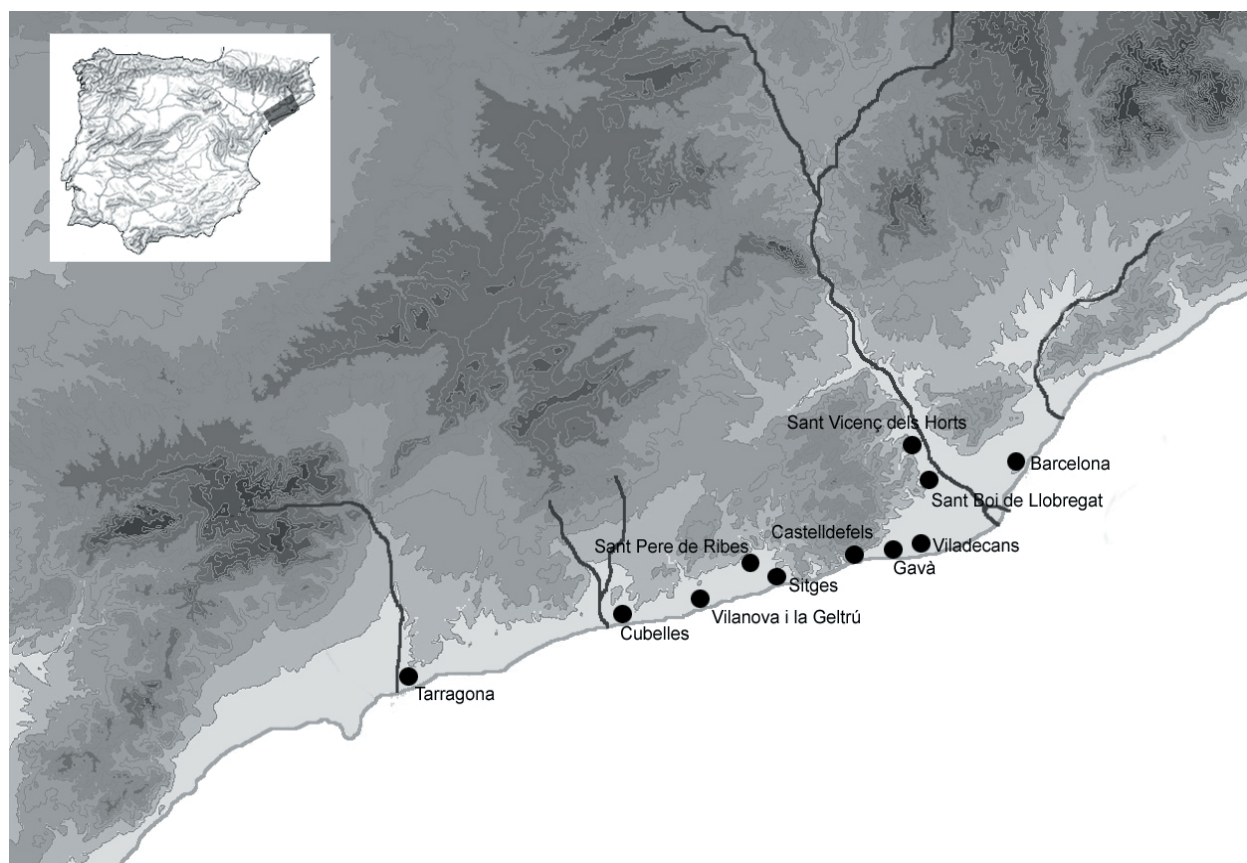
Aquesta transformació, que també es deixa sentir en els petits establiments agrícoles disseminats arreu, sembla coincidir amb l'inici de la producció vinícola massiva, fenomen d'abast general a tota la zona estudiada. Això no vol dir que fins llavors no s'hi fes vi, perquè les produccions d'àmfores de tipus grecoitàlic i Dr. 1, a Valls, i de Dr. 1A, a Cabrera de Mar, indiquen una altra cosa. És cert, però, que la proliferació de vil·les de totes les mides potser és un fet general a partir dels volts del 50 aC a l'ager de Tàrraco, i que al de Bàrcino, segons indicarien les del castell de Castelldefels, Sant Pere de Gavà, Sales (Viladecans) i Cal Reverter (Sant Vicenç dels Horts), és especialment notori arran de la fundació de la ciutat. La vil·la de Sant Boi quedaria fora d'aquests procés perquè la importància del lloc que ocupava en devia haver determinat la fundació primerenca. Tot i no disposar de dades fefaents per al final exacte d'aquesta conjuntura, en vista de la mancança gairebé endèmica de contextos del final dels flavis i de l'evidència del cessament o la "reconversió" de la producció a certs indrets cap al 60-70 dC, sembla que les coses van canviar cap al començament del segle II.

El desenllaç de la crisi, però, només va suposar la desaparició d'alguns jaciments, com per exemple el del Racó de Santa Llúcia i d'altres de més petits, al terme de Vilanova i la Geltrú. En la majoria dels indrets, però, tot i amortitzar-se determinades instal·lacions relacionades amb la producció vinícola —*laci*, dipòsits i camps de *dolia*— les explotacions es van adaptar força bé a la nova situació. D'altra banda, és evident que, a l'inici del segle II aquests establiments es doten de nous espais adequats per a l'explotació de conreus més diversificats, que es potencien d'ençà d'aleshores. En conseqüència, el segle II representa, si més no, un període d'estabilitat i desenvolupament sostingut.

* Servei de Patrimoni Arquitectònic Local. Diputació de Barcelona. Comte d'Urgell, 187. 08036 Barcelona. Els plànols i fotografies que il·lustren aquest article són originals dels autors, si no s'indica el contrari. La delineació ha estat realitzada per Isabel Serra, Centum i Codex.

Pel que fa al segle III, i més concretament als seus decennis inicials i a l'últim o penúltim de la centúria anterior, només cal esmentar la construcció de bell nou de les magnífiques termes de la vil·la de Sant Boi; la del *castellum aquae* de Cubelles, envoltat d'estances amb paviments musius, i la reforma de la *pars urbana* de la vil·la de Darró, com a exponents d'una situació econòmica d'allò més sòlida. D'altra banda, l'eixamplament de les estructures productives a Castelldefels, Darró i Cubelles va en el mateix sentit. Tot plegat, però, no ultrapassa en cap cas la meitat del segle. Després només trobem una llarga continuïtat estructural. La destrucció de la vil·la de Darró pels bàrbars franc i alamans, malgrat haver figurat força temps als manuals, potser fruit de la moda historiogràfica dels anys seixanta i del desconeixement que aleshores es tenia de la ceràmica africana, va quedar fora de lloc amb els resultats de les excavacions de la dècada dels vuitanta. Ben bé, la dinàmica arqueològica dels jaciments no pateix canvis rellevants fins a mitjan segle IV, com és evident a Darró mateix i a la vil·la veïna del castell de Cubelles, que tendeixen a reforçar-se i ampliar-se, tant a la zona residencial com a la de treball. Les reformes continuaran a moltes de les explotacions estudiades en el decurs de la centúria posterior i algunes arribaran, sense grans escarafalls, al començament de l'època feudal, però aquest és un tema que en el marc d'un treball com el present, que intenta ser breu i precís en el seu abast cronològic, queda fora de lloc. Per tant, passem a la presentació de la síntesi dels resultats obtinguts en els jaciments més importants de la banda meridional de l'*ager barcinonensis* i la septentrional del *tarraconensis*.

Figura 1. Mapa de situació dels jaciments esmentats.

I. AGER DE BARCINO

Vil·la del barri vell, Sant Boi de Llobregat (Baix Llobregat, Barcelona)

Les ruïnes de les termes romanes de Sant Boi (fig. 2-4), situades al barri vell de la població, en constitueixen el monument antic més sobresortint. Aquests vestigis, en els anys centrals del segle XX, havien estat objecte d'estudi, per part de la Comissaria d'Excavacions, i de consolidació, per part del nostre Servei. El 1988, però, l'Ajuntament de la vila, propietari del recinte, en vista de l'estat lamentable en què es trobaven els banys, va sol·licitar novament la col·laboració de la Diputació de Barcelona per dur a terme la restauració del conjunt, i posar-lo a l'abast del públic com a dependència del futur museu d'història local. En conseqüència, es van encarregar al nostre Servei les tasques esmentades, que es van dur a terme entre el 1989 i 1998. Al llarg d'aquest període, els treballs d'excavació van ser dirigits, del 1989 al 1991, per Albert López Mullor, Imma Estany Morros i Xavier Fierro Macia i, el 1998, per Àlvar Caixal Mata.

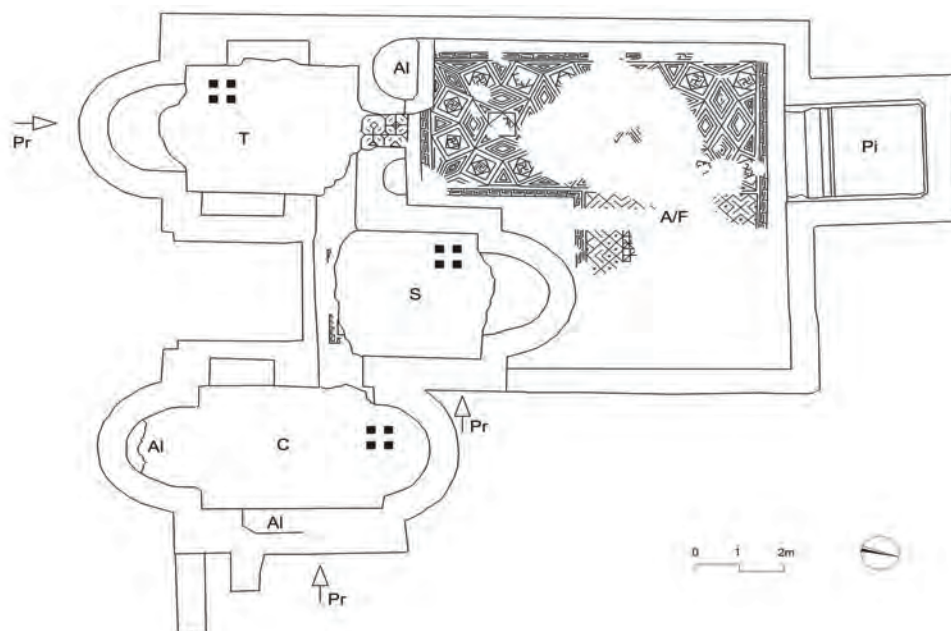

Figura 2. Sant Boi de Llobregat. Planta de les termes del carrer de l'Hospital al segle III.

Figura 3. Sant Boi de Llobregat. Vista general de les termes del carrer de l'Hospital. En primer terme, l'apodyterium i el frigidarium. Al fons, les estances càlides. (Foto: Jordi Isern, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local).

La intervenció es va iniciar amb la recerca arqueològica, molt necessària, ja que les ruïnes s'havien posat al descobert en el decurs d'excavacions de les quals no es disposava de cap memòria. És cert que es coneixien informacions essencials, algunes de les quals havien estat divulgades per Serra Ràfols (1956; 1962), director d'aquells treballs, i d'altres de contingudes en els seus diaris, conservats a l'Institut d'Estudis Catalans. D'altra banda, els mosaics havien estat objecte d'atenció d'Albert Balil (1975) i Xavier Barral (1978) i, a més, Ferran Puig (1986) havia dut a terme un interessant estudi tipològic dels banys. Mancaven, però, dades tan importants com la datació de les termes i del forn d'àmfores, descobert el 1959, i s'havia d'esbrinar l'abast de les restes arqueològiques dins el solar municipal, així com l'àrea exacta afectada per les recerques precedents.

Per tant, l'objectiu dels treballs era, d'una banda, palesar les dades imprescindibles per poder redactar el projecte de restauració, com ara l'extensió de les restes arqueològiques dins el solar, la potència que assolien els nivells antics i la probable continuïtat del jaciment fora de la finca municipal. D'altra banda, interessava aclarir altres qüestions purament arqueològiques: les etapes d'ocupació de la zona del jaciment on són els banys, la cronologia i l'evolució de la instal·lació termal i la restitució hipotètica de tots els elements de l'edifici per poder restaurar-los i exposar-los als visitants mitjançant maquetes i altres procediments didàctics. Al mateix temps, es volia esclarir l'arc cronològic de la terrisseria romana anterior als banys i comprovar una sèrie de referències suggestives, que havien estat proposades per Serra Ràfols (1962, 259-260; 1968, 19-21), segons les quals sota les termes hi havia indicis d'un jaciment ibèric.

Els resultats dels nostres treballs i les dades aportades per d'altres duts a terme per diversos equips a diferents indrets del barri vell de Sant Boi han proporcionat les bases per poder establir una hipòtesi sobre l'evolució arqueològica d'aquest lloc. D'aquesta manera, se sap que el turó del Castell, on s'assenta el barri originari del poble, va ser ocupat en l'època ibèrica des del segle IV aC, com a mínim (Puig 1986, 62; Miró 1989, 316; Solias 1989, 85-87; Barreda 1993, 28). A l'indret on hi ha les termes actualment visitables, les nostres excavacions van proporcionar l'evidència d'una primera ocupació humana cap al primer terç del segle II aC. Possiblement, s'ha de relacionar amb l'establiment ibèric esmentat a les publicacions de Serra Ràfols i, en línies generals, amb l'ocupació laietana dels sectors més enlairats del turó. Tanmateix, en els llocs estudiats a l'àrea de les termes no hi ha cap vestigi *in situ* d'aquella època. Potser aquesta circumstància indica que l'ocupació del primer terç del segle II aC, esdevinguda en un indret despoblat fins llavors i molt proper a l'inici de l'estuari del Llobregat, podria no haver estat senzillament un eixample del nucli ibèric i, ja sigui per l'acció directa dels conqueridors o bé per les noves condicions que implicava la seva presència, es va ocupar aquest punt d'interès estratègic evident, atesa la navegabilitat del riu i l'impuls extraordinari que en aquell moment va experimentar el comerç d'exportació itàlic.

La segona etapa històrica coneguda a l'àrea de les termes cal situar-la a l'època baixrepublicana. Tot i l'escassetat del material arqueològic que s'hi pot associar, s'ha datat, *grosso modo*, dins la primera meitat del segle I aC. Potser coincideix amb la inutilització d'algunes sitges a la part alta del turó, la qual cosa devia indicar l'abandó d'un sector del poblat, o bé una reorganització. L'etapa següent es caracteritza per la construcció d'un parell de murs, en un moment ben avançat del segle I aC, potser en el tercer quart. Ambdues estructures s'han de considerar anteriors a la fundació del centre productor d'àmfores. Segons Serra Ràfols (1962, 259), a sota dels estrats relacionats amb un dels forns –el número 2–, es van descobrir restes d'un poblat ibèric. Aquesta troballa li va donar peu per establir una assenyada

teoria sobre l'ocupació ibèrica d'un bon nombre d'indrets en què més tard hom va establir vil·les romanes. Una d'aquestes construccions, siguin ibèriques o romanes republicanes, perdura en la següent etapa històrica, que s'inicia amb la fundació del centre productor d'àmfores, cap al 30 aC. La seva pervivència és un indicatiu de continuïtat entre les dues fases, i podria indicar que, almenys des de la primera meitat del segle I aC, al turó del Castell ja hi havia una veritable vil·la.

En aquest establiment, des dels volts del 30 aC, es produïa vi, que s'exportava cap a les Gàl·lies en àmfores cuites en un forn descobert el 1990, en el decurs de les darreres excavacions; tot i que n'hi devia d'haver més. Les àmfores més antigues portaven en alguns casos una marca amb el nom de *Iulius Anicetus*. En un moment posterior, situable en el 20-30 dC, el primer forn va quedar inutilitzat i se n'hi van bastir dos de nous. L'un ja es va trobar el 1959 i el van donar a conèixer a Serra Ràfols (1962) i Pascual (1977; 1980), l'altre es va descobrir el 1998. En aquesta segona etapa les àmfores s'adreçaven majoritàriament cap a Itàlia, i portaven diverses marques amb el *cognomen* de persones que participaven en la comercialització. Malgrat la progressiva disminució de les exportacions vinateres procedents del litoral de la província Tarraconense, que va tenir lloc des del 60-70 dC, sembla que la vil·la de Sant Boi va mantenir l'activitat vitivinícola fins a les acaballes d'aquest comerç, a finals del segle I de la nostra era. Sobre la producció d'àmfores en aquest indret es pot veure: López Mullor 1990; 1995; 1998 b; López Mullor/Estany 1993 a; 1993 b; López Mullor/Fierro 2002; López Mullor/Martín 2007; Martínez/Buxeda/López Mullor 2006.

De la *pars urbana* de la vil·la del segle I dC es coneix un edifici termal de planta rectangular, descobert en el decurs de les excavacions dirigides per Sales i Prida, el 2006 i 2007, que ocupava una superfície de més de 100 m², situat a l'actual plaça de la Constitució. El moment de construcció és encara indeterminat, però sabem que va estar en ús el segle II i va ser objecte d'unes quantes remodelacions que el van ampliar. A la mateixa instal·lació pertanyia la *natatio*, de més de 30 m de llargària, localitzada al carrer de la Pau per Melián, Molist i Puig (1989). Diverses actuacions sota control arqueològic realitzades als carrers del barri vell, com ara la col·locació de canonades o la formació de galeries de serveis, han posat al descobert murs de la vil·la, probablement de l'època imperial, però el seu abast limitat no ha permès la datació precisa ni la interpretació de les troballes (Barreda 2004 b).

Malgrat tot, sabem que, com totes les explotacions d'una certa grandària i ben situades, va tenir un desenvolupament sostingut durant el segle II i una etapa d'esplendor a començament del III. Durant les excavacions realitzades a Can Barraquer es van documentar importants rebliments, col·locats per emplenar el terreny, associables a remodelacions de la *pars urbana* de la vil·la (Barreda 2004 a), que donen testimoni del dinamisme d'aquest enclavament. És dins aquesta darrera etapa que va tenir lloc l'engrandiment i monumentalització de la *pars urbana* amb la construcció d'unes termes noves, cap al 200 dC. Aquesta datació es va obtenir a través de l'estudi de la ceràmica apareguda a l'interior de la trinxera de fundació del mur que tanca els banys a ponent¹, el qual també va ser utilitzat per contenir les terres del vessant del turó, als peus del qual s'assenta aquest edifici, i formar una terrassa artificial. Aquesta troballa va proporcionar una data que concorda amb l'estil dels mosaics i amb els paral·lels localitzats per a la tipologia de l'edifici: Serra Ràfols (1956, 144 ss.) va proposar una cronologia molt aproximada de les termes, tot situant-les cap al final del segle II dC. Una data semblant es va donar mitjançant l'estudi dels paviments musius, que Balil (1975, 895-898) va descriure com a postseverians o de la

1. T.s. clara C informe, t.s. clara A Lamb. 23, ceràmica comuna africana Lamb. 9a2, 9A, 10A, Ostia I.15, I.261, II.302, III.303, III.267, III.324, III.332.

Figura 4. Sant Boi de Llobregat. Detall del *tepidarium* de les termes del carrer de l'Hospital. (Foto: Jordi Isern, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local).

primera meitat del segle III, i Barral (1978, 119-122) va situar entre el final del segle II i la primera meitat del III.

La distribució de les termes correspon al tipus III de Krencker, que es caracteritza per la presència de dos cossos paral·lels, orientats de nord a sud, un per a les cambres fredes (*apodyterium* i *frigidarium*) i un altre per a les calentes (*tepidarium*, *sudatorium* i *caldarium*). La comunicació entre els dos cossos es realitza a través del *frigidarium* i del *tepidarium*. La *piscina* del *frigidarium* està contraposada a la comunicació entre aquest espai i el *tepidarium*, i de les dues del *caldarium*: l'una està a la prolongació de l'eix de les estances càlides i l'altra, adossada a una de les parets laterals. El cos de les sales fredes es troba a tramuntana i el de les cambres calentes a migdia, de manera que el *caldarium* ocupa l'angle sud-est de l'edifici i aprofita la màxima insolació. Aquesta mena de distribució, ben coneguda a les províncies centrals de l'Imperi, es va començar a utilitzar a mitjan segle II a, per exemple, les termes marítimes d'Ostia Antica, bastides en l'època d'Adrià i dels Severs, i va tenir l'esplendor màxima en la transició del segle II al III, com es pot veure als banys de Bumbesti a la Dàcia, datats de l'any 201, o als de Slaveni, a la mateixa província, construïts a l'època severiana. Són coetànies les termes dels legionaris de *Lauriacum*, a Mèsia i les de Zevgolatia, a la província d'Acaia, de les darreries del segle II o de començament del segle III, així com els banys d'Iciniacum a la Raetia, bastits en la mateixa data i amortitzats l'any 260. Aquesta manera de construir les termes va ser abandonada a les darreries del segle III, en favor d'altres ordenacions de tipus radial (López Mullor/Fierro 2000; 2002).

El conjunt de construccions que formaven la vil·la de Sant Boi devia haver romàs en ús més enllà de mitjan segle V, data dels materials romans d'importació més tardans que s'hi han trobat, i és possible que no fos abandonat fins ben avançada l'època visigòtica. A Can Barraquer es van documentar sis sitges que van ser amortitzades entre els segles V i VII, i el solar de les primeres termes, les del segle I, també va ser ocupat per un camp de sitges en el Baix Imperi. Al llarg de tan dilatat període, les termes del segle III van ser reparades diverses vegades, tot i que no podem situar la data d'aquestes refeccions, ja que no coneixem amb detall els resultats de les excavacions dels anys cinquanta. Aquestes obres són, alhora, un testimoni de continuïtat en la vida de la vil·la i de la disponibilitat relativa de recursos, ja que, per exemple, els mosaics dels banys van ser

condicionats uns quants cops, però mai no se n'hi van posar de nous. Una vegada abandonats els banys, no se sap exactament què va passar a l'edat mitjana en aquesta zona, tot i que l'edifici de les termes, situat en un indret excèntric amb relació al petit nucli urbà de llavors, mai no va quedar colgat. En aquesta situació devia arribar a l'edat moderna, quan el desenvolupament urbà del poble va excedir dels estrets límits medievals, i aleshores va servir de fonamentació a una casa bastida en el primer quart del segle XVII.

Vil·la de Cal Reverter, Sant Vicenç dels Horts (Baix Llobregat, Barcelona)

Segons Barreda (2004 c) i Morera (2006), al jaciment de Cal Reverter es documenta una *figlina* d'àmfores, l'activitat de la qual es data entre el final del segle I aC i el final del segle I dC, així com diverses dependències de la *pars rustica* d'una vil·la amb uns quants dipòsits i sitges, que va ser amortitzada a les darreries del segle II o començament del III, moment a partir del qual, ara com ara, es detecta un hiatus en la utilització de l'indret excavat, que potser no es va fer extensiu a la resta de la vil·la. El segle IV, a sobre mateix de la terrisseria, s'hi va produir una reocupació, documentada a través de la construcció d'una premsa de vi i un dipòsit, que ha estat associat a una almàssera, de la qual s'han identificat diversos *laci*. A més d'aquesta *pars fructuaria*, elements com marbres i estucs, trobats fora de context, permeten suposar l'existència d'una *pars urbana* propera a les dependències excavades.

Vil·la de la Mare de Déu de Sales, Viladecans (Baix Llobregat, Barcelona)

En aquesta vil·la (fig. 5-7), situada al cementiri municipal de Viladecans, s'han dut a terme dues etapes de recerca. La primera, sota la direcció de J. M. Solías i X. Menéndez, entre el 1981 i el 1993, publicada en diversos llocs (Solías 1983; Menéndez/Solías 1996-1997; Izquierdo/Menéndez/Solías 1998), i la segona, desenvolupada pel nostre servei, a petició municipal, entre el 1995 i el 2005, sota la direcció de J. Fierro, À. Caixal, A. Puig i M. Riera, de la qual s'han publicat avanços amplis (Fierro 1996; Fierro/Caixal 2002; 2004). Al llarg d'aquests treballs, les estructures més antigues documentades pertanyen a la sala d'una premsa, dedicada bàsicament a la producció vinícola, la fundació de la qual es pot datar durant els primers decennis del segle I. De manera subsidiària, dins la mateixa dependència es realitzava la mòlta de cereals o tal vegada la trituració d'olives, les quals devien ser sotmeses al premsatge posterior en una almàssera veïna. El *torcular* estava rodejat d'un conjunt de *laci* per recollir el most i dur a terme la vinificació prèvia a l'emmagatzematge en *dolia*, o bé l'envasament en àmfores manufacturades en una terrisseria que devia formar part de la mateixa vil·la. Subsidiàriament, també s'hi van dur a terme activitats metal·lúrgiques, no només per fornir les necessitats de la vil·la, sinó també per a la comercialització, si es té en compte el volum relativament nombrós d'escòries trobades a prop d'un forn destinat a la fosa de metalls.

Cap a mitjan segle I es van realitzar algunes reparacions a la zona de premsatge i als dipòsits annexos, les quals coincideixen amb el moment de *floruit* de l'explotació, que hom pot situar a l'època de Neró. Durant el principat de Vespasià, s'hi produeix l'amortització d'algunes parts de la vil·la relacionades amb la producció vinícola, com ara un gran magatzem de *dolia*. Es tracta d'un procés paral·lelitzable al que s'ha comprovat en altres vil·les cap al 60-70 dC. Per exemple, al Roser (Calella) i al Mas Carbotí (Tossa), on es coneix d'antuvi (López Mullor 1985, 203-205; 1990, notes 6, 9; López Mullor/Zucchitello/Fierro 1985), o en d'altres, on les dades són més

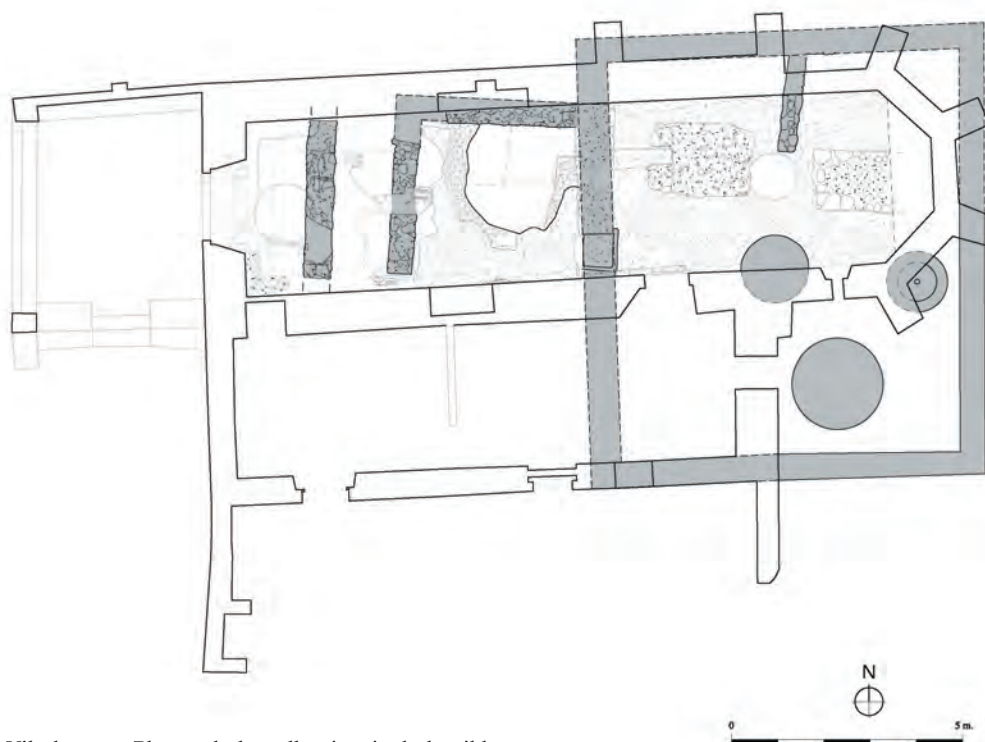

Figura 5. Viladecans. Planta de la *cella vinaria* de la vil·la de la Mare de Déu de Sales, cap a mitjan segle I dC.

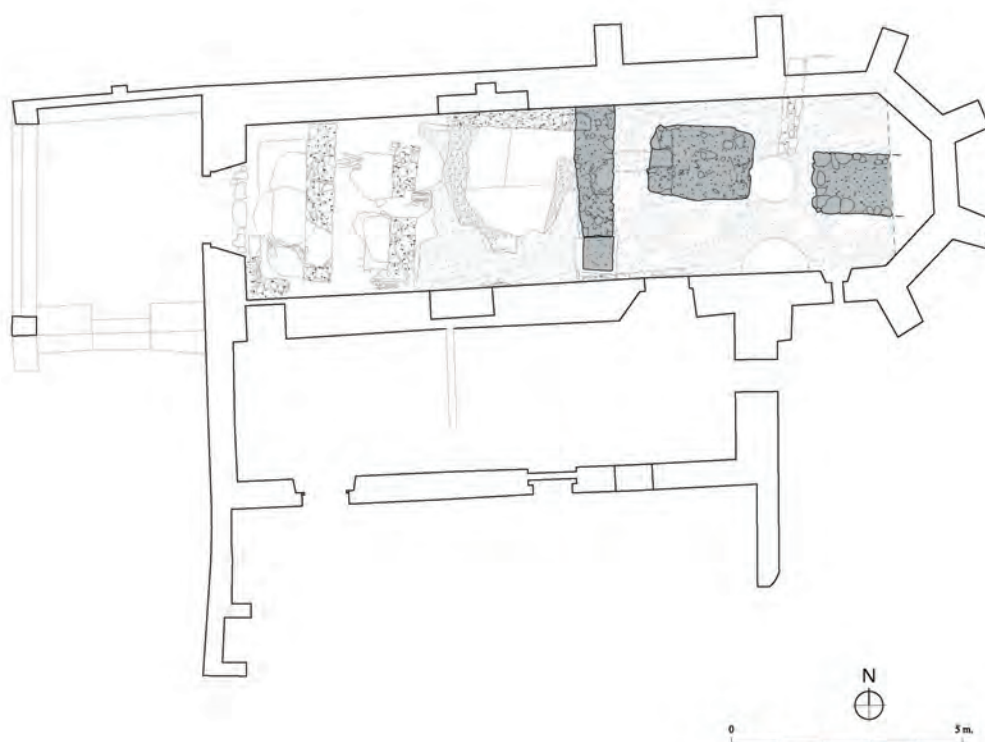

Figura 6. Viladecans. Planta de la vil·la de la Mare de Déu de Sales, al començament del segle II dC.

recents. És el cas de les Alzines, al mateix terme de Tossa (Anglada et al. 1998, 438-443), el Collet (Sant Antoni de Calonge) (Nolla et al. 2004, 193-200), Malgrat de Mar (Burjachs et al. 1987, 224-228) o Can Feu, a Sabadell (Carbonell/Folch 1998, 289-290). Això fa pensar que en aquella època, per cert anterior als tan comentats decrets de Domicià (síntesi a Tchernia 1986, 221-233), va tenir lloc un primer abandó de *figlinae*, lligat sens dubte a un alentiment important de l'activitat exportadora dels centres catalans. La producció, però, no es va aturar de sobte a tot arreu.

Finalment, al llarg del darrer terç del segle I, coincidint amb la davallada irreversible de la producció vinícola massiva en gran part de Catalunya, té lloc la reconversió gradual de les activitats desenvolupades a la vil·la, que desemboca en una transformació total de les dependències, amb la formació d'una nova retícula constructiva, orientada respecte als mateixos eixos que l'anterior però sense aprofitar-ne cap mur. D'inicis del segle II data també la construcció d'un edifici rectangular de 140 m², situat a l'extrem d'una de les terrasses naturals del terreny, arreglerat amb la línia de costa. No sabem les activitats que es van desenvolupar llavors a l'explotació ni la vigència o transformacions que va tenir.

Figura 7. Viladecans. Vil·la de la Mare de Déu de Sales. Vista general de les estructures romanes aparegudes a la nau de l'església.

El segle III suposa una continuïtat de les estructures bastides a la primera meitat del precedent, sense que s'hi hagin documentat obres de remodelació ni ampliacions. Val a dir que la construcció de l'església romànica i d'una sèrie d'estructures annexes per albergar una comunitat de deodates, a les darreries del segle XIII, i d'una rectoria al segle XVI, i els rebaixos del terreny fets com a conseqüència de la construcció del cementiri municipal, des de finals del segle XIX, han afectat sensiblement els nivells més tardans del jaciment romà.

Tanmateix, si es pren en consideració la ceràmica apareguda al jaciment, tant dins els contextos datats com en qualitat de material residual, es té la impressió que fins a les darreries del segle III hi van arribar productes d'importació de manera freqüent i regular. A partir de llavors, sembla com si es produís una davallada en el flux, tot i que el material mateix, sempre fora de context, indica una pervivència de l'ús d'aquest indret, o almenys una freqüentació, fins al segle VII.

Vil·la de Sant Pere, Gavà (Baix Llobregat, Barcelona)

Les excavacions al nucli urbà de Gavà, fetes majoritàriament a partir del 1995, han tingut un caràcter preventiu, subsidiàries de diverses construccions dutes a terme per iniciativa privada i pública. Fruit d'aquestes intervencions, la majoria inconnexes, ha estat el descobriment d'una sèrie de vestigis de la vil·la romana anomenada de Sant Pere, ja que es van trobar algunes de les restes més importants en el solar de la rectoria de l'església parroquial del mateix nom. Malgrat tot, les informacions que en posseïm a hores d'ara són força fragmentàries. D'una banda, s'hi documenta una explotació dedicada a la producció de vi, fundada a les acaballes del segle I aC, de la qual es coneix una premsa, un camp de *dolia*, dos dipòsits i una gran cisterna, a més de dues zones d'emmagatzematge en sitges, una d'amortitzada en la transició del segle II al III i l'altra entre el segle V i el VII. D'altra banda, s'han localitzat espais destinats a necròpolis, amb una datació extensa que podria iniciar-se als darrers decennis del segle III. La troballa més singular, però, correspon a les restes del que els seus excavadors consideren una *basílica paleocristiana* associada a diverses dependències de la vil·la, pavimentades amb mosaic i que pertanyen a uns banys, per a les quals es proposa una data dels segles VI o VII, i l'amortització s'hauria produït el VIII (Esteban et al. 2006).

Així doncs, l'estat actual de la recerca no permet extreure conclusions sobre els esdeveniments que va tenir l'explotació al segle III. Potser s'hi va viure un període de continuïtat, i tot sembla indicar que els canvis importants en el patró de l'ocupació es van produir al llarg dels segles IV i V. Dins del mateix terme municipal, el petit jaciment de la Roca s'ha volgut identificar amb una instal·lació dependent de la primera fase de la vil·la de Sant Pere (Barreda/Estrada 2004).

Vil·la del Castell, Castelldefels (Baix Llobregat, Barcelona)

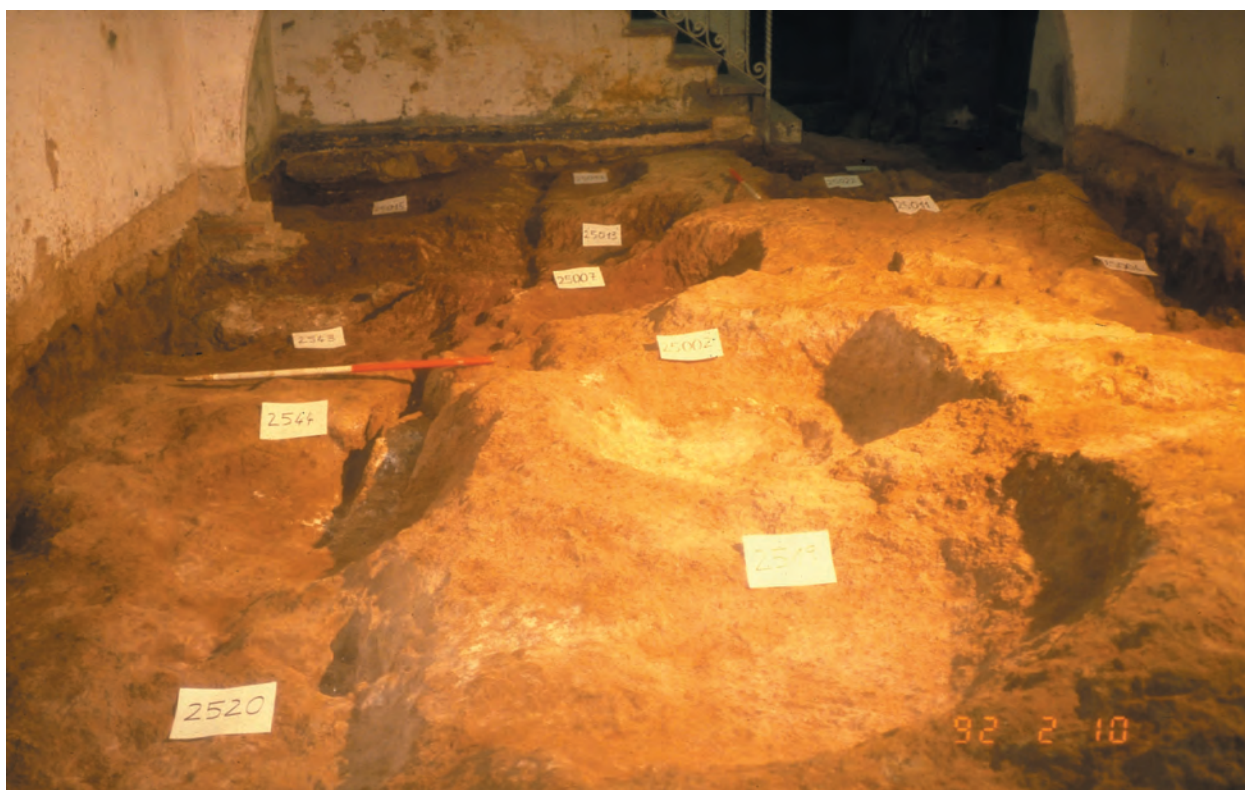
Aquesta vil·la (fig. 8-9) es va descobrir el 1985, al llarg de la prospecció prèvia a l'elaboració del catàleg del patrimoni arquitectònic i històric de Castelldefels. Tres anys més tard, en passar el conjunt monumental del Castell a propietat municipal, l'Ajuntament va demanar ajut a la Diputació, per tal de dur-ne a terme la restauració. Les obres, desenvolupades en diverses fases, que han permès obrir al públic diferents parts de la fortalesa, van començar el 1989 i continuen en l'actualitat. L'estudi arqueològic del monument es va fer intensivament entre el 1989 i 1995. Després, s'hi han desenvolupat campanyes puntuals els anys 2000, 2001 i 2007. Totes aquestes intervencions han estat dirigides pels qui subscriuen amb la col·laboració d'I. Estany, M. Gumà, H. Kirchner, V. Niño, X. Solé i M. Borràs, i han estat publicades extensament, segons es pot veure, per exemple, a: López Mullor 1996; 1998 a; 2004; López Mullor/Estany/Lacuesta (coord.) 2005.

Els treballs van documentar al jaciment un arc cronològic que abraça des del segle IV aC fins als nostres dies, i van permetre el descobriment d'un establiment ibèric i de la vil·la, com s'ha dit, així com el coneixem detallat del castell, documentat des del segle X, i de l'antiga església parroquial de Santa Maria, fundada a la mateixa època. D'aquesta manera, es va palesar que les restes més importants de la vil·la havien restat preservades al subsòl del temple. Les més antigues daten de l'últim o el penúltim decenni del segle I aC i se superposen als vestigis del poblat ibèric, que llavors va restar abandonat; també hi ha construccions del segle II de la nostra era. Tanmateix, les ruïnes més nombroses corresponen al segon quart del segle III, moment en què es van bastir sobre la roca neta, probablement perquè la vil·la devia haver experimentat una ampliació considerable.

Figura 8. Castelldefels.
Planta de les
estructures romanes
bastides al segon
quart del segle III
documentades a
l'interior de l'església de
Santa Maria.

Figura 9. Castelldefels.
Vista del camp de *dolia*
documentat al subsòl
de les dependències del
castell.

Malgrat que totes aquestes restes es trobaven molt malmeses per les estructures posteriors, hom podia distingir clarament una sèrie d'àmbits amb construccions de dues plantes, per amargenar el pendent del turó en què s'establien. La planta baixa va ser utilitzada per a l'estabulació de ramat i fóra temptador d'imaginar que el pis superior corresponia a un ús residencial. Això no obstant, la informació que tenim sobre les restes més enlairades és gairebé nul·la, llevat de la presència del paviment, d'*opus signinum*. Sota el castell pròpiament dit, només s'han trobat les empremtes força arrasades, però perfectament recognoscibles, d'un magatzem de *dolia*, de cronologia imprecisa —l'estratificació en aquest punt és extremament minsa—, així com els vestigis de dos murets. La netedat palesada en els sòls que van funcionar fins a l'abandó de la vil·la ens impedeix de precisar la data d'aquest esdeveniment. Tot i això, alguns materials fora de context n'indiquen l'ús en el Baix Imperi. És el cas, per exemple, d'un fragment de *terra sigillata lucente*, de la forma Lamb. 1/3b, que es pot datar entre el darrer quart del segle III i mitjan segle V dC, com a mínim. Això pot indicar, segons la manera com utilitzem una datació tan àmplia, que la vil·la funcionava sens dubte després de la crisi del segle III, i que potser va prolongar l'activitat fins a una època relativament tardana.

S'ha d'afegir que el 1989 es va localitzar un *cippus* romà aprofitat en una paret de la rectoria. Aquesta peça mostra una inscripció dedicada a un dels propietaris de la vil·la, Gaius Trocina Synecdémus. El va encarregar la seva dona, Valeria Haliné, potser poc després que ell morís. La inscripció indica que Trocina era llibert i sacerdot del culte d'August divinitzat, i segurament estava ben relacionat, ja que altres membres de la seva família, també d'origen servil, van participar, encara que una mica de lluny, en el cercle de l'emperador Trajà, a través d'un dels seus col·laboradors, Lucius Licinius Sura. Segons sembla, el nostre personatge va viure a Bàrcino i, probablement, el fet de tenir una propietat rústica dins l'ager de la ciutat palesa el seu prestigi social (Mayer 1980, López Mullor 1989; 1992).

II. AGER DE TÀRRACO

El Garrofer de la Cisterna i el Bosquet, Sant Pere de Ribes (Garraf, Barcelona)

El Garrofer de la Cisterna és un establiment rural de petites dimensions dedicat a la producció vitivinícola en què es va iniciar l'ocupació a l'època augustal. L'abandó es podria situar en el segon quart del segle III. A l'època altmedieval, algunes estructures com la cisterna continuaven dempeus i van ser reutilitzades; al seu voltant s'hi va constituir un petit nucli habitat (García et al. 1991). Dins el mateix terme municipal, es coneix el jaciment del Bosquet, una altra petita instal·lació dedicada a la producció de vi, fundada a mitjan segle II aC, que no va perllongar la seva ocupació més enllà de les darreries del segle I o el començament del II dC (Bosch/Miret 1989).

Vil·la del Vinyet, Sitges (Garraf, Barcelona)

A la partida del Vinyet, dins el terme de Sitges, al costat del santuari del mateix nom, es va trobar al segle XIX un sarcòfag del segle III o inicis del IV, que avui s'exposa al Racó de la Calma, adossat a la façana de l'edifici al qual ha donat nom. En aquest lloc s'havien fet nombroses troballes parcials fins que, el 2003 i 2004, s'hi va dur a terme una excavació extensa, sota la direcció de J. García Targa. Llavors s'hi va descobrir un sector important de la *pars rustica* d'una vil·la, formada per uns quants grups de dependències, algunes de porticades i organitzades al voltant de patis. La primera fase, datada al segle I dC, està formada per edificacions modestes, amb les parets de pedra lligada amb argila i els paviments de terra batuda.

Al llarg del segle II i fins al començament del III, s'hi van succeir una sèrie de transformacions importants, sense que se n'hagi pogut determinar amb precisió el ritme i el significat, a causa del grau d'arrasament amb què es van conservar les estructures. Les activitats documentades són el premsatge de vi o oli i la metal·lúrgia, probablement destinada només a proveir l'explotació. El que sembla clar és que, cap al tercer quart del segle III, aquesta *pars rustica* va ser abandonada i fins i tot espoliada per aprofitar-ne els materials constructius (García Targa 2004; Revilla/García Targa 2006). Malgrat això, es constata la pervivència de la vil·la, a través de la necròpolis on es va documentar un enterrament infantil dipositat a l'interior d'una àmfora de la forma Keay 55, datada del segle VI (Járrega 2003).

La Casa del Poble, Sitges (Garraf, Barcelona)

Al bell mig del nucli urbà de Sitges coneixem el jaciment anomenat Casa del Poble, una petita instal·lació dedicada a la producció de vi fundada en un moment no gaire avançat del segle I aC, que podria formar part d'un establiment més gran, ja que diferents sondeigs fets en solars de la població amb motiu de la construcció de nous edificis han posat al descobert estrats, parets i infraestructures d'època romana. Les troballes han estat escasses: un *lucus*, que tenia adossat un altre dipòsit més petit, i algunes parets que no permeten restituir com s'organitzava la instal·lació.

S'hi van documentar dos moments de refeccions importants: el primer va tenir lloc cap al canvi d'era i el segon se situa a la segona meitat del segle II dC. Ambdós van suposar un engrandiment d'aquesta part de l'explotació, ja que s'hi van bastir nous volums arquitectònics. S'hi constata una absència gairebé absoluta de materials dels segles III i IV dC, per la qual cosa hom podria suposar l'abandonament a les darreries del segle II dC. Tot i això, aquesta mancança de material també podria haver estat deguda a les importants remodelacions que es van dur a terme a l'època moderna al nucli antic de Sitges, les quals en van alterar de forma substancial la topografia. Connectada a aquesta possible *pars rustica*, se suposa la presència d'una *pars urbana* al cim del turó, a causa de la troballa episòdica de fragments d'estuc, marbre, *opus sectile* i vaixel·la de qualitat (García Targa/Ribas 2004 a; 2004 b).

Vil·la de Darró, Arró o Adarró, Vilanova i la Geltrú (Garraf, Barcelona)

El conjunt arqueològic de Darró (fig. 10-13) abraça el turó de Sant Gervasi i extensos sectors de la plana immediata, que a l'antiguitat estava parcialment ocupada per llacunes i aiguamolls. Va ser excavat als anys cinquanta del segle XX, sota la direcció d'A. Arribas (1956; 1959) i, d'ençà del 1979, hi ha treballat l'equip format pels qui subscriuen, amb la col·laboració puntual d'altres investigadors, com ara I. Estany, J. García, M. Gumà, M. Riera, L. Suau i V. Revilla. Els treballs sistemàtics van finalitzar, momentàniament, l'any 2001 i des d'aleshores s'han fet petites intervencions, subsidiàries de les tasques de consolidació. Per ampliar les informacions que oferim en aquest epígraf, es pot consultar López Mullor 1986, 1988, 1986-1989; López Mullor, Fierro 1988; 1989 1993; López Mullor et al. 1992, 2002, 2004, que constitueixen una selecció, centrada sobretot en estudis referits a l'època romana, de la bibliografia sobre el jaciment.

Els resultats de totes aquestes recerques indiquen que els vestigis més antics corresponen a un poblat ibèric que, entre el segle V i el I aC, va exercir la preponderància dins l'àrea oriental de la regió ibèrica de la Cossetània. Aquest poblat va ser substituït per una vil·la romana, instal·lada al territori de la colònia Tàrraco, fundada a mitjan segle I aC i abandonada en un moment avançat de l'època visigòtica. Probablement, a mitjan segle I aC, va

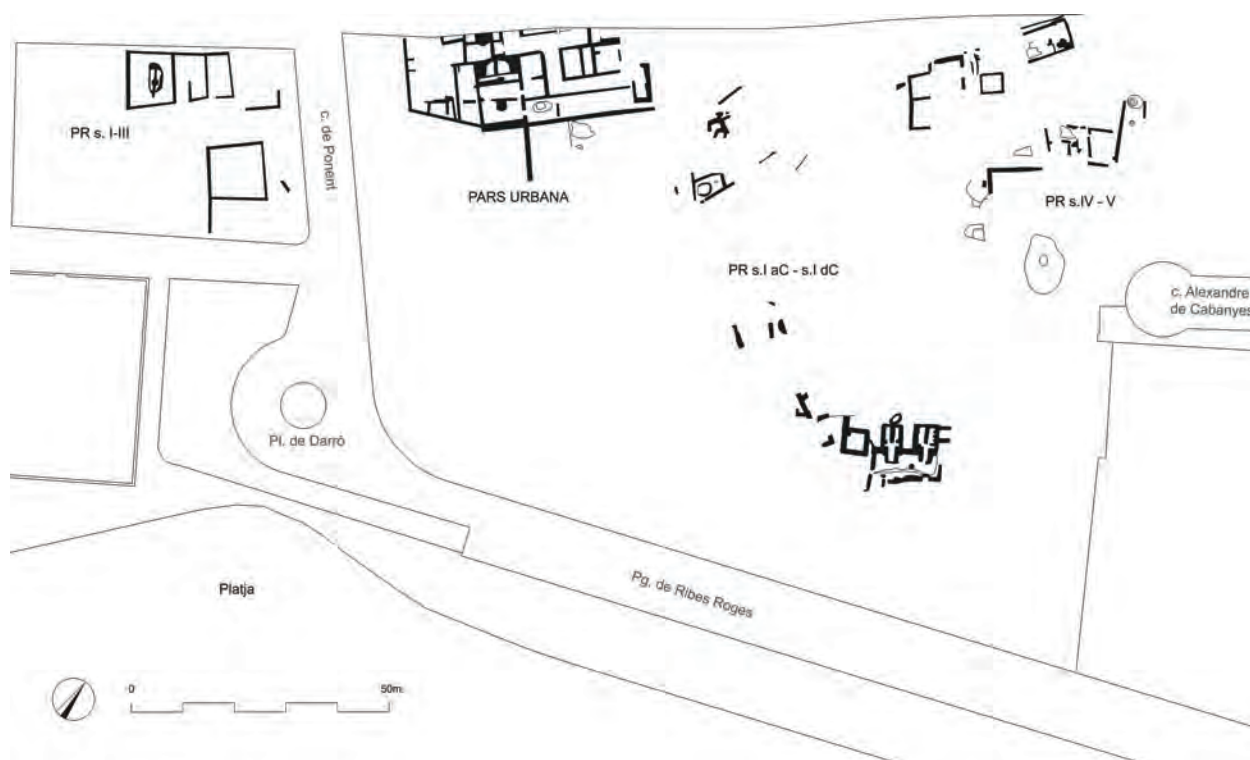

Figura 10. Vilanova i la Geltrú. Planta general de la vil·la romana de Darró, amb indicació dels diferents emplaçaments de la *pars rustica* al llarg del temps.

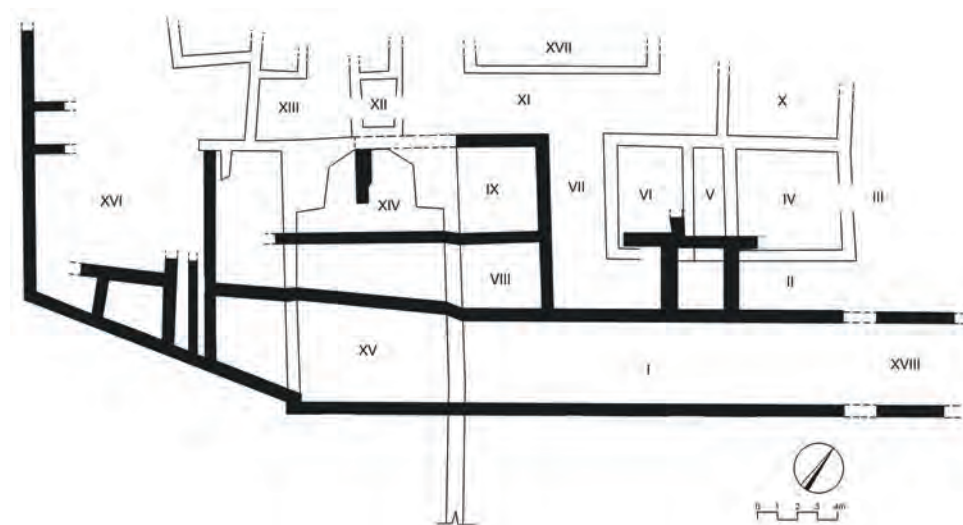

Figura 11. Vilanova i la Geltrú. Planta general de la *pars urbana* de la vil·la romana de Darró al segle III.

tenir lloc un canvi progressiu en la intensitat i l'extensió del poblament de l'indret de Darró, així com una reconversió de les activitats econòmiques. No sabem exactament què va passar al turó, on les excavacions han estat d'urgència i de petita extensió —encara que també sembla detectar-se aquest canvi cap al 50-40 aC—, però a la plana, on la recerca ha estat intensiva, és notòria l'aparició d'instal·lacions productives, com ara la terrisseria romana, associada a dependències dedicades majoritàriament a l'activitat vinícola, entre les quals destaquen les restes d'una gran premsa o *torcularius*, encara que també s'hi ha documentat la producció d'oli a través de les restes d'una almàssera.

Al peu del turó, de les antigues cases taller ibèriques, fundades als segles IV i III aC i reconstruïdes i utilitzades molt intensament entre el primer quart del segle II i mitjan I aC, es van aprofitar les parets perimètriques, se'n van enderrocar els envans, es van colgar els forns i s'hi van abocar terres per apujar el nivell dels paviments. Tots aquests canvis, però, no van afectar la

retícula constructiva de l'època ibèrica, és a dir, la divisió entre les diferents cases, els carrers, etc., malgrat que la zona va deixar d'estar dedicada a residència i a les activitats metal·lúrgiques, per convertir-se en una àrea d'emmagatzematge o en estables. Fins ara no s'hi ha trobat la residència senyorial corresponent a aquell primer moment, tot i que és possible que la vil·la no en tingués i els amos residissin a Tàrraco. Tanmateix, les dependències rústiques s'han documentat prou bé.

A començament del segle II de la nostra era, es va bastir la *pars urbana* en un indret dominant, relativament allunyat de la *figlina*, que aleshores acabava de quedar abandonada, i de les altres instal·lacions rústiques. Era una construcció allargada, que se situava davant d'una llacuna litoral, que havia estat reordenada i condicionada com a estany, dotada d'un passadís que resseguia la línia de façana, a través del qual s'accedia a les diverses estances interiors, que envoltaven un pati central o peristil. La residència va ser objecte de reformes cap al 220-240, quan se'n va remodelar el sector occidental.

L'expansió de la vil·la cap a ponent estava condicionada per l'existència d'un torrent, situat gairebé a tocar de la façana i que descrivia un meandre abans de barrejar-se amb la llacuna litoral, ordenada a manera d'estany. Ja des de la fundació el traçat de la *pars urbana* s'havia adaptat a aquest accident, trencant l'alineació de les crugies, però va ser durant la reforma del segle III que se'n va modificar sensiblement la planta. Llavors, es va

Figura 12. Vilanova i la Geltrú. Vista de la *pars urbana* de la vil·la de Darró des de ponent. En primer terme, hom pot veure la retícula del segle II amortitzada per les construccions del segle III.

Figura 13. Vilanova i la Geltrú. Ruïnes del *torcularius* de la *pars rustica* de Darró, bastit a mitjan segle I aC.

enderrocar part de la construcció i es va bastir de nou un tram de la façana principal, orientada segons el traçat del torrent, la qual cosa va donar-li la característica planta de xamfrà, que es va mantenir al llarg de les reformes següents. Aquesta reforma, però, no va afectar només la configuració general de la residència, sinó que l'edifici es va enriquir amb diversos mosaics nous, que complementaven els pocs que hi havia de bon començament. Llavors, també es van ampliar les dependències rústiques, tant les del davant de la *pars urbana* com les del peu del turó.

A mitjan segle IV es va produir una altra reforma important de l'edifici, amb l'afegit d'una sala noble o *oecus*, pavimentada amb *opus sectile*, on el *possessor* de la vil·la rebia els clients, assegut en un setial dins la capçalera pentagonal i sobrealçada que tancava el recinte. Aleshores també es van fer diverses remodelacions en la distribució interna de les estances. A la *pars rustica*, les dependències del peu del turó van restar definitivament abandonades i aquest sector va ser utilitzat com a necròpolis, on es van anar col·locant tombes en fosses senzilles o tapades amb trossos d'àmfora o bé amb teuladetes a doble vessant. Les tombes més recents d'aquesta àrea daten del segle VI. Pel que fa a la zona productiva, a partir del segle IV es va traslladar a l'extrem de llevant del conjunt, en terrenys guanyats als aiguamolls de manera en part natural i en part artificial. S'hi van aixecar diverses dependències i dipòsits, entre les quals destaca un espai dedicat al premsatge.

Encara al segon quart del segle V, tant a la *pars rustica* de la vil·la com a la *pars urbana* s'hi van fer diverses reformes, molt més importants a les dependències de treball, cosa que palesa la vitalitat d'aquesta explotació, que, de la mateixa manera que hem comprovat a la vil·la del castell de Cubelles, podia haver estat en ús fins a l'establiment del règim feudal, tot i que de moment els materials més tardans que coneixem, així com les tombes, arriben al segle VI.

Del segle II dC coneixem una inscripció votiva dedicada per Gai Clodi Emilià, ciutadà de Tàrraco, potser el *possessor* de la vil·la de Darró, que ens permet saber que aleshores al cim del turó de Sant Gervasi hi havia un lloc de culte. Potser es remuntava a l'època ibèrica i ha arribat fins als nostres dies, gràcies a la construcció de la capella que ens ha pervingut, dedicada als sants Gervasi i Protasi, advocacions antigues que podrien haver sincretitzat el culte pagà dels Dioscurs Càstor i Pòl·lux.

Vil·la de Solicrup, Vilanova i la Geltrú (Garraf, Barcelona)

A la banda nord de la badia que devia formar-se davant de l'actual població de Vilanova, hi ha el petit promontori de Sant Cristòfol, on s'ha documentat recentment el jaciment romà de Solicrup, prop de l'indret on, anys enrere, hi havia hagut troballes prehistòriques. Les estructures descobertes van estar en ús al llarg dels segles I i II dC. Cal destacar-ne una cisterna, de 17 m de llargària per 10 m d'amplària, amb capacitat per emmagatzemar-hi 340.000 litres de líquid, bastida amb un encofrat de morter i pedres i reforçada amb contraforts. A aquesta estructura se li han atribuït diverses funcions: dipòsit d'aigua per abastir les necessitats dels camps, processament del vi, *natatio* de la vil·la, lloc de transformació de fibres tèxtils (cànem, espart...). A més, s'hi va identificar un *lacus*, relacionat amb la producció de vi i un recinte clos, probablement destinat a l'estabulació de bestiar (García Targa 2005).

L'abast dels treballs realitzats, motivats per la construcció d'una nau, i l'arrasament del lloc ens priven de saber si va estar en ús al segle III. No seria estrany que tingués continuïtat, vista l'evolució de les vil·les de Darró i el Vinyet, tot i que haurem d'esperar a noves troballes. Val a dir, però, que en el terme de Vilanova els abandons documentats fins ara corresponen a

un gran nombre de petits establiments rurals ibèrics, la majoria fundats cap al començament del segle II aC, que, en general, no ultrapassaven l'època augustal i, si ho fan, resten inactius generalment cap a les acaballes del segle I de la nostra era.

Vil·la del castell de Cubelles (Garraf, Barcelona)

El castell de Cubelles és un casalot emplaçat al cim d'un petit turó que domina el poble i els accessos per via marítima i terrestre, no gaire allunyat del tram final del riu Foix. El nostre servei, a petició municipal, en va iniciar la restauració l'any 1996, que ha continuat en diverses fases fins al present. Com a part dels estudis històrics previs a la redacció del projecte d'intervenció, es va dur a terme una excavació arqueològica de tot l'interior i part de l'entorn, entre els anys 1994-1996 i el 1999, que es va ampliar amb una actuació al carrer Joan Roig, feta en col·laboració amb el Servei d'Arqueologia de la Generalitat. Al llarg d'aquests treballs es van localitzar nombroses i importants estructures d'una vil·la romana (fig. 14-18) que sembla haver ocupat tot l'indret on ara hi ha el nucli antic de Cubelles. La presència del jaciment ja s'havia detectat feia anys. Pujol i Camps (1885) en va donar la primera notícia i Bellmunt (1964-1965), a més de referir la troballa casual d'un mosaic, el 1932, va publicar uns materials recollits en una rasa oberta a l'altre costat de la carretera C-246. Tot i això, la memòria popular no tenia noció que la vil·la s'estengués pel subsòl i la planta baixa del castell.

Dels resultats dels nostres treballs, publicats en diversos llocs (p. e.: López Mullor/Caixal/Fierro 1997; 1998; 2004) es desprèn que els vestigis més antics descoberts al lloc del castell corresponen al darrer quart del segle II aC. Com que, de moment, no es disposa de material més antic, es podria proposar la hipòtesi que aquestes ruïnes s'han d'associar a una vil·la romana republicana i no pas a un establiment ibèric. Un xic abans, cap al 150 aC, s'han documentat modificacions a la trama urbana de Tàrraco. A més, durant el segle II aC, al territori cossetà s'abandonen alguns poblats ibèrics i d'altres experimenten canvis importants vinculats a l'afermament de l'hegemonia romana sobre la població autòctona. Dins d'aquest context, no resultaria gens estrany el funcionament d'unes quantes vil·les a l'ager de la capital de la província, entre les quals bé hi podia haver la de Cubelles.

Disposem de diversos paquets estratigràfics datats al llarg de la primera meitat del segle I dC, localitzats en sondeigs puntuals realitzats en alguna de les dependències del castell, però la primera estructura constructiva imperial apareguda a l'excavació es data de mitjan d'aquesta centúria. Al llarg de

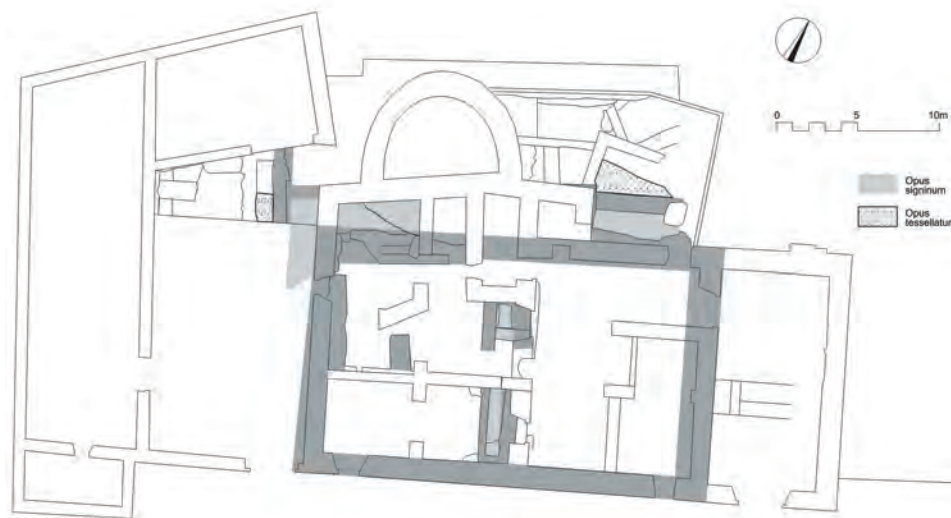

Figura 14. Cubelles. Planta del *castellum aquae* identificat al subsòl del castell, bastit cap al 200 dC. S'indiquen les zones pavimentades amb *opus signinum*, que corresponen als laci per a la recollida d'aigua, i d'*opus tessellatum*, col·locat a un ambulacre que encerclava el *castellum aquae* a tramuntana.

Figura 15. Cubelles. Secció de les cisternes bastides el c. 200 dC, amb indicació dels arcs del c. 360.

2. Els fragments d'un mosaic que envoltava el *castellum aquae* (figura 17) estan formats per tesselles irregulars i no gaire grans, de color blanc i negre i algunes de vermelles i grogues, les primeres de pedra i les darreres de ceràmica. En la franja més ben conservada, hi ha dos camps decoratius que pressuposen la presència de sengles ambients, encara que no apareix cap envà. En el primer, després d'una franja blanca, en què s'adverteixen algunes tesselles roges, hi ha un filet senzill de peces negres. A sota, hi apareix un reticulat romboïdal limitat per línies de puntejat doble en què s'alternen tesselles blanques i negres (Barral 1981, 155, n. 142). En els espais interiors hi ha floretes amb creu no contigües (ibid., 176, n. 284), formades per tesselles negres amb peces roges a la base dels braços. Arran del filet de l'orla, només hi ha la meitat del reticulat romboïdal, a l'interior del qual són els braços inferiors de les floretes. Paral·lels: Liédena, Navarra: Mezquiriz 1956, s. II; Los Quintanares, Sòria: Blázquez, Ortego 1983, 19-20, s. III-IV; Bobadilla, Màlaga: Rodríguez 1987, 33-37, s. II o primera del III; Torre Andreu, Lleida: Pérez, Rafel 1993: 43, 45, s. II o primera III; Torre Llauder, Mataró: Ribas 1966: 11, s. II. Sant Boi de Llobregat: López Mullor, Estany 1993, 356-358, c. 200 dC.

Figura 16. Cubelles. Vista d'una de les quatre cisternes, bastides cap al 200 dC, disposades en bateria al subsòl del castell i que van romandre en ús fins fa pocs anys.

l'època dels principats de Neró i Vespasià es documenta l'activitat d'aquesta explotació a través de l'aportació d'un nombre considerable de terres, per modificar els pendents del turó, mitjançant la formació de terrasses. Cap al 200-210 dC es van construir els elements més importants que han arribat fins a nosaltres. Es tracta de quatre aljubs de planta rectangular col·locats en bateria i coberts amb volta de mig canó rebaixada, que van ser bastits amb *opus caementicium concretum* i revestits d'*opus signinum* lliscat amb morter de calç. Aquest conjunt, per al qual hem proposat la funció de *castellum aquae*, estava associat a unes quantes conduccions hidràuliques i paviments d'*opus tessellatum*. També corresponen a aquest període, i òbviament es relacionen amb el *castellum*, tot un seguit de dipòsits localitzats a llevant. La datació d'aquesta fase edilícia de la vil·la ha estat possible gràcies a la troballa de t. s. africana A de la forma Lamb. 9a2 i de fragments d'àmfores Keay IIIA i VIII. També és característica la iconografia del mosaic aparegut en un dels àmbits bastit en aquell moment, que presenta un motiu de floretes en creu freqüent en la transició entre els segles II i III². Durant el primer quart del segle III es van construir algunes estructures

Figura 17. Cubelles. Vil·la romana del castell. Detall del mosaic que pavimentava l'ambulacre que vorejava el *castellum aquae*.

secundàries a l'àrea de les cisternes i una sèrie de compartiments dins l'edifici que servia de superestructura als aljubs, i al llarg del mateix segle es van fer diverses reparacions i canvis en els conductes hidràulics. En un moment posterior a l'any 360, es van realitzar canvis importants a la *pars urbana* de la vil·la, com ara la reestructuració de l'edifici de les cisternes, amb l'anul·lació del conducte hidràulic axial, i sobretot amb l'aixecament dels arcs de mig punt que ens han pervingut en molt bon estat de conservació i que suportarien —com ho fan encara— un pis superior. Aquestes reformes van afectar també els dipòsits annexos, que van ser tornats a pavimentar i es va modificar el traçat d'algunes canalitzacions exteriors. Altres reformes de petita entitat es van succeir al final del segle IV o començament del V. D'altra banda, hom palesa l'activitat econòmica al jaciment fins al primer quart del segle VII, a través de les importacions de ceràmiques procedents del Mediterrani oriental, i fins al segle VIII per l'amortització d'una sèrie de sitges que presentaven als rebliments una ceràmica de pasta grisa, dura i ben decantada, obrada al torn, amb un repertori formal restringit, format bàsicament per olles de mitjanies i grans dimensions, semblants a les localitzades al jaciment de la Solana, al mateix terme municipal de Cubelles.

Figura 18. Cubelles, vista dels *laci* situats a llevant del *castellum aquae*.

BIBLIOGRAFIA

Abreviatures

AJAP 2001: Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona 1996-200. La Garriga, 29 i 30 de novembre i 1 de desembre de 2001, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Ajuntament de la Garriga, vol. II, Barcelona, 2001.

El vi a l'antiguitat II: II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al mediterrani occidental*. Actes, Badalona, 1998.

MP: Miscel·lània Penedesenca (Sant Sadurní d'Anoia).

SFECAG: Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule.

TA: Tribuna d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Direcció General del Patrimoni Cultural, Servei d'Arqueologia, Barcelona.

Repertori

- ALBAREDA, M. J. et al. 1986, Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme dins el Pla de l'Artur a Sant Boi (Baix Llobregat), *TA* 1984-1985, 63-72.

- ANGLADA, L. et al. 1998, L'establiment de ses Alzines i la producció de vi a la Vall de Tossa, *El vi a l'antiguitat II*, 438-443.

- ARRIBAS, A. 1956, La primera campaña de excavaciones en el poblado ibérico y la 'villa' romana de Adarró, *Boletín del Centro de Estudios de la Biblioteca-Museo Víctor Balaguer IV*, Vilanova i la Geltrú, 23-48.

- ARRIBAS, A. 1959, El poblado ibérico y la villa romana de Adarró (Villanueva y Geltrú), *Ampurias XX*, Barcelona, 323-329.

- BALIL, A. 1975, Mosaicos de las termas de una villa romana de San Baudilio de Llobregat (Barcelona), *XIII Congreso Nacional de Arqueología, Huelva 1973*, Saragossa, 895-899.

- BARRAL, X. 1978, *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana (Barcelona et ses environs)*, Barcelona.

- BARRAL, X. 1981, Repertori gràfic en català de la decoració geomètrica dels mosaics antics, *Fonaments 2*, Barcelona, 131-234.

- BARREDA, M. L. 1993, Història antiga. Del segle IV aC al V dC, Barreda, M. L.; García, J.; Serret, C. *Història de Sant Boi de Llobregat*, Ajuntament de Sant Boi de Llobregat, 15-65.

- BARREDA, M. L. 2004 a, Can Barraquer (Sant Boi de Llobregat, Baix Llobregat)", *AJAP* 2001, 489-494.

- BARREDA, M. L. 2004 b, El barri antic (Sant Boi de Llobregat, Baix Llobregat)", *AJAP* 2001, 505-507.

- BARREDA, M. L. 2004 c, Cal Reverter (Sant Vicenç dels Horts, Baix Llobregat), *AJAP* 2001, 541-544.

- BARREDA, M. L., ESTRADA, A. 2004, La Roca (Gavà, Baix Llobregat), *AJAP* 2001, 545-548.
- BELLMUNT, J. 1964-1965, Notas de arqueología de Cataluña y Baleares. Cubelles, *Ampurias* XXVI-XXVII, Barcelona, 266-267.
- BLÁZQUEZ, J. M., ORTEGO, T. 1983, *Mosaicos romanos de Soria*, Corpus de Mosaicos de España VI, Madrid.
- BOSCH, J., MIRET, J. 1989, L'excavació de la vil·la romana del Bosquet (Sant Pere de Ribes), *MP* XIII, 135-166.
- BURJACHS, F., DEFAUS, J. M., MIRET, M., SOLÍAS, J. M., 1987, Un centre laietà productor d'envasos vinaris a Malgrat (Maresme). *Actes del I Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al mediterrani occidental*, Badalona, 224-228.
- CARBONELL, E.; FOLCH, J. 1998, La producció de vi i d'àmfores a la vil·la de Can Feu, *El vi a l'antiguitat II*, 289-293.
- CORSI-SCIALLANO, M., LIOU, B. 1985, *Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4*, *Archaeonautica* 5, París.
- ESTEBAN, J. J. et al. 2006, La vil·la romana de Sant Pere de Gavà (Baix Llobregat), de l'alt imperi a l'antiguitat tardana. Catorze anys d'intervencions arqueològiques, *TA* 2003-2004, 171-187.
- FIERRO, X. 1996, Resultats de la campanya realitzada l'any 1995 a un sector de la *pars rustica* de la vil·la romana de Sales, Viladecans", *Quaderns científics i tècnics. Estudis, informes i textos del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local* 8, Diputació de Barcelona, Barcelona, 291-298.
- FIERRO, X. 2002, Les darreres recerques arqueològiques a l'ermita, Viladecans, *terra de pagesos i senyors. Els temps medievals*. Història de Viladecans II, Viladecans, 124-129.
- FIERRO, X. 2004, Darreres campanyes d'excavació a la vil·la romana i a l'església de la Mare de Déu de Sales, Viladecans, Baix Llobregat, *AJAP* 2001, 530-540.
- GARCÍA TARGA, J. 2004, La vil·la romana del Vinyet, consideracions generals", *Quaderns de Patrimoni del Garraf* I, Sitges, 6-7.
- GARCÍA TARGA, J., RIBAS, N. 2004 a, Darreres troballes en les intervencions arqueològiques al nucli antic de Sitges, Garraf", *TA* 2000-2001, 223-241.
- GARCÍA TARGA, J., RIBAS, N. 2004b, Les fases d'ocupació ibèrica i romana a la casa del poble (carrer Nou, 12) Sitges, Garraf, *AJAP* 2001, 443-449.
- GARCÍA TARGA, J., RIBAS, N. 2005, Solicrup. Les excavacions arqueològiques a Solicrup, un repàs a la història de les investigacions, *Cossetans i romans. Els antics pobladors de Solicrup i Darró*, Vilanova i la Geltrú, 13-19.

- GARCÍA TARGA, J. et al. 1991, El Garrofer de la Cisterna, un assentament romà i medieval a Sant Pere de Ribes (el Garraf), *MP XIV*, 48-70.
- IZQUIERDO, P., MENÉNDEZ, F. X., SOLÍAS, J. M. 1998, *Història de Viladecans, I. Els antecedents ibèrics i romans*, Viladecans.
- JÀRREGA, R. 2003, L'antiguitat tardana a les comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i el Garraf. Estat actual dels coneixements, *Territoris antics a la Mediterrània i la Cossetània Oriental*, Barcelona, 393-404.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1985, Excavaciones en la villa romana del Roser de Calella (El Maresme, Barcelona). Campañas de 1981 y 1982, *Empúries* 47, Barcelona, 162-208.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1986, Establiment ibèric i romà de Darró. *Memòria 1984*, Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona, Barcelona, 129-142, 198-203.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1988, Darreres intervencions a l'assentament ibèric i la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf), *TA 1987-1988*, 53-68.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1986-1989, Los talleres anfóricos de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona). Noticia de su hallazgo, *Empúries* 48-50, Barcelona, 64-76.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1989, Retrobament d'una inscripció llatina a la vil·la romana del castell de Castelldefels, *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat, Castelldefels, 1989 (Preactes)*, Castelldefels.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1990, Une nouvelle fouille dans le centre producteur d'amphores de Sant Boi de Llobregat (Barcelone)", *Actes du Congrès de Mandeure-Mathay, 24-27 mai 1990*, SFECAG, Marsella, 187-198.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1992, Un cipo con inscripción latina hallado en la villa romana del castillo de Castelldefels (Barcelona), *Espacio, Tiempo y Forma*, s. I, n. 5, Madrid, 389-400.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1995, Nouvelles marques d'amphores trouvées au centre producteur de Sant Boi de Llobregat (Barcelone). *Actes du Congrès de Rouen*, SFECAG, Marseille, 1995, 177-185.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1996, La excavación del conjunto del castillo de Castelldefels, *IV Simposi sobre Restauració Monumental. Restaurar o Conservar?*, Quaderns Científics i Tècnics, 7, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local, Diputació de Barcelona, Barcelona, 359-374.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1998a, Resultats de l'excavació duta a terme al conjunt del castell de Castelldefels (Baix Llobregat, Barcelona), *Miscel·lània en Homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, vol. I, Barcelona, 53-64.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1998b, El centre productor d'àmfores de Sant Boi de Llobregat (Barcelona)", *El vi a l'antiguitat II*, 233-245.
- LÓPEZ MULLOR, A. 2004, Resultats de les excavacions al conjunt del castell de Castelldefels (Baix Llobregat, Barcelona), *AJAP* 2001, 983-1009.

- LÓPEZ MULLOR, A., CAIXAL, À., FIERRO, X. 1997, Un nou jaciment a l'ager de Tarraco: la vil·la romana del castell de Cubelles, *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXVII*, 1996-1997, Girona, 1997, 853-873.
- LÓPEZ MULLOR, A., CAIXAL, À., FIERRO, X. 1998, El lloc del castell de Cubelles a l'època antiga i medieval (s. II aC - s. XV) a través de l'arqueologia, *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental* 10, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, Barcelona, 1998, 136-178.
- LÓPEZ MULLOR, A., CAIXAL, À., FIERRO, X. 2004, Resultats de la recerca arqueològica a la vil·la romana i el castell de Cubelles (Cubelles, Garraf)", *AJAP* 2001, 458-488.
- LÓPEZ MULLOR, A., ESTANY, I. 1993, L'excavació a l'àrea de les termes romanes de Sant Boi de Llobregat (campanyes de 1989-1991), *III Simposi sobre Restauració Monumental. Barcelona, del 19 al 21 de novembre de 1992*, Quaderns Científics i Tècnics 5, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local, Diputació de Barcelona, Barcelona, 339-362.
- LÓPEZ MULLOR, A., ESTANY, I., LACUESTA, R. (coord.) 2005, *Castell de Castelldefels. Arqueologia, història, art*, Monografies, 7, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, Barcelona.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X. 1988, L'època ibèrica a Darró. Hipòtesis i evidències proporcionades per les darreres excavacions, *MP XI*, 37-68.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X. 1989, L'època romana a Darró, Vilanova i la Geltrú, *MP XIII*, 69-116.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X. 1993, Un dépôt céramique fermé du Ve siècle après J.-C., trouvé à Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelone), *Actes du Congrès de Versailles*, SFECAG, Marsella, 329-340.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X. 2000, Las termas romanas de Sant Boi de Llobregat (Barcelona), *II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón. Termas Romanas en el Occidente del Imperio*, Gijón, 319-326.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X. 2002, Les darreres intervencions a les termes romanes de Sant Boi de Llobregat. Datació i tipologia", *Empúries* 53, Barcelona, 261-296.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X., CAIXAL, À., CASTELLANO, A. 1992, *La primera Vilanova. L'establiment ibèric i la vil·la romana d'Arró, Darró o Adarró de Vilanova i la Geltrú. Síntesi dels resultats de les darreres recerques arqueològiques i històriques*. Sant Sadurn d'Anoia.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X., CAIXAL, À., ESTANY, I. 2004, Les darreres intervencions a les termes romanes de Sant Boi de Llobregat (Sant Boi de Llobregat, Baix Llobregat). Datació i tipologia, *AJAP* 2001, 508-529.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO X., RIERA, M., SUAÚ, L. 2002, Les excavacions

a Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) entre 1996 i 1998, *TA1998-199*, 175-210.

- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO X., SUAÚ, L., RIERA, M. 2004, Excavació de dues cases a l'establiment ibèric i la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf), *AJAP* 2001, 218-230.

- LÓPEZ MULLOR, A., MARTÍN, A. 2007, Tipologia i datació de les àmfores romanes de la Tarraconense en Catalunya", *Jornades d'Estudi. La Producció i el Comerç de les Àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis, Homenatge a Ricard Pascual Guasch, Barcelona, 17 i 18 de novembre de 2005*, Monografies 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 33-94.

- LÓPEZ MULLOR, A.; ZUCCHITELLO, M., FIERRO, J. 1985, Resultats de la primera campanya d'excavacions a la vil·la romana del Mas Carbotí (Tossa, la Selva), *Informació Arqueològica* 44, Barcelona, 38-43.

- MARTÍNEZ, V., BUXEDA, J., LÓPEZ MULLOR, A. 2006, Caractérisation archéométrique des amphores vinaires produites dans l'atelier du Barri Antic (Sant Boi de Llobregat, Barcelone, Espagne). *Actes du Congrès de Pézenas, 25-28 mai 2006*, SFECAG, Marsella, 599-610.

- MAYER, M. 1980, Dos inscripciones posiblemente barcelonesas, *Rivista di Studi Liguri* XLVI, Bordighera, 158-166.

- MELIÁN, R. MOLIST, N. PUIG, F. 1989, El carrer de la Pau (Sant Boi de Llobregat). L'evolució històrica d'un edifici. *I Jornades d'Arqueologia del Baix Llobregat*, Castelldefels, 443-457.

- MENÉNDEZ, X., SOLÍAS, J. M. 1996-1997, La villa romana de Santa Maria de Sales (Viladecans) en el context de la romanització del Baix Llobregat, *Miscel·lània Arqueològica 1996-1997*, Barcelona, 165-204.

- MEZQUÍRIZ, M. A. 1956, Los mosaicos de la villa romana de Liédena (Navarra)", *Príncipe de Viana* XVII, Pamplona, 9-35.

- MIRÓ, C. 1989, La intervenció d'urgència al solar de Can Garrigosa, Sant Boi de Llobregat, *I Jornades arqueològiques del Baix Llobregat*, Castelldefels.

- MORERA, J. 2006, *Informe de la intervenció al solar de l'antic mercat de Sant Vicenç dels Horts. Gener-abril de 2006*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Àrea de Coneixement i Recerca (Servei d'Arqueologia i Paleontologia), [inèdit].

- NOLLA, J. M., PRADOS, A., ROJAS, A., SANTAMARIA, P., SOLER, A. 2004, La terrisseria romana del Collet de Sant Antoni de Calonge, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, la Bisbal d'Empordà, 193-200.

- PASCUAL, R. 1977, Las ánforas de la Layetania, *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, *Actes du colloque de Rome, 27-29 mai 1974*, Roma, 47-96.

- PASCUAL, R. 1980, Sobre algunas marcas anfóricas catalanas, *Rivista di Studi Liguri* XLVI, Bordighera, 261-279.
- PÉREZ, A., RAFEL, N. 1993, *La vil·la romana de Torre Andreu (la Bordeta, Lleida). Un establiment suburbà dels segles II-III dC.* Monografies d'Arqueologia Urbana 5, Lleida.
- PUIG, F. 1986, Les termes romanes de Sant Boi de Llobregat, *Fonaments* 6, Barcelona, 61-94.
- PUJOL Y CAMPS, C. 1885, La costa ilergetica y las thermas de Calafell, *Boletín de la Real Academia de la Historia* VI, fasc. III, Madrid, 163-179.
- REVILLA V., GARCÍA TARGA J. 2006, El litoral del Garraf-Penedès en època romana, conquesta i romanització, *Història de Sitges. I. Època antiga*, Sitges, 113-146.
- RIBAS, M. 1966, *La villa romana de la Torre Llauder de Mataró*, Excavaciones Arqueológicas en España 47, Madrid.
- RODRÍGUEZ, P. 1987, *Mosaicos romanos de Bobadilla (Málaga)*, Málaga.
- SERRA RÀFOLS, J. de C. 1956, San Baudilio de Llobregat, *VIII Reunión de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona, celebrada en Badalona el 23 de octubre de 1955 (Informes y Memorias, 32)*, Madrid, 141-146.
- SERRA RÀFOLS, J. de C. 1962, Estratos ibéricos debajo de villas romanas de la costa catalana, *VII Congreso Nacional de Arqueología, Barcelona 1960*, Saragossa, 255-260.
- SERRA RÀFOLS, J. de C. 1968, Notes sobre la indústria del ferro a Catalunya abans de la romanització", *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 5, València, 9-21.
- SOLÍAS, J. M. 1983. *Excavacions a l'ermita de Ntra. Sra. de Sales (Viladecans, Baix Llobregat)*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 3, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- TCHERNIA, A. 1986, *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*, Collection de l'École Française de Rome 261, Roma.

La crisi del segle III a l'àrea compresa entre Tàrraco i Saguntum. Aproximació a partir de les dades arqueològiques

Ramon Jàrraga Domínguez
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

ABSTRACT

The purpose of this work is to evaluate the possible impact of the so-called “crisis of the 3rd century” in the area between *Tarraco* (Tarragona) and *Saguntum* (Sagunt), currently corresponding to the southern limit of Catalonia and the north of Valencia, which during the Roman era made up the southernmost part of the *conventus Tarraconensis*.

The processes of change experienced in rural settlements and cities between the Severan dynasty and the beginning of the tetrarchy are analyzed, and the importance of the city-country relationship is examined to explain these changes. The extent of the Frankish invasion during of the Gallic period, initially substantiated by sources and now by archaeological evidence, is discussed. The study of coin hoards (treasures and deposits) from the second half of the 3rd century, found in abundance in this area, is a very interesting aspect of this topic. In addition, a quantitative approach is used to study the population changes experienced as a result of the rural settlement of this area during the 3rd century, between the High and the Low Empires.

KEY WORDS: 3rd Century, *Tarraco*, *Saguntum*, city-country, Frankish invasion, coin hoards, statistical comparison, settlement, High Empire and Low Empire.

RESUM

El propòsit d'aquest treball és avaluar el possible impacte de l'anomenada “crisi del segle III” a l'àrea compresa entre Tàrraco (Tarragona) i Saguntum (Sagunt), que correspon actualment al sud de Catalunya i el nord del País Valencià i que en època romana formava el sector meridional del *conventus Tarraconensis*.

S'analitzaran els processos de canvi experimentats pels assentaments rurals i per les ciutats entre l'època severiana i l'inici de la tetrarquia, i la importància de la interrelació entre els factors ciutat-camp per explicar aquests canvis. Es plantejarà l'abast de la incursió franca d'època de Gal·liè, atestada per les fonts i ara també per l'arqueologia. Té un gran interès per al tractament d'aquest tema l'estudi dels conjunts monetaris (tresorers i dipòsits) de la segona meitat del segle III, trobats en certa abundància en aquesta zona. També es farà una aproximació quantitativa als canvis poblacionals experimentats pel poblament rural d'aquesta àrea entre l'Alt i el Baix Imperi, canvis que es van produir al segle III.

PARAULES CLAU: Segle III, Tàrraco, Saguntum, ciutat-camp, incursió dels francs, conjunts monetaris, comparació estadística, poblament, Alt Imperi i Baix Imperi.

INTRODUCCIÓ. DELIMITACIÓ I JUSTIFICACIÓ DE L'ÀREA ESTUDIADA

Seguidament durem a terme una aproximació a un període històric força complex, el de l'anomenada «crisi del segle III», i centrarem la nostra atenció en un punt neuràlgic de l'antiga província Hispània Citerior, concretament l'àrea compresa entre la seva capital, la colònia Tàrraco, i l'important municipi de Saguntum, incloent, per tant, la part costanera meridional del *conventus tarraconensis*. La importància d'aquestes ciutats, l'evolució de la vida rural i la seva interrelació amb l'activitat urbana fan que aquesta àrea sigui, sens dubte, molt representativa per a l'estudi d'aquest període. Cal no oblidar també que a mig camí entre Tàrraco i Saguntum trobem un altre destacat municipi romà, Dertosa, d'importància cabdal per al comerç entre la costa i l'interior seguint el curs de l'Ebre, tant per via marítima com fluvial.

LA «CRISI DEL SEGLE III». CORRENTS HISTORIOGRÀFICS I SITUACIÓ ACTUAL

No és l'objectiu d'aquest treball entrar en debats historiogràfics de tipus global sobre l'anomenada «crisi del segle III», sinó tan sols aportar quelcom sobre la manifestació d'aquesta crisi al territori que ens ocupa. Tanmateix, per centrar el tema, és necessari fer un breu repàs als principals corrents historiogràfics que s'han ocupat d'aquest període (molt debatut), per tenir clar quin punt de partença tenim per al nostre estudi.

Val a dir que actualment hi ha un concepte realment negatiu del mot *crisi* que no s'adiu amb el sentit etimològic de la paraula¹. Per tant, una part important del debat historiogràfic (potser, fins i tot, amb una certa esterilitat) s'ha centrat a intentar determinar si al segle III hi va haver «crisi» o no, i suposant que n'hi hagués (sovint, assumint les connotacions negatives que s'atribueixen a la paraula), quines van ser les seves característiques i (potser de manera sobredimensionada) quina transcendència van tenir les incursions bàrbares que les fonts escrites enregistren en relació amb aquest període, especialment en època de Gal·liè.

En l'anàlisi del món rural romà, una situació fins a cert punt paral·lela la trobem en la consideració que puguem fer sobre les característiques del poblament rural, amb opinions sovint enfrontades sobre el concepte de vil·la, i sobre la transcendència que van tenir els canvis del segle III en els models de poblament. És perillosament temptador optar per models tancats i, en aquest sentit, la disminució d'hàbitats que sovint es pot copsar entre l'Alt Imperi i el Baix Imperi és susceptible de ser interpretada de diferents maneres. Una, la més tradicional, pressuposa un abandonament d'hàbitats a causa de la crisi econòmica i de la incursió dels bàrbars. Tanmateix, el model d'hàbitat constatable a partir del segle IV (tot i que no ens n'hem d'ocupar directament aquí), en el qual hi ha una disminució del nombre de nuclis habitats en relació amb el període anterior (variable, segons les zones), pot ser degut a diversos factors: des d'un despoblament traumàtic, per culpa d'una clara ruïna econòmica i d'una disminució demogràfica (que pot tenir diverses causes) fins a una concentració de la propietat, que sembla caracteritzar el paisatge agrícola a partir de l'època constantiniana.

La visió, absolutament negativa, que el concepte de crisi en relació amb el segle III ens aporta la historiografia tradicional ha estat rebatuda (potser també des de pressupòsits igualment distorsionats) per alguns autors, que han pretès aportar una visió diferent del problema. Així, s'han encunyat denominacions com la d'«imperi en mutació» (Carrié/Rouselle 1999) o d'altres potser encara més discutibles, o directament delirants,

1. Κρίσις, que prové alhora del verb grec κρίνω. En el seu significat primogenit era un terme del món de l'agricultura que significava 'garbellar el gra de la palla'; després aquest verb va adoptar un ús metafòric, associat a l'acte de decidir. Tanmateix, des d'Hipòcrates (segle V aC), aquest mot designa en medicina un canvi brusc en el decurs d'una malaltia (tant si és per a millor com per a pitjor). Tucídides, en *La guerra del Peloponès*, va utilitzar també aquesta expressió per assenyalar el moment de decisió en la batalla, però també l'evolució de la pesta a Atenes. En la seva accepció mèdica, la paraula va passar al llatí *crisis* al segle I dC. En el cristianisme, crisi és el càstig o acte de fer justícia a les persones per part de Déu que es produirà, d'acord amb el que diu la Bíblia, quan el món s'acabi. Podem entendre com a crisi allò que es trenca, les raons de la qual cosa s'han d'analitzar. D'aquí prové el terme *crítica*, que significa 'anàlisi o estudi d'alguna cosa per emetre un judici', i també l'expressió *criteri*, que és un raonament adequat. La crisi ens obliga a pensar i, per tant, produeix anàlisi i reflexió. Volem agrair vivament a la doctora Gemma Fortea el seu ajut en aquesta qüestió terminològica.

com la d'època dinàmica» (Collins 2000, 27-44), que pel seu simplisme (hi ha «èpoques estàtiques»?) no cal ni comentar. Tanmateix, creiem que negar els efectes perniciosos de la crisi del segle III, no necessàriament de les invasions, sinó de la constant inestabilitat provocada per l'anarquia militar (que sens dubte hauria de tenir, a la curta o a la llarga, un reflex negatiu evident en l'economia i en la societat), equival a donar una visió distorsionada dels fets. El dominat dioclecianeu no va ser altra cosa que una clara resposta a una crisi, entesa en termes polítics, però que sens dubte va tenir un important reflex en factors econòmics (d'aquí neix la necessitat de dictar l'*Edictum de pretiis maximis*) i socials.

Les fonts escrites que tenim per al segle III hispànic no cal dir que són força deficientes (per no dir gairebé totalment inexistents), i se centren bàsicament en les repercussions de la incursió franca de la segona meitat del segle, a la qual després ens referirem. Per tant, creiem que l'anàlisi arqueològica ha de tenir un paper cabdal en les interpretacions de tipus històric que puguem fer sobre aquest període. En aquest punt, se'ns presenta la situació d'optar entre dos camins, o bé sobrevalorar les fonts (cosa que sembla prou clar que s'ha fet, des del punt de vista de la historiografia tradicional) o bé optar per menystenir-les i considerar-les una exageració dels autors antics, als quals, a més, se'ls resta valor perquè es consideren força posteriors als fets (tret que caracteritza les revisions historiogràfiques més recents). Per tant, cal considerar el perill de sobrevalorar o subvalorar les fonts, tot oscil·lant entre un inicial defecte i un posterior excés de criticisme.

La historiografia hispànica, des de l'estudi (pioner en el tema) de Blas Taracena (1950), ha centrat les seves atencions en la consideració de la incursió franca de la segona meitat del segle III com l'element cabdal de la crisi d'aquella centúria i planteja que aquesta incursió va ser una veritable invasió que va causar la destrucció directa de moltes ciutats i assentaments rurals. Aquesta argumentació ha estat seguida (bé que amb matisos) per diversos investigadors que han tractat posteriorment el tema (Balil 1957, 1959 *a* i *b*; Tarradell 1955, 1956 i 1958; Blázquez 1968). Molts d'aquests treballs presenten una visió massa generalista, en la qual s'acumulen suposades evidències arqueològiques de destruccions, sense que necessàriament estiguin ben documentades.

La visió contrària, entesa com a reacció als paràmetres en ús fins a aquell moment, la va presentar, als anys setanta del segle XX, Javier Arce (1978). Tanmateix, aquesta visió crítica, innovadora en el seu moment, es basa fonamentalment a desmitificar la importància de la incursió bàrbara, argumentant que els suposats indicis de destruccions en molts jaciments arqueològics no són sinó fruit d'una mala interpretació o una distorsió de les dades existents. Aquesta posició és potser tan radical com la hipòtesi contrària, ja que, si bé és cert que s'havien fet afirmacions *a priori* que no estaven fonamentades per l'evidència arqueològica, Arce va massa lluny en negar l'existència d'indicis de destrucció i cau també en la generalització que criticava. Així doncs, les reiterades afirmacions en aquest sentit (Arce 1978, Cepas 1997, 251; «Tàrraco no da muestras de destrucciones»), sabem actualment, considerant l'evidència arqueològica, que no són certes.

Aquesta visió, tan distorsionada en les posicions com ho podien ser les contràries, encaixa en un concepte excessivament positiu sobre els moments de crisi del segle III, que es fonamenten en punts de vista discutibles o directament equivocats. Un exemple d'això és quan s'interpreten les abundants dedicacions dels *ordines* de les ciutats als emperadors de mitjan segle III i segona meitat d'aquest segle com un indicatiu de prosperitat i normalitat institucional de la ciutat (Cepas 1997, 112 i 142; Arce 2005, 14), o quan sembla prou evident que la situació és la contrària, és a dir, que aquesta abundància de dedicacions no sembla

reflectir res més que l'adhesió de la ciutat a l'emperador que consideren legítim, en un període d'inestabilitat i d'usurpacions. Per tant, aquestes dedicacions imperials no serien fruit de la prosperitat ni de la normalitat, sinó de l'angoixa. Probablement aquesta situació podem relacionar-la amb la troballa de mil·liaris d'aquesta època, ja que sembla força improbable que els emperadors del període de l'anarquia militar haguessin tingut una àmplia política de conservació de la xarxa viària, i esdevinguessin així els mil·liaris simples vehicles de propaganda política.

D'altra banda, i entrant en qüestions metodològiques dirigides a interpretar suposats elements de continuïtat als assentaments entre la situació anterior (Alt Imperi) i posterior (antiguitat tardana) que s'ha volgut deduir de la presència en superfície de ceràmiques, val a dir que resulta molt perillosa si no es duen a terme excavacions arqueològiques. Així, sovint s'ha negligit el fenomen de les reocupacions i s'ha plantejat l'aparent successió natural en un jaciment determinat de tipus ceràmic de cada època com a indicatiu de continuïtat de l'hàbitat, quan en molts casos, quan s'excava, es comprova que això no respon a la realitat. Aquest és el cas de la vil·la de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), que presenta aparentment una solució de continuïtat entre l'assentament altimperial i l'hàbitat tardoantic (Castanyer/Tremoleda, 1999), i es posa especialment en relleu a la vil·la dels Munts (Altafulla, Tarragonès), on ara sabem que la reocupació tardoantiga no té res a veure amb la vil·la de l'Alt Imperi (Tarrats et al., 1998 i 1999), extrem que només es pot documentar quan es porta a terme una excavació arqueològica.

Considerem, per tant, que només es poden formular afirmacions concloents quan s'han dut a terme excavacions acurades. Tot i així, és difícil determinar el paper que va tenir el segle III en els jaciments en els quals hi ha hagut una continuïtat, i fins i tot reocupació, ja que les possibles reparacions i neteges poden haver emmascarat o eliminat eventuais traces de destrucció.

Tanmateix, quan es fan estudis de poblament sovint es deixa de banda relacionar i contrastar les dades arqueològiques dels centres urbans amb les del camp. Per exemple, cal comparar els resultats de les excavacions urbanes de Tàrraco amb les d'una vil·la important del seu *territorium* com l'esmentada dels Munts, amb la qual cosa, com veurem més endavant, es poden obtenir resultats concordants que apuntin vers causes comunes en l'evolució d'ambdós tipus d'assentaments, que sempre s'han de considerar interrelacionats.

Cal ser prudents quan ens basem només en la presència o absència (sempre aparent) de determinades ceràmiques en un jaciment, ja que la disminució dels materials d'importació al segle III pot obeir tant a circumstàncies experimentades pels centres receptors com també (i això sovint s'oblida) pels emissors o, fins i tot, en la cadena d'intercanvi. És lògic que en una situació de crisi econòmica (que sembla prou evident durant mitjan segle III i la segona meitat d'aquest segle) disminueixi el poder adquisitiu i, per tant, el comerç.

No obstant això, el contrast entre el poblament altimperial i el tardoantic (que sovint es fa només a partir de prospeccions en superfície) és una eina útil, perquè ens documenta més o menys que entre ambdós períodes es va produir un despoblament i/o (cal triar l'alternativa, i no sempre es pot) una concentració de la propietat. De tota manera, el moment i la causa d'aquests canvis, i si van ser progressius o sobtats, són qüestions que sovint no podran ser determinades només per aquesta via. Cal tenir present que el segle III és un període de cent anys i que, tot i que la primera meitat està ocupada per l'època severiana, és un període de temps prou llarg perquè es produïssin moltes circumstàncies diferents segons el territori del qual

ens ocupem. Els processos (polítics, econòmics, socials) devien ser força complexos, i amb les migrades evidències que tenim molts se'ns escapen. Un element molt important per estudiar el període que ens ocupa és la numismàtica, i molt especialment la rellevància històrica del fenomen de les tesauritzacions. Hi ha una certa abundància de tresorets a les nostres contrades, la qual cosa ha estat interpretada com a indicatiu clar que aquestes ocultacions van ser causades per la por que provocaven les invasions. Actualment, els autors que s'han ocupat del tema (Campo/Gurt, 1980; Sagredo, 1985; Marot, 1999; Gozalbes, 1996, 1996-97, 2003, 2004 i 2005) tendeixen a desvincular l'existència de tresorets de les invasions, fonamentalment perquè les dates d'ocultació que se'n poden deduir són diverses, i no responen a una sola causa.

D'altra banda, cal tenir ben present (sobretot quan es vol fer una interpretació històrica de les dades) que no és el mateix una tesaurització, que implica una ocultació (com en els casos de Mas d'Aragó i Riu Sec, que després comentarem), que un dipòsit monetari, que pot tenir altres causes (com en el cas dels Munts d'Altafulla, que veurem també més avall). Tanmateix, cal tenir en compte que és anòmal que tants tresorets restessin en l'oblit, la qual cosa és un senyal obvi que qui els va amagar no els va poder recuperar mai, per les raons que fos. També crida l'atenció l'anormal concentració de tresorets de la segona meitat del segle III entre el sud de Catalunya i el nord del País Valencià (Gozalbes, 1996, 1996-1997, 2003, 2004 i 2005; Marot, 1999, 329) amb un estrany buit (difícil d'explicar) a la zona de Múrcia fins a Andalusia. Aquest fenomen ha de respondre a unes causes concretes, que tractarem d'esbrinar seguidament.

Després d'un període de revisió i relativisme en la interpretació històrica dels tresorets, ara se'n detecta una certa concentració cronològica entorn dels anys 266-267, que podria tenir diverses explicacions: les possibles conseqüències hispàniques de la usurpació de Pòstum (Gozalbes, 1996, 395-399) o, com creiem (malgrat la desacreditació a què aquesta idea s'ha vist sotmesa), la incursió franca.

L'ÈPOCA SEVERIANA: CONTINUÏTATS I CANVIS

El període corresponent a la dinastia severiana (anys 193 a 235) va ser una època de canvis i contrastos. Pel que fa a l'àrea que ens interessa, comença de bon principi amb una crisi bèl·lica, la guerra civil entre Septimí Sever i Clodi Albí. Sabem que l'any 197 (*Historia Augusta, Bita Severi*, 13.7) el governador de la Hispània Citerior, Novi Rufus, es va decantar pel partit de Clodi Albí, que s'havia fet fort a la Gàl·lia i que un cop derrotat va ser executat per ordre de Sever. Els partidaris d'Albí (que, lògicament, eren uns quants, més enllà del mateix governador) van ser castigats amb execucions i la confiscació dels seus béns; entre ells hi havia els senadors Clodi Rufus i Fabi Paulí, ambdós de possible origen tarraconense (Alföldy 1991, 39; Pons 1994, 238). Aquests fets resten reflectits també en una inscripció tarragonina (Alföldy 1975, RIT 130) que fa referència a Tiberi Claudi Cándid, que havia derrotat per terra i per mar els *rebelles et hostes publicos* que s'havien enfrontat amb el partit de Sever. De ben segur que aquests confiscacions (que podem suposar que van revertir al patrimoni imperial) van tenir un important ressò, si més no a l'àrea immediata a Tàrraco.

D'altra banda, i com a conseqüència dels fets esmentats anteriorment, l'epigrafia de Tàrraco reflecteix una important militarització de l'administració provincial (Pons 1994, 242; Ruiz de Arbulo 1996, 375), reflectida en el fet que demostra el final de les cerimònies provincials i la seva substitució per dedicatòries als governadors per part del personal militar subordinat. A la mateixa ciutat trobem alguns nivells d'abandonament (tots, per cert, a l'àrea del *suburbium*) que sembla que

es poden atribuir a aquesta època, com les excavacions del carrer de Pere Martell (Adserias/Burès/Ramon 1995, 82) o les del carrer de l'Alguer, núm. 9 (Macías/Puche 1997, 154). A l'àrea modernament coneguda amb el nom de PERI-2, s'han detectat notables transformacions urbanístiques que poden datar de la primera meitat del segle III; concretament, l'amortització d'una antiga pedrera, l'ocupació d'alguns trams viaris per estructures de caire funerari, el desmuntament (si més no parcial) d'un magatzem, així com l'abandonament d'un conjunt termal, tot i que se'n constata la construcció d'un altre de més petit sobre els nivells d'amortització del magatzem (Remolà/Vilaseca 2000, 80, 82, 86, 88 i 94).

De tota manera, i en contrast, sabem que en temps de Septimí Sever es va restaurar el temple d'August de Tarraco (*Historia Augusta, Vita Severi*, 3.4). Tanmateix, alguns anys més tard, la ciutat sembla que va gaudir d'un cert nivell benestant, com pot fer pensar la reconstrucció del seu amfiteatre per ordre d'Heliogàbal (Alföldy 1975, RIT 84; Ruiz de Arbulo 1996, 357-358), així com l'edificació de les termes públiques de la zona portuària localitzades al carrer de Sant Miquel, que són de finals del segle II o inicis del III (Macías, ed. 2004).

Pel que fa a Dertosa, el gran desconeixement que tenim de la ciutat romana no ens permet tenir cap indicatiu de la seva activitat en aquest període. En canvi, sabem que el teatre de Saguntum va experimentar diverses remodelacions que s'han datat vers mitjans del segle III (Hernández 2004, 121), coincidint (potser de manera significativa) amb la remodelació de l'amfiteatre de Tàrraco, a la qual hem fet referència abans. D'altra banda, el mosaic d'*opus sectile* trobat a la *domus* anomenada «de la Lira Saguntina» és del segle III (Hernández 2004, 121); recentment s'han excavat al carrer de València de Sagunt, al solar de l'antic cinema Marvi, les restes d'una rica *domus* del segle II que presenta una remodelació del segle III (Civera 2004, 108; Hernández 2004, 118).

Aquestes circumstàncies es poden contrastar amb les d'altres ciutats d'àrees properes. Així, per exemple, a Barcino (Barcelona) pertany a aquesta època el conegut mosaic de les Tres Gràcies, mentre que a Iluro (Mataró) es van construir o (més probablement) remodelar les termes públiques de la ciutat amb mosaics geomètrics que daten també d'època severiana (Barral 1978, 44-47, 111-114). A Valentia hi va haver una sèrie de *domus* que van ser decorades amb paviments musius en aquesta època, com indiquen les troballes dels carrers del Rellotge Vell i Cabillers i a l'edifici de les Corts Valencianes, cosa que indica que la ciutat va viure un moment força benestant (Ribera 1989, 75).

Tots aquests indicis, per bé que molt parcials, fan la impressió que, si més no als nuclis urbans, les *civitates* costaneres del *conventus tarraconensis* van viure un període de normalitat, i fins i tot de certa esplendor. Aquesta impressió, probablement encertada, s'ha de matisar tenint en compte els fets traumàtics que acompanyaren a l'inici del període la presa del poder per part de Septimí Sever, als quals ja ens hem referit, i que devien afectar si més no la ciutat de Tàrraco, sense que sapiguem si aquesta situació va tenir cap reflex a les altres ciutats. Hem de pensar que Tàrraco era el centre del poder provincial, i que tant Novi Rufus com els notables provincials que van ser castigats per haver pres el partit de Clodi Albí devien estar radicats majoritàriament a Tàrraco.

D'altra banda, el període severià és prou extens (de l'any 193 a l'any 235, és a dir, 42 anys) perquè no puguem pensar en una situació estàtica a les ciutats. Tinguem en compte que l'any 212, en temps de Caracal·la, es va promulgar la famosa *Constitutio Antoniniana*, que probablement s'adiu amb un temps de tranquil·litat, tot i que també s'ha suggerit que no va ser solament un reconeixement a la romanització efectiva de gran part de

l'imperi (com s'ha dit tradicionalment), sinó que també podia haver estat motivada per un intent d'augmentar la capacitat impositiva de l'Estat romà, tal com apunta el mateix Dió Cassi (77,9.5; cfr. Petit 1974, 71-72; Richardson 1998, 219), d'altra banda autor gens partidari d'aquest emperador. Si Dió tenia raó, això no s'adiu amb cap imatge idíl·lica del període.

La dificultat de poder datar amb exactitud, pel context material, els elements arquitectònics i les fases urbanístiques detectades a les ciutats fa que sigui molt difícil presentar cronologies precises, i, per tant, elements epigràfics com la inscripció de l'amfiteatre de Tarragona d'època d'Heliogàbal ens són altament útils. En qualsevol cas, les evidències abans esmentades (poques però significatives) fan pensar que, tot i que l'imperi de Septimí Sever podia haver començat sota circumstàncies violentes, els governs dels seus immediats successors (Caracalla, Heliogàbal i Alexandre Sever, deixant de banda la usurpació de Macrí, que de ben segur no va tenir rellevància a Hispània) es devien caracteritzar per un període de relativa prosperitat a les ciutats costaneres de l'est de la Hispània Citerior, com es pot deduir de la important activitat de conservació i remodelació documentada en els edificis públics (el teatre de Saguntum, l'amfiteatre de Tàrraco, les termes de Tàrraco i Iluro) degudes fins i tot (almenys en el cas de l'amfiteatre tarragoní) a la directa iniciativa imperial.

Pel que fa als hàbitats rurals, la problemàtica del període severià ens planteja situacions diverses. Les confiscacions que es van produir amb l'arribada al poder de Septimí Sever probablement van contribuir a augmentar el patrimoni imperial, la qual cosa podria haver portat a una concentració de la propietat, difícil de documentar a partir de les dades arqueològiques. Tanmateix, és lògic suposar que podria haver afectat especialment el *territorium* de Tàrraco (on hem suposat la ubicació de l'elit partidària de Clodi Albí), més que no pas altres zones. A les primeres dècades del segle III correspon l'abandonament de dues *villae* molt properes al nucli urbà de Tàrraco, les de Mas dels Canonges (Tarragona) (Adserias/García/Teixell 2001) i Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Sánchez/Járrega/Olivares 2000; Járrega 2003). També en aquesta època es va desmuntar la zona noble de la vil·la de la Llosa (Cambrils) i va desaparèixer una àrea termal que va ser substituïda, segons sembla, per una zona industrial (García et al. 2001, 62-63; López 2006 b, 112). En canvi, una altra vil·la de la mateixa zona presenta evidents indicis de prosperitat: els Antigons (Reus, Baix Camp), on s'ha documentat un nimfeu ricament decorat amb estàtues (una Cíbele sedent, un sàtir) que es poden datar en època severiana (Koppel 1993, 221 i 224; Koppel 2005), a més d'un abocador farcit de materials d'aquesta època (actualment en estudi). També la vil·la dels Hospitals (el Morell, Baix Camp) presenta una fase constructiva important (Macías/Menchón 2007, 76-79; López 2006 b, 113), tot i que malauradament no es pot datar amb precisió, ja que l'únic element que aporta cronologia és un fragment informe de sigil·lata africana C trobat dintre d'un paviment d'*opus signinum*.

La comparació del que acabem de contrastar amb altres *villae* de l'àrea catalana és força interessant. Així, els mosaics de les vil·les de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), Torre Llauder (Mataró, Maresme) i Sant Boi (Baix Llobregat) són d'època severiana (Barral 1978, 103-111 i 118-122; Casas 1986), i indiquen clarament un moment de luxe i prosperitat en aquestes vil·les. Altres vil·les del nord-est de Catalunya (els Ametllers, Hort d'en Bach, Vilarenys, Llafranc, els Tolegassos, Pla de Palol) presenten fases constructives d'aquests moments (Burch et al. 2006, 35). Com s'ha dit abans, la dinastia severiana es va perllongar al poder durant 42 anys, temps suficient perquè es produïssin oscil·lacions i canvis. És difícil fer una

explicació simplista, però, en qualsevol cas, les evidències (aparentment contraposades) proporcionades a l'*ager tarraconensis* pel Mas dels Canonges i el Mas d'en Gras, per una banda, i els Antigons, per l'altra, inviten a la reflexió. Possiblement es va produir al camp el mateix que sembla constatar-se al nucli urbà de Tàrraco, un possible decaïment (que no necessàriament decadència) a l'inici de l'imperi de Septimi Sever, seguit d'una clara recuperació en els anys successius. D'altra banda, el luxe que evidencia el nimfeu de la vil·la dels Antigons podria ser un reflex de la possible concentració de la propietat abans apuntada, amb un augment de la riquesa d'aquesta vil·la a costa de la d'altres. És per ara un simple suggeriment, però creiem que cal tenir-lo en consideració. La prosperitat d'aquesta vil·la aniria així parella a la de les de Torre Llauder i Puig Rodon abans esmentades, que potser també podien haver experimentat el mateix procés fagocitador del seu entorn immediat.

ELS PRIMERS ANYS DE L'ANARQUIA MILITAR

El període conegut (ben gràficament) com a «anarquia militar» marca la fi violenta de la dinastia severiana i l'inici d'un període de constants pronunciaments militars, que van provocar una inestabilitat política que ha contribuït en gran part a la forja del concepte de «crisi» del segle III. Fins a l'època de Gal·liè (de la qual ens ocuparem més endavant) són molt poques (per no dir cap) les dades que tenim per a l'àrea que ens interessa, tant des del punt de vista de les fonts escrites com de les dades arqueològiques.

L'epigrafia ens permet documentar un notable augment de les dedicacions imperials a les ciutats, com les dedicades a Sabina Tranquil·lina a Gerunda; a Gordià III, Sabina Tranquil·lina i Filip I a Baetulo; a Filip I a Tàrraco; a Trebonià Gal a Saguntum, o a Herenni Etrusci a Dertosa. Aquesta realitat creiem que ha estat sovint interpretada de manera equivocada, i s'ha plantejat com un indicador de la normalitat institucional de la vida urbana (Arce 1978; Cepas 1997, 112 i 142; Arce 2005, 14), mentre que probablement la raó autèntica és ben bé la contrària, tal com apunta Jordi Pons: la necessitat, per part de les angoixades elits urbanes, d'expressar fidelitat a l'emperador que consideraven legítim en un període d'inestabilitat provocat per les usurpacions (Pons 1994, 243).

Les Actes de sant Fructuós, el martiri del qual es va produir a Tàrraco l'any 259, s'han interpretat (potser forçadament) com un indicatiu de normalitat, encara que només ens descriuen un episodi de l'intent de l'emperador Valerià d'escapçar l'església a través de l'execució dels seus bisbes, sense que hi hagi gaire motius per extrapolar a partir d'aquí consideracions sobre la situació particular de la ciutat. De fet, seria molt alligador recordar que, segons Salvià de Marsella, l'any 420, després del tercer saqueig de Tréveris pels bàrbars, la noblesa de la ciutat va reclamar a les autoritats que comencessin de nou els jocs de circ.

Si ens centrem en l'àrea rural, podem comprovar que devers mitjan segle III serien els mosaics de Can Pau Birol, a Bell-lloc del Pla (Girona), un amb les representacions de les curses del circ i un altre amb les figures de Teseu i Ariadna (Nolla et al. 1993). Aquests mosaics donen una clara sensació de continuïtat i solidesa econòmica, però la seva datació estilística (manca aquí un context arqueològic) no permet precisar si són mosaics tardoseverians o si corresponen ja a l'època de l'anarquia militar, amb la qual cosa la interpretació històrica no seria pas la mateixa.

Un element que sembla contrastar amb aquesta suposada tranquil·litat (potser més aparent que real) és el dipòsit monetari trobat en una *domus* excavada al solar del Romeu, a Sagunt (Llorens/Ripollés 1995). És un conjunt d'11 sestercis datats vers l'any 240, la qual cosa s'ha interpretat com un indicatiu d'inseguretats al final del període severià i inici de l'anarquia

militar; la moneda més recent és de l'any 238, i correspon a l'emperador Maximí. Aquest dipòsit ens mostra que, malgrat la implantació al mercat dels antoninians, fins als volts de l'any 260 van circular majoritàriament les monedes anteriors (denaris, sestercis).

S'ha intentat relacionar el dipòsit monetari del Romeu amb una possible extensió a aquesta àrea de les guerres civils que va provocar l'anarquia militar, tot relacionant-ho amb una inscripció gravada a la roca que s'ha trobat a la cova de l'Aigua, al vessant nord del Montgó (Dénia, Marina Baixa). Aquesta inscripció rupestre és un epitafi funerari que ha donat peu a suposar l'enviament, per part del governador de la Hispània Citerior, d'un destacament de la *legio VII Gemina* a la zona de Dianium per vigilar el moviment per mar dels adversaris de l'emperador Maximí. Això també s'ha relacionat amb un tresoret trobat al Mirador, també al territori de Dianium, que s'ha datat en època de Gordià III (Abad/Abascal 1990, 127-128; Abascal/Olcina/Ramon 1994). Com a possible explicació històrica d'aquests fets, s'ha suggerit que en aquesta època es devia produir un fenomen bèl·lic que devia causar la destrucció de la *domus* saguntina del Romeu, on es va trobar el conjunt monetari (Llorens/Ripollés 1995, 224).

El cas de la *domus* del Romeu creiem que incita a una reflexió. Efectivament, el rebliment d'aquesta *domus* s'ha de situar al segle III, ja que els materials més moderns són fragments de sigil·lata africana A i C, tot i que s'ha fet referència a la troballa de la forma Hayes 58 de la sigil·lata africana D (la més antiga de la producció), i que s'ha datat en el darrer moment de la *domus*, al final del segle III o inici del IV (López/Chiner 1994, 235-236). El conjunt del material apunta vers una datació de ple segle III, la qual cosa quadra amb la cronologia del conjunt monetari. No es desprèn, pel que sabem, que hi hagi cap indicatiu de destrucció violenta, tot i que l'abandonament de la *domus* és un fet significatiu. Tanmateix, el conjunt monetari s'ha interpretat com un moneder, en el qual hi havia exemplars força més antics (alguns del segle II i fins i tot un de Domicià) de poc valor, ja que tots junts no sumaven més de l'equivalent a dos denaris (Llorens/Ripollés 1995, 220). Per tant, és evident que no es tracta d'un tresoret. La cronologia real del dipòsit podria ser més moderna, tot i que el fet que les monedes més recents estiguessin poc gastades i l'absència d'exemplars d'època de Valerià o Gal·lià dificulten datar aquest conjunt gaire més enllà de l'any 240, i pràcticament impedeixen relacionar-lo amb el context històric d'època de Gal·liè, que després comentarem.

En tot cas, tant el dipòsit monetari de la *domus* del Romeu com els elements abans esmentats de la zona de Dianium indiquen que sembla que hi devia haver alguna repercussió greu (fins i tot de tipus bèl·lic) a la zona costanera del País Valencià, que no sabem quines característiques va tenir ni si va afectar també àrees situades més al nord. En qualsevol cas, és simptomàtic l'abandonament d'una *domus* a Saguntum i la troballa d'un conjunt monetari en circulació en aquell moment, que no consisteix, però, en un tresoret. No podem descartar que sigui degut a una pèrdua fortuïta, però el paral·lisme amb el tresoret dianenc del Mirador és força interessant, i sembla marcar un indicatiu d'inestabilitat a la dècada central del segle III, si més no en aquesta àrea geogràfica.

L'ACCELERACIÓ DE LA CRISI: L'ÈPOCA DE GAL·LIÈ I LA INCURSIÓ DELS FRANCS

L'epigrafia imperial a les ciutats va tenir una clara continuïtat durant la segona meitat del segle III, com palesen les inscripcions dedicades a Claudi II a Barcino, al mateix Claudi II (tres vegades) i a Aurelià a Tàrraco, a Aurelià i Carí a Saguntum, així com a Carus a Dertosa (Pons 1994, 243). La interpretació que se'n pot fer és probablement la mateixa que per al

període immediatament anterior, és a dir, que aquestes inscripcions no són cap senyal de normalitat i prosperitat, sinó un reflex de la crisi, ja que constantment les elits urbanes havien de fer acte de *devotio* davant l'emperador, a causa dels constants canvis polítics i la inestabilitat de l'època.

La incursió dels francs a Hispània pels volts de l'any 260 ha estat utilitzada (com hem vist abans) per un corrent historiogràfic tradicional com la causa principal i el factor desencadenant de la situació de misèria i inestabilitat amb què s'ha considerat des de sempre el segle III. Vegem seguidament què en podem dir de ciència certa, i quines devien ser les conseqüències concretament per a la zona compresa entre Tàrraco i Saguntum.

Les fonts escrites que ens informen sobre aquests fets són les obres d'Aureli Víctor (*Epitome de Caesaribus*, 33,3), Eutropi (*Breviarium*, 9.8,2), Orosi (*Historiarum adversos paganos libri*, 7,22,7-8), Eusebi (*Chronica*, 2280.10, traducció llatina de Sant Jeroni) i Pròsper de Tir (*Epit. Chron.* 441, 879). Val a dir que, en general, tots ells són autors força posteriors als fets: Aureli Víctor i Eutropi van escriure la seva obra vers els anys 360 i 370 respectivament, mentre que sant Jeroni, Orosi i Pròsper de Tir són ja del segle V. Tanmateix, gairebé ningú no ha caigut en el fet que la que sovint s'esmenta com a crònica de sant Jeroni no és res més que una traducció llatina feta per aquest autor de l'original grec d'Eusebi de Cesarea, que va ser continuat posteriorment per Jeroni; el text grec d'Eusebi s'ha perdut, però se'n conserva tant la traducció llatina de sant Jeroni com una altra d'armènia (2). Eusebi va escriure la seva crònica a l'inici del segle IV, per tant, només 40 o 50 anys després dels fets que aquí ens ocupen, per la qual cosa el seu testimoni creiem que és força fiable. Aquest fet ha estat negligit i desconegut per la historiografia moderna (especialment per la hipercrítica), que l'ha atribuït directament a sant Jeroni i l'ha desautoritzat equivocadament, tenint en compte l'aparent diferència cronològica entre els fets i l'obra, que, com veiem, en realitat és mínima.

Cal dir que la data concreta d'aquesta incursió és encara un tema força debatut. Sánchez Real (1957) data la incursió en el 259, mentre que Silvestrini (1993, 182) ho fa en el 260, i Balil (1957; 1959 *a i b*) prefereix una data més tardana (262 o fins i tot entre 265 i 267). La historiografia recent ha insistit molt en l'any 260 de manera absolutament gratuïta; Aureli Víctor i Eutropi informen tan sols que es va produir en època de Gal·liè. Només hi ha un document, la *Chronica*, d'Eusebi, que dona una data per a aquesta incursió: segons aquest autor, Tàrraco va ser *expugnata* l'any desè de l'imperi de Valerià i Gal·liè, corresponent al quart any de l'olimpiada 260, la qual cosa ens situa en l'any 264 dC. Aquesta data ha estat actualment considerada (sense que se n'indiquin els motius) massa tardana per Alföldy (1991, 39-40), que, d'altra banda, li atribueix equivocadament l'any 265, en comptes del 264, que és el correcte.

D'altra banda, cap d'aquests textos no proporcionen gaires detalls, i tots diuen que Tàrraco va ser conquerida (*expugnata*, segons Eusebi i Pròsper de Tir) i gairebé destruïda (*vastato ac paene direpto Tarraconensium oppido*, segons Aureli Víctor). Precisament Aureli Víctor és l'únic que en dona més detalls, explicant que després de la conquesta de Tàrraco els francs van capturar la flota i es van dirigir cap a l'Àfrica (*nactisque in tempore navigiis pars in usque Africam permearet*).

Un lloc comú en la historiografia hispànica és fer esment d'una suposada invasió «francoalemanya», mentre que el que sabem per les fonts és que, mentre que els alamans sí que van penetrar a la península Itàlica, van ser només els francs els que van entrar a *Hispània*. Aureli Víctor (una vegada més, l'autor més específic) diu que van ser *francorum gentes*; Eutropi, Orosi, Eusebi i Pròsper de Tir parlen només de *germani*, tot i que, en un

altre passatge (que comentem més avall), Orosi sí que esmenta els francs. La referència d'Aureli Víctor sembla prou clara, i certament no hi ha cap dada que ens permeti pensar que els alemanys arribessin a Hispània, com s'ha afirmat més d'una vegada.

D'altra banda, val a dir que alguns autors (Taracena 1950; Tarradell 1955, 1956 i 1958) han proposat (basant-se en la cronologia dels tresorers monetaris als quals després ens referirem) l'existència d'una segona invasió, més tardana, que va afectar l'interior d'Hispània, però que actualment es pot desestimar perquè no hi ha cap dada que l'avalí (Sanz/Martínez 2007, 41).

L'àrea que estudiem és directament esmentada pels autors antics, ja que ens diuen que els francs van atacar Tàrraco, on van fer amb la flota. No sabem exactament d'on venien ni què van fer amb els vaixells assaltats, encara que Aureli Víctor ens informa, com hem dit, que es van dirigir cap a l'Àfrica. D'altra banda, Orosi (*Historiarum adversos paganos libri*, VII, 41-2) diu que els francs van romandre a Hispània durant 12 anys, la qual cosa podria fer pensar en una llarga permanència d'aquests invasors, que, més que assentar-se fermament en el territori, podrien haver-se dedicat a protagonitzar una activitat piràtica. Aquesta hipòtesi quadraria bé si la posem en relació amb els moviments posteriors en altres escenaris dels mateixos francs, que van arribar a atacar i destruir Siracusa, on van fer una gran mortaldat (Zòsim, *Nea Historia*, 1.71.2) i que van ser derrotats per l'emperador Probus (*Scriptores Historiae Augustae, Vita Probi* XII.3; Zòsim, *Nea Historia*, I.68.1), probablement l'any 278 (*Chronica Eusebi - Hyeronimi*). Es pot comparar aquesta circumstància amb les activitats piràtiques que van dur a terme els gots i els hèruls a la Mediterrània oriental des de l'any 253, que va arribar a saquejar l'any 267 ciutats tan importants com Atenes, Corint, Nicomèdia i Nicea (segons va explicar Dexip, que els va combatre; conservat per Esteve de Bizanci). Curiosament, els diversos autors moderns que han tractat la incursió franca del segle III a Hispània passen per alt aquests fets, quan sembla evident que tots formen part d'una mateixa realitat.

Més enllà de les poques dades que ens proporcionen les fonts, cal recórrer a les dades arqueològiques per intentar comprovar-les i posar-les al seu lloc. En aquest sentit, l'evolució dels coneixements ens demostra que cal ser prudents quan utilitzem dades arqueològiques per fer raonaments històrics, ja que l'evolució en els nostres coneixements pot canviar (fins i tot radicalment) les coses. El corrent històric obert per Arce (1978) i desenvolupat per Cepas (1997) ha portat a afirmar que no hi ha indicis de cap destrucció a Tàrraco, clara demostració (segons ells) que les dades aportades per les fonts escrites eren exagerades. Si se'ns permet fer un símil històric amb una situació més recent molt divulgada pel cinema, una granja dels Estats Units saquejada i destruïda durant la Guerra de Secessió hauria deixat sens dubte traces evidents d'aquest fet (sempre que no sigui reocupada), però una altra granja que hagi patit un saqueig i que no hagi estat destruïda, si continua sent ocupada, a la llarga no deixarà cap traça material d'aquest saqueig. Per tant, hem de considerar sempre l'argument *ex silentio* en arqueologia amb molta precaució i assumir que no sempre l'absència (aparent) de destruccions implica necessàriament normalitat ni tranquil·litat. D'altra banda, l'avenç en la recerca ens pot canviar totalment els paràmetres assumits; un exemple d'això és el fet que, en contra de tot el que s'ha dit darrerament (de vegades, cal dir-ho, amb una arrogància potser excessiva), avui és arqueològicament incontestable la destrucció d'almenys gran part de la ciutat de Tàrraco per l'acció dels francs, com veurem tot seguit.

Les destruccions a l'àrea urbana de Tàrraco resten ben paleses a l'antiga

zona portuària: als edificis residencials excavats a les parcel·les 30 i 31 del sector anomenat PERI 2, sobre els paviments i sota gruixudes capes de cendres i enderrocs, van aparèixer ceràmiques i objectes metàl·lics, senyal d'una fugida precipitada abans de l'incendi; els magatzems portuaris de la parcel·la 22 es van enderrocar, alguns carrers es van abandonar i en altres se'n va reduir l'amplària. La coberta de la font monumental del carrer d'Eivissa es va ensorrar (Macías/Remolà 2005); també hi ha nivells d'incendi a les termes del carrer de Sant Miquel. La posterior reforma d'aquestes termes, tot i que no s'ha pogut datar, sembla una conseqüència de la incursió dels francs (Macías 2004, 57-58 i 159).

A l'àrea de la necròpoli del Francolí també es van detectar nivells d'incendi, encara que malauradament no estan ben situats; es van trobar «paredones ahumados y capas de cenizas de hasta 40 cm de espesor» (Tulla/Beltrán/Oliva 1927, 11); també es va trobar una cambra sepulcral pintada del segle II amb les parets fumades. En canvi, al sector excavat després per Serra Vilaró no hi ha traces d'incendis, i els edificis van seguir en ús (López 2006 a, 240-241).

Igualment, hi ha evidències clares de destrucció a l'interior del recinte emmurallat de la ciutat; l'exemple més significatiu fins ara són les restes de columnes i altres elements d'edificis públics, rubefactats per l'acció del foc, que van ser llençats turó avall sobre l'àrea de les termes de Sant Miquel, des de la zona de l'actual carrer del Dr. Zamenhoff (Macías 2004, 73-74). Això indica clarament que es van expugnar edificis situats dins de l'àrea emmurallada, i que es van destruir edificis monumentals. Al sector intramurs s'han trobat diversos nivells d'incendi i abandonament d'edificis que daten de la segona meitat del segle III, que no han estat publicats amb detall (López 2006 a, 240-241). Més recentment, les troballes efectuades l'any 2007 a la zona del Mercat Central (tot just a l'àrea extramurs de la ciutat romana) han donat noves mostres d'aquestes destruccions, i també s'ha trobat un conjunt monetari.

Tot això fonamenta i demostra les dades escrites, i fa pensar que les destruccions van provocar l'abandonament de part de la ciutat, la qual cosa justifica prou bé que Orosi digui, a l'inici del segle V, que encara llavors eren ben paleses a Tàrraco les conseqüències de la incursió dels francs (3).

És interessant fer esment, ni que sigui de passada, del fet que no coneixem la ruta ni el mitjà que van seguir els francs en el seu camí vers el sud fins a assaltar Tàrraco, cosa que, lògicament, hauria pogut condicionar la seva actuació sobre el territori, ja que costa de creure que seguissin directament fins a la capital provincial sense deixar cap rastre pel camí. Ja fa anys, Francesca Pallarès (1969 i 1970) va apuntar la possible evidència de destruccions a Barcino, que atribuïa a la incursió dels francs, basant-se en uns nivells de cendres trobats a la plaça de Sant Miquel al final dels anys seixanta del segle XX, així com unes referències del segle XIX (de F. Fita) sobre la troballa de nivells d'incendis al convent de l'Ensenyança. Posteriorment, aquestes suposades evidències han estat relativitzades, perquè són puntuals i poc consistents (Granados/Rodà 1993, 27-28). L'aparent manca d'evidències de destruccions a Barcino al segle III ha fet pensar a Bonneville (1978, 385) que la incursió dels francs no va passar per aquesta ciutat, sinó que es va dirigir directament vers el sud pel Vallès, seguint l'antic traçat de la via Hercúlia anterior a la fundació d'aquesta ciutat, i que reflecteix la ruta descrita en els vasos apol·linars. D'altra banda, cal dir que a la zona de Girona no s'ha documentat cap evidència del pas dels francs, només l'incendi documentat a la vil·la de Vilauba.

Per tant, sembla lògic replantejar-se la ruta seguida pels francs, que massa automàticament s'ha suposat que devia ser la via Augusta, però que no

podem descartar que fos per mar. En aquest cas, caldria suposar un assalt d'algun port al sud de la Gàl·lia (de la qual cosa no tenim cap constància escrita ni arqueològica), des d'on els francs podrien haver atacat Tàrraco per via marítima. És una idea que caldria no rebutjar, tot i que som conscients que no en tenim cap indici ni en un sentit ni en l'altre.

Encara que queden fora de l'àrea estudiada, no podem deixar de fer esment de les destruccions i incendis constatats a la ciutat romana de Valentia, que han portat Albert Ribera (1989, 75; 2003, 101) a afirmar que no hi ha *domus* d'aquesta ciutat que s'excavi que no proporcionin evidències d'aquestes destruccions. Tenint en compte les circumstàncies històriques i el context, pensar en un incendi accidental com l'històric de Londres de 1666 no sembla pas l'explicació més probable. De tota manera, els nivells de destrucció de Valentia apareixen associats amb monedes de Gal·liè i Claudi II, la qual cosa permet pensar que aquestes destruccions són una mica posteriors a les que documenten les fonts escrites i l'arqueologia a Tàrraco.

Un altre element que cal tenir en compte són les destruccions (aquestes menys estudiades) documentades a Pollentia (Alcúdia, Mallorca), que van afectar aparentment el fòrum i diverses *domus* de la ciutat (Arribas/Tarradell 1987), i que es relacionen amb monedes de Probus. Per tant, la destrucció (no sabem si total o parcial) de Pollentia és també clarament posterior a la de Tàrraco, i potser també més que la de Valentia. L'esment de monedes de Probus a Pollentia ens fa pensar en els enfrontaments que aquest emperador va tenir amb els francs, que en les seves activitats piràtiques havien arribat a assaltar la ciutat siciliana de Siracusa vers els anys 279-280 (Zòsim, *Nea Historia*, 1.71.2), i situa les destruccions de Pollentia en una data, com a mínim, entre els anys 276 i 282, que van ser els del govern de Probus. Val a dir que, pel que sabem, aquesta vegada la incursió marítima dels francs va partir del Bòsfor. No tenim cap dada escrita que faci esment a Hispània en relació amb aquesta incursió, però la referència de Siracusa i la cronologia permeten relacionar la destrucció de Pollentia amb aquesta ràtzia del 279.

Tot això fa pensar, una vegada més, en l'afirmació d'Orosi, segons la qual els francs van romandre a Hispània durant 12 anys. Fins i tot Arce (1982, 19-22) arriba a suggerir que la campanya militar de Maximià a Hispània, que generalment es pensa que es va emprendre contra els bagaudes (que les fonts escrites de l'època limiten a la Gàl·lia), podria haver-se dut a terme contra els francs. Per tant, tot fa pensar que aquests incursors, després de fer-se amb la flota a Tàrraco (si no és que tenien vaixells ja abans) i embarcar-se en direcció a Àfrica (on no sabem si hi van arribar) es devien dedicar al lladronici i a la pirateria, la qual cosa deu explicar, molt probablement, les destruccions documentades a Valentia i a Pollentia per l'arqueologia, i a Siracusa per les fonts, i que van provocar que Probus s'hagués d'enfrontar amb aquest problema, no sabem amb quin èxit.

Una vegada documentada arqueològicament la realitat de la incursió dels francs, resta per establir-ne l'abast real. Parlar d'una invasió sembla excessiu i creiem que és més propi anomenar-la *incursió*, perquè reflecteix una situació que es podria relacionar històricament amb les dels *latrones* lusitans contra els pobles de la Bètica al segle II aC, o les posteriors ràtzies de l'època medieval, la més famosa de les quals va ser la d'Almansor. De la mateixa manera que es pot dir que aquesta darrera va representar un fort cop per a la ciutat de Barcelona, però del qual ben aviat se'n va sortir, possiblement podem trasplantar el mateix model per a Tàrraco i les altres ciutats esmentades, al segle III. Tant Tàrraco com Valentia i Pollentia van tenir una continuïtat en època tardoantiga. Valentia i Tàrraco van ser seus de bisbats, i aquesta darrera va mantenir la capitalitat provincial.

Tanmateix, i seguint el paral·lelisme amb la Barcelona del segle X, això no ens ha de portar a menystenir la importància objectiva que la incursió (o les incursions) dels francs devia tenir per a les ciutats riberenques del *conventus tarraconensis* al segle III.

El fet que no tinguem evidències de destruccions a Saguntum (tot i que, com hem dit, sembla haver estat afectada per greus fets anteriors al període) i Dertosa no ens ha de portar a magnificar aquesta dada, sobretot tenint en compte el poc que sabem sobre aquesta darrera ciutat. Les troballes antigues d'estructures arquitectòniques romanes cobertes per capes de cendres (Bayerri 1948, 669; Arbeloa 1999, 83) no ens permeten atribuir (ni tampoc desmentir) aquests indicis d'incendis a la incursió dels francs ni al segle III. Abril (1931) fa referència a un gran estrat de destrucció que es troba a tota la ciutat, però les excavacions modernes no l'han documentat. A més, si és així, aquesta hipotètica destrucció podria ser deguda a algun altre episodi (potser la rebel·lió de Pere, al segle VI?).

Tanmateix, les dades arqueològiques sobre les destruccions de Tàrraco i Valentia (amb menys evidències conegudes en el cas de Pollentia) són incontestables, i la primera té un interès especial pel seu contrast amb les notícies de les fonts escrites. La referència a les monedes de Probus en el cas de Pollentia ens fa pensar, però, en una cronologia posterior i ens fa relacionar-ho amb l'esmentat enfrontament de Probus amb els pirates francs, que havien destruït Siracusa. Tot això ens fa pensar en diversos moviments piràtics per part dels francs, potser en part a partir de la flota de la qual s'havien apoderat a Tàrraco. Per tant, possiblement el que es va produir va ser una incursió a partir de la qual els francs van romandre a la Mediterrània occidental dedicant-se al saqueig i a la pirateria, amb una presència possiblement limitada però que de ben segur devia contribuir a augmentar la sensació d'inseguretat arreu.

Segons la *Historia Augusta* (*Vita Probi* 18,5) Probus va haver de fer campanyes bèl·liques a les províncies occidentals. Aquestes campanyes podrien haver estat les que va emprendre contra els francs, o bé algunes altres que desconeixem. Creiem que és molt probable que les referències de la *Historia Augusta* al·ludeixin a aquesta lluita amb els pirates francs; el seu enfrontament és esmentat explícitament en un altre passatge de la *Historia Augusta*, com hem vist més amunt.

Hem fet referència a les dades arqueològiques aplegades en els àmbits urbans, però no encara a les àrees rurals. En aquest sentit, certament segueixen mancant dades que demostrin l'existència de destruccions durant aquest període, però hi ha el cas significatiu de la vil·la dels Munts, a Altafulla (Tarragonès). Actualment, sabem que aquesta vil·la va ser destruïda per un incendi vers l'època en la qual se situa la incursió dels francs; va ser reocupada posteriorment, però amb un hàbitat (potser un *vicus* agrícola) que ja no tenia res a veure amb la vil·la altimperial (Tarrats et al. 1998 i 1999). Entre les cendres es va trobar un cadàver (la causa de la mort del qual va ser l'enfonsament del sostre per l'incendi) que portava un saquet (que devia anar cosit a la cintura) que contenia un petit conjunt de 16 sestercis, el més antic d'Adrià i el més recent de Gal·liè (Marot/Ramon 1999), que daten dels anys 255-256. Aquest dipòsit monetari pot ser de gran interès per datar la destrucció, tot i que només com a data *post quem*.

També a la vil·la dels Munts es va trobar (molts anys abans) un altre conjunt monetari (Mateu Llopis 1950; Balil 1979), segons sembla en una capa de cendres i restes calcinades prop dels mosaics. Estava format per 277 monedes, que proporcionen una data de l'any 266. A diferència del l'altre conjunt dels Munts, aquest sí que sembla clarament un tresoret. D'aquestes dues troballes monetàries en tornarem a parlar més endavant.

Ara com ara no tenim altres dades que ens permetin il·lustrar destruccions a les altres vil·les i assentaments rurals de l'àrea. Fora de la zona estudiada resta la vil·la de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), en la qual es va produir un incendi que data de la segona meitat del segle III (Castanyer/Tremoleda 1999), però que sembla que es va produir concretament a la cuina i a les àrees adjacents, de manera que no és possible saber si va ser degut a un accident (com creuen els seus excavadors) o va ser un foc intencionat. En canvi, sembla que no hi ha cap raó que ens impedeixi relacionar la destrucció de la vil·la dels Munts amb les destruccions constatades al mateix nucli urbà de Tàrraco, especialment tenint en compte que s'ha trobat un cadàver caigut *in situ*.

A diferència, però, del que constatem a la vil·la dels Munts, hi ha altres vil·les properes, com la de la Pineda-Cal·lípolis (Salou, Tarragonès), la Llosa (Cambrils, Baix Camp), el sud de Tàrraco, Centcelles (Constantí, Tarragonès) o els Hospitals (el Morell, Tarragonès), vers l'interior, que no presenten cap indicatiu de destruccions i, a més, van tenir una activitat important en època tardoantiga (Macías 2005). Únicament podríem esmentar una troballa aïllada a la vil·la dels Antigons (Reus), que consisteix en dos plats sencers de sigil·lata africana C (forma Hayes 50) que es van trobar dins d'una canalització de la vil·la (Járrega 1993, 927), la qual cosa permet suposar que aquesta canalització es va amortitzar en algun moment de mitjan segle III o de la segona meitat del segle III. Tanmateix, és un element massa aïllat perquè puguem extreure'n una conclusió excessiva. Cal tenir en compte que les de la vil·la dels Antigons són unes excavacions antigues i parcials, que no permeten documentar si hi va haver continuïtat o reocupació, perquè es desconeixen les característiques concretes de l'assentament tardoantic que ens documenten els materials d'aquesta època trobats al jaciment.

A la zona de l'Ebre no hi ha evidències de destruccions. Cal tenir en compte que s'hi han fet molt poques excavacions, i encara força parcials. Al nord del País Valencià també s'han fet molt poques excavacions, però en canvi hi trobem una curiosa acumulació de dipòsits monetaris (concretament, de tresorets), com després veurem. A la vil·la Benicató (Nules, Plana Baixa), es van trobar 16 monedes de bronze amb cronologies que van de Marc Aureli a Valerià entre les terres que cobrien un dels mosaics d'aquesta vil·la, raó per la qual se l'ha considerat un tresoret en un estrat de destrucció (Ripollés 1977, 146-153; Ripollés 1999, 265). Tanmateix, el fet de trobar-se sota un paviment posterior ho dificulta, ja que podrien formar part de les terres aportades per a la preparació del paviment. Tanmateix, l'elevada quantitat de monedes del segle III i la seva relativa concentració permeten pensar que formen un conjunt, tot i que no sembla un tresoret.

Més al sud, tot i que a València s'han trobat, com hem dit, abundants contextos de destruccions de la segona meitat del segle III, manquen estudis de l'entorn rural, tant de Sagunt com de València, la qual cosa limita molt qualsevol intent de valoració que es pugui fer sobre l'evolució del poblament rural d'aquestes àrees durant la segona meitat del segle III. Per cloure aquest capítol, podem deduir que la destrucció de la vil·la dels Munts d'Altafulla (sens dubte, una de les més riques de l'*ager tarraconensis*) va ser causada pels francs durant la seva incursió, però no tenim cap dada que ens permeti pensar que afectés els altres assentaments rurals del territori. Una vegada expugnada Tàrraco i assaltada la flota, és molt possible que els francs es dirigissin vers altres àrees i es dediquessin, durant els anys successius, a saquejar ciutats com Siracusa i, possiblement, Valentia i Pollentia (si no és que això és degut a un altre grup de francs vingut d'Orient), cosa que esdevindria potser un precedent del que van representar els vikings i els pirates berberiscos segles més tard.

L'evidència numismàtica: dipòsits i tresorets monetaris

Un dels elements que més s'ha utilitzat per a l'estudi de la crisi del segle III, i concretament de les suposades invasions bàrbares, són els dipòsits monetaris, abusivament descrits sovint com a tresorets. Efectivament, no tots els dipòsits monetaris es van formar amb una voluntat d'atresorar. Un exemple d'això és el conjunt, abans esmentat, dels Munts d'Altafulla, que es va trobar al costat d'un esquelet humà, mostra del fet que es tractava de moneda en circulació en el moment en què es va produir l'incendi que va destruir la vil·la. En canvi, la formació d'un tresoret té com a objectiu obvi desfer unes monedes que tenen un valor intrínsec força alt, diferent de la moneda en circulació. Val a dir que vers l'any 260, en temps de l'emperador Gal·liè, es va produir un important canvi monetari, amb la implantació efectiva al mercat dels antoninians, moneda de creació anterior però que va començar a circular realment en aquells anys (Marot 1999, 330).

Un dels elements que s'han utilitzat per desacreditar la possible relació dels tresorets amb les suposades invasions bàrbares (que fins i tot havien portat a suposar l'existència d'una segona onada invasora que afectés l'interior peninsular) és la diferent cronologia de tancament que presenten (Marot 1999, 329-330), fins al punt que s'ha arribat a afirmar que «ni las propuestas de los historiadores franceses ni las de los españoles tienen fundamento alguno, como ha demostrado la investigación reciente» (Arce 2005, 14). Tanmateix, cal dir que hi ha una certa unitat cronològica en alguns d'aquests tresorets, que de ben segur deuen tenir una mateixa explicació històrica.

La diferència entre tresoret i dipòsit monetari (amb el benentès que ambdós són dipòsits en el sentit estratigràfic estricte del terme) resta ben palesa en els dos conjunts monetaris dels Munts. Les monedes que portava el cadàver abans esmentat tenen una data *post quem* devers els anys 255-256. Tanmateix, un tresoret trobat fa anys al mateix indret (notem la diferència entre diner circulat i atresorat) estava compost exclusivament per antoninians, i dona una data final del 266-267. La data més moderna (aportada pel tresoret) podria considerar-se la de la destrucció de la vil·la, sempre que aquest tresoret no fos amagat posteriorment entre les ruïnes després de la destrucció, cosa que no es pot descartar, com argumentarem més endavant.

Recentment s'ha produït la troballa d'un conjunt de 15 monedes (14 sestercis i una de plata) a la vil·la de la Llosa (Cambrils, Baix Camp), amb una data final (o *post quem*) de l'any 249, en època de Filip II (López 2006 b, 114). Per tant, es podria paral·lelitzar (per la cronologia, el nombre de monedes i la composició) aquest conjunt amb el dipòsit monetari trobat al costat de l'esquelet en el nivell d'incendi de la vil·la dels Munts, abans esmentat.

Al nucli urbà mateix de Tàrraco s'han trobat tres conjunts monetaris que daten d'aquests moments. Un, conegut des de fa anys, es va trobar al carrer del Governador González (Hiernard 1978 a). El podem considerar un tresoret, ja que estava format per 105 monedes, que ens proporcionen una data de tancament dels anys 266-267, coincidint en el temps amb la del tresoret dels Munts.

Molt posteriorment, les excavacions dutes a terme entre els anys 1999 i 2002 al carrer de Sevilla de Tarragona van donar com a resultat la troballa d'un conjunt monetari que va aparèixer dins el que devia ser un moneder de tela o pell, en una taca de cendres (interpretada com a fruit d'una destrucció per incendi) que es trobava sobre un paviment de *signinum* d'un centre urbà productor de vi. L'anàlisi d'aquest conjunt monetari (Díaz/Macias/Teixell 2005, 69-76) mostra que estava format per 22 sestercis i un dupondi de bronze i un antoninià de plata dels emperadors Marc

Aureli, Alexandre Sever, Filip I i Deci; per tant, la seva data *post quem* és l'any de la mort de Deci, el 251. Tenint en compte que l'entrada en massa de circulació dels antoninians es va produir en temps de Gal·liè, i que en aquest conjunt només n'hi ha un (de Deci), s'ha considerat que no es pot datar amb posterioritat a l'any 260 (Díaz/Macías/Teixell 2005, 70).

D'altra banda, l'any 2007 s'ha trobat un altre conjunt en les excavacions del carrer de Colom (prop del Mercat Central de Tarragona), compost per 12 antoninians que es trobaven en un portamonedes perdut en un nivell de destrucció. La moneda més moderna pel que fa a la seva emissió és de Gal·liè i data de l'any 260 dC. (4).

La coincidència en el temps (anys 266-267) dels tresorers dels Munts i del carrer del Governador González (una troballa, per tant, d'àmbit urbà) creiem que només té dues explicacions: o bé es poden relacionar directament amb la destrucció de la ciutat i de la vil·la, o bé van ser ocultats algun temps després entre les ruïnes produïdes per la devastació. En tot cas, probablement ambdues tesauritzacions responen a la mateixa causa, tenint en compte la proximitat geogràfica i la identitat cronològica. Tanmateix, la segona de les possibilitats creiem que té més versemblança, com argumentarem seguidament.

Cal esmentar l'interessant l'estudi comparatiu de Hiernard per al període 258-260, segons el qual la ciutat lusitana de Conimbriga va rebre en aquest període 10 vegades més moneda que Tàrraco, mentre que la represa a partir de l'any 261 (analitzada a partir de les aportacions de la seca de Roma) és normal, i Tàrraco presenta entre els anys 261 i 271 la mateixa inflació monetària que les altres ciutats de l'Imperi. Això fa pensar a aquest autor que entre el 258 i el 260 és quan la ciutat va presentar una anomalia econòmica (Hiernard 1978 *a i b*; Palol 1999, 21).

D'altra banda, hi ha una aparent contradicció entre la datació (força aproximada) que presenten els tres conjunts que estaven en circulació en els estrats de destrucció del nucli urbà de Tàrraco i de la vil·la dels Munts, amb una data *post quem* devers el 255 (i que no semblen gaire posteriors al 260, al qual arriba el conjunt monetari del Mercat Central) i la dels dos tresorers del carrer del Governador González i de la vil·la dels Munts, que coincideixen ambdós en els anys 266-267. Més enllà de la indubtable diferència de valor econòmic entre unes monedes en ùs (que s'han documentat en el que havien estat moneders de tela o de pell) i les que eren objecte de tesaurització, sembla força improbable que les primeres reflecteixin una circulació dels anys 266-267, tant per l'anòmala absència de monedes de Gal·liè (només present en el conjunt del Mercat Central de Tarragona) d'aquelles dates, com pel fet que les monedes més recents no presentaven traces d'ús, per la qual cosa es podia deduir que eren força noves (5). Per tant, tot apunta que la datació de les destruccions documentades a Tàrraco devia produir-se cap al 260, la qual cosa sembla confirmar la data de la historiografia tradicional. Tanmateix, una diferència de tan sols quatre anys, unida a l'antiguitat del testimoni d'Eusebi (pocs anys posterior als fets) ens fa pensar que la data del 264 dC és la més probable per a l'assalt franc a Tàrraco, cosa que els conjunts numismàtics associats a les destruccions fonamenten.

Tanmateix, la palesa coincidència cronològica dels dos tresorers (i el fet evident que són tesauritzacions) dels dos conjunts del carrer del Governador González i dels Munts, que quadra amb altres de l'àrea valenciana que després comentarem, sens dubte ha de tenir una explicació de tipus històric. El que acabem de veure reforça la impressió que es tracta d'ocultacions efectuades entre ruïnes, dos o tres anys després de la primera incursió franca; de tota manera, el fet que es produïssin gairebé al mateix temps no pot ser fruit de la coincidència. Tinguem present que, aproximadament,

coincideixen amb la data de l'assalt germànic a Tàrraco (any 264), segons la *Chronica*, d'Eusebi, tot i que són lleugerament posteriors.

Un altre fet que és interessant constatar és que l'àrea que estem estudiant presenta una acumulació anormalment gran de conjunts monetaris, i concretament de tresorets, que no sembla fruit de la casualitat. En el recull que en va fer T. Marot (1999, 329) apareixen, en l'àrea que estudiem, un total de 10 conjunts, als quals cal sumar els tres recentment trobats a Tarragona i a la vil·la de la Llosa (esmentats més amunt).

El tresoret de l'Hort Lluny o el Vilar (Reus), trobat al final del segle XIX i conegut des de fa anys (Hiernard 1978 *a* i *b*; cfr. Martínez Mira 1995-97, 140-141), presenta una singularitat. Estava format per 80 monedes de Gal·liè i 39 de Claudi II i, per tant, no pot datar-se amb anterioritat a l'any 268, i se li atribueix una data de tancament posterior a l'any 270 (Marot 1999, 329). D'altra banda, un conjunt de 30 monedes (gairebé totes antoninians) trobades fa anys a l'àrea del Teatre de Tarragona presenta també una data *post quem* de tancament de l'any 270 (Avellà 1980; Marot 1999, 329), i es pot paral·lelitzar amb el conjunt de Reus.

Una vegada més, no tenim cap dada d'aquest tipus pel que fa a les terres de l'Ebre. En canvi, al nord del País Valencià (coincidint amb l'actual província de Castelló, i especialment a la comarca de la Plana Baixa) hi ha una si més no curiosa acumulació de tresorets, tres de segurs: Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Baix Maestrat), Riu Sec (les Alqueries, Plana Baixa, atribuït en la bibliografia equivocadament a Castelló) i Almenara (Plana Baixa), als quals cal afegir els dos possibles tresorets trobats al Madrigal (Vila-real) i Benicató (Nules), ambdós a l'actual comarca de la Plana Baixa (6). No esmentem el tresoret de la *domus* del Romeu de Sagunt, que, com hem vist abans, té una data anterior, però els altres corresponen ja a la segona meitat del segle III.

El conjunt més septentrional és el del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Baix Maestrat). Aquest jaciment consisteix en una vil·la romana en la qual hi havia un gran dipòsit o possible *natatio*. Sobre el fons d'aquesta estructura, tocant a una paret, es va trobar una bossa de tela que contenia un conjunt de 53 monedes (15 sestercis i 38 antoninians) dels segles II i III, que proporcionen una data de tancament del conjunt de l'any 266

Figura 1. Monedes del tresoret de Riu Sec (les Alqueries, Plana Baixa). Fotografia: M. Gozalbes. Lloc de dipòsit: Museu de Belles Arts de Castelló.

Figura 2. Monedes del tresoret d'Almenara (Plana Baixa). Fotografia: M. Gozalbes. Lloc de dipòsit: Museu de Belles Arts de Castelló.

(Gozalbes 1996). Val la pena posar en relleu que va ser localitzat en una excavació arqueològica, i que no es va documentar cap indicatiu de destrucció. Tot i que es va trobar dins una bossa de tela, pel relativament elevat nombre de monedes podem pensar que es tracta d'un tresoret.

Els conjunts de Riu Sec (les Alqueries) i d'Almenara són dos tresorets força evidents, i ambdós proporcionen una data de tancament d'entorn els anys 265-266 (Mateu Llopis 1951, 244-245, núm. 535; Gozalbes 1996-97; Llorens/Ripollés/Doménech 1997, 47-48; Ripollés/Gozalbes 1998; Ripollés 1999, 265; Gozalbes 2005). Encara que no es coneixen les circumstàncies concretes de la troballa de Riu Sec, el fet que aparegués, segons Esteve (2004, 173-174), dins una olla amagada dintre d'una paret indica clarament que es tractava d'una ocultació. Aquestes dades no permeten documentar l'existència de destruccions (només hipotèticament en el cas de Benicató), però sí una inseguretat molt coincident en el temps, és a dir, en els anys 265-266. Curiosament, és la mateixa data dels tresors del carrer del Governador González, de Tarragona, i dels Munts d'Altafulla que ens permetrien arribar fins a l'any 267.

Ja hem fet esment anteriorment al conjunt monetari de Benicató (en el qual la moneda més moderna és d'època de Valerià) i que resulta difícil d'interpretar, però que no sembla pas haver estat un tresoret. Al jaciment del Madrigal (Vila-real, Plana Baixa) es va trobar un lot de 28 monedes, que no està clar que apareguessin juntes. Tampoc no se sap quina relació tenien amb el jaciment, que aparentment era una vil·la romana. És un conjunt heterogeni, format per denaris de Claudi I, Domicià, Gordià Pius, Filip I, Trebonià Gal, Valerià i Gal·liè, la formació dels quals pot datar-se (sempre que formessin un conjunt) entre els anys 260 i 270. De tota manera, el fet que es tracti de denaris (és a dir, monedes de plata) fa pensar que, pel seu valor, aquest conjunt correspon també a una tesaurització.

Com veiem, hi ha una clara coincidència en els tresorets esmentats a presentar una data de tancament devers els anys 265-267; en tots destaca clarament el fet de trobar-se a la costa (Gozalbes 1996-97, 616), especialment a l'àrea compresa entre Tàrraco i Saguntum. Els únics conjunts que presenten una data que sembla anar-se'n més enllà són els del Teatre de Tarragona i els del Vilar (Reus), en els quals la moneda més recent és de Claudi II, la qual cosa ens dona una datació de tancament

dels tresoret dels anys 268-270, com a mínim. En tot cas, pot tractar-se de tesauritzacions lleugerament posteriors, però que poden respondre a una situació d'inseguretat que tingui les mateixes causes que els altres tresorets.

L'explicació històrica dels conjunts monetaris d'ús i dels tresorets: de la incursió franca a la usurpació de Pòstum

Com hem vist, la majoria dels tresorets documentats a l'àrea que estem estudiant apunten vers una cronologia força homogènia, entre els anys 265 i 267. Aquesta datació ha estat utilitzada per desvincular-los de la incursió franca, perquè es consideren massa tardans; efectivament, amb les dades esmentades més amunt, podem considerar-los dos o tres anys posteriors. Crida l'atenció la presència (al Mas d'Aragó i Riu Sec) de monedes de l'usurpador oriental Quiet, raríssimes als conjunts monetals del Mediterrani occidental. L'aparició d'aquestes monedes podria ser deguda a factors comercials o potser, com ha suggerit Gozalbes (1996, 398), podria respondre a la possible presència de soldats orientals involucrats en hipotètiques lluites entre els partidaris de Gal·liè i Pòstum. Això porta aquest autor a formular una interessant hipòtesi, segons la qual, descartada qualsevol relació d'aquests tresorets amb la incursió franca, perquè es consideren posteriors, planteja que la causa d'aquestes tesauritzacions podria haver estat la situació d'inseguretat provocada per un altre episodi històric: la usurpació de Pòstum.

Pòstum es va proclamar emperador a la Gàl·lia l'any 260; el ressò que pogué tenir la seva usurpació a Hispània és incert i discutit. L'any 261, Gal·liè va intentar derrotar Pòstum, però no se'n va sortir; no va ser fins a l'any 266 que va reprendre les seves operacions contra Pòstum, que van continuar l'any següent, sense èxits importants. Una invasió goda a l'Il·líric va obligar Gal·liè a acudir-hi, deixant les operacions contra Pòstum en mans del seu general Aureol, que a l'estiu del 267 es va rebel·lar contra Gal·liè es va instal·lar a Milà. Allà es va dirigir Gal·liè per assetjar la ciutat, quan, el setembre del 268, va ser assassinat per una conspiració del seu estat major.

D'altra banda, cal tenir present que la *Historia Augusta* fa referència a l'existència de francs que estaven al servei de Pòstum (*Gallienus*, 7,1; *multis auxiliis Postumus iuvaretur Celticis atque Francicis*) i potser en aquest context es pot interpretar la seva penetració a la Península i la presa de Tàrraco (Gozalbes 1996, 399). Aquesta hipòtesi proporciona un punt de vista molt interessant i innovador, ja que, com va passar l'any 409, aquesta incursió bàrbara podria haver-se produït en realitat en el marc d'una guerra civil romana.

Repasant la cronologia dels fets, creiem que pot plantejar-se una nova hipòtesi que expliqui la formació dels tresorets ja no per la incursió dels francs o la usurpació de Pòstum per separat, sinó per una conjunció d'ambdós factors. Concretament, a la vista de la cronologia dels tresorets, creiem que és possible que els francs, que sembla que ja havien penetrat a Hispània l'any 264, aprofitessin la doble diversió de les usurpacions de Pòstum i Aureol per campar lliurement, sense por d'una represàlia de l'exèrcit de cap d'ells, prou enfeïnats en aquell moment a guerrear entre si. Per tant, podria molt ben ser que els francs, aprofitant la impunitat que els atorgava aquesta conjuntura històrica, portessin a terme la seva activitat piràtica sense cap resposta oficial, la qual cosa podríem relacionar amb l'afirmació d'Orosi que van romandre a Hispània durant 12 anys.

Segons aquesta hipòtesi, i independentment que es produís una primera incursió l'any 264 que culminés en la destrucció de Tàrraco i la vil·la dels Munts, podríem suposar que a partir de l'estiu de 267 els francs portessin

a terme una nova campanya d'incursions, que va provocar un clima d'inseguretat que explica les tesauritzacions de Tarragona, els Munts i la zona castellonenca. Considerant que les dades dels estrats de destrucció de Tarragona semblen apuntar vers la data de l'any 260, i contrastant-ho amb la data proporcionada per Eusebi (que no tenim cap motiu per considerar equivocada), és possible que hi hagués diverses onades d'invasors, una de les quals podria haver penetrat al país l'any 264, i potser una altra ho hauria fet dos o tres anys més tard. És possible que, com apunta Gozalbes, la primera penetració s'efectués en connivència amb l'usurpador gàl·lic Pòstum, però les activitats posteriors dels francs semblen tenir una altra explicació, concretament (com s'ha indicat més amunt) la pirateria.

El que fessin els francs des de llavors és només una conjectura, però devien crear una situació d'inseguretat prou gran perquè, pràcticament al mateix temps, en diversos assentaments rurals s'efectuessin amagatalls de monedes. És possible que l'abundància de tresorers d'aquesta època a la zona nord del País Valencià sigui deguda a la presència dels francs, els quals, havent-se convertit en pirates després de fer-se amb la flota fondejada a Tàrraco, acabarien atacant i destruint (almenys en gran part) la propera ciutat de Valentia. Aquesta situació devia durar un temps indefinit, justificant l'existència de tesauritzacions encara en temps de Claudi II, i no devia acabar fins que Probus va derrotar els pirates francs, la qual cosa li dona una dimensió ben real als 12 anys (que podríem comptar de l'any 264 al 276, curiosament el primer any de l'imperi de Probus) que Orosi diu que van romandre els francs a Hispània.

La geografia d'aquestes ocultacions indica clarament que la zona de l'*ager tarraconensis* i les troballes més meridionals, corresponents probablement a l'*ager dertosanus* (el Mas d'Aragó) i *saguntinus* (els tresorers de la Plana castellonenca) reflecteixen el fet que l'àrea que aquí estudiem va resultar especialment afectada, la qual cosa lliga amb les destruccions documentades a Valentia.

D'altra banda, encara que les fonts no en parlin, hi ha indicis d'inestabilitat en el període immediatament successiu. Així, Alföldy (1991, 40) creu que disturbis interns expliquen que en una inscripció de Tàrraco (Alföldy 1975, RIT 87) els noms d'Aurelià i Ulpia Severina apareguin esborrats. Hi ha inscripcions d'Àfrica, Hispània i fins i tot de la Gàl·lia que tenen el nom de Probus repicat, quan no va ser mai objecte d'una *damnatio memoriae* oficial (Pons 1994, p. 248). A Hispània n'hi ha tres: una a Valentia, una altra a Asturica i probablement una a Barcino, referent a Probus o a Carus. En canvi, una altra de Tàrraco no ha estat esborrada, potser perquè va escapar de la *damnatio* o va ser posterior als fets que la van provocar, o bé perquè la capital provincial va estar estàlvia de les hipotètiques revoltes que van causar aquestes *damnationes* (Pons 1994, 249). De tota manera, encara que no hi hagi constància d'una *damnatio memoriae* oficial contra aquest emperador, sembla lògic suposar que les *damnationes* que ens atesta l'epigrafia es devien produir en temps d'algun dels seus immediats successors (Car, Carí, Numerià o Dioclecià), i no sabem quines van ser les causes. Per tant, això fa pensar en inestabilitats i possibles revoltes que afecten l'epigrafia d'emperadors que mai no van ser objecte oficial d'una *damnatio memoriae*, la qual cosa és un indicatiu prou clar que va passar quelcom, encara que no sapiguem exactament què.

EL PAS DEL POBLAMENT ALTIMPERIAL AL TARDOANTIC: DESPOBLACIÓ O CONCENTRACIÓ? EL PAPER DE LA CRISI DEL SEGLE III

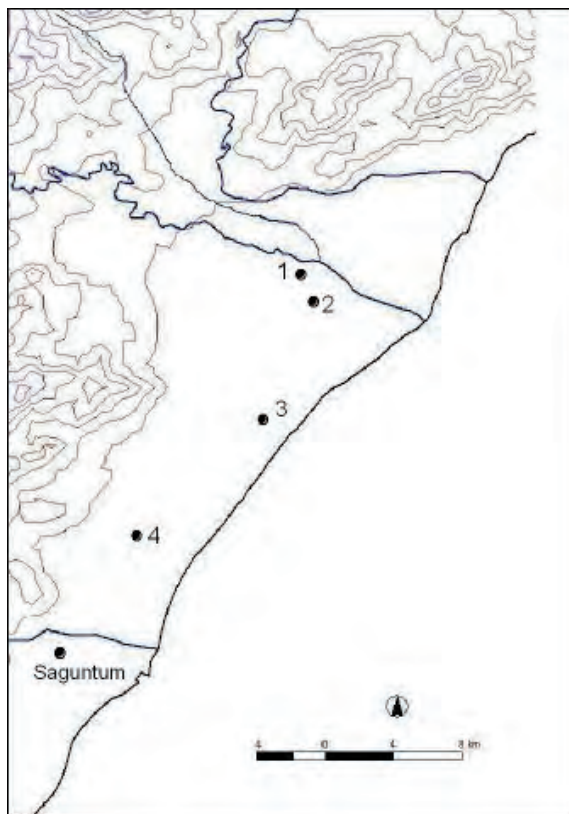
Una de les formes d'intentar valorar l'abast de la crisi del segle III en el poblament rural consisteix a comparar el volum de jaciments coneguts amb materials arqueològics altimperials i els que presenten materials tardoantics. No cal dir que aquest mètode és problemàtic, perquè es basa majoritàriament en prospeccions superficials, i és ben sabut que generalment els materials tardoantics són menys abundants que els de l'Alt Imperi, de manera que és possible que en molts casos no es detecti en la prospecció l'existència d'una fase tardoantiga dels assentaments, però això no vol dir que, en molts casos, no hi siguin. Com més gran sigui el volum del material identificat en la prospecció, més gran serà també la fiabilitat.

El problema abans esmentat es fa encara més palès si ho concretem en els materials del segle III. Fins i tot quan hi ha excavacions arqueològiques, el volum de materials d'aquesta centúria és molt minso. Generalment es pot atribuir aquesta escassetat a la presència de la crisi econòmica, que devia disminuir el comerç, però aquest argument és un xic simplista. En tot cas, el contrast entre el volum de poblament de l'Alt Imperi i del Baix Imperi resulta indicatiu dels canvis operats entre ambdues èpoques i, per tant, podem pensar que les causes que provoquen aquests canvis es troben generalment en el període intermedi, és a dir, el segle III. Aquest mètode, en definitiva, és útil per mostrar els canvis en el volum i la distribució del poblament, que podem considerar efectivament que es produeixen durant el segle III, però òbviament no ens serveix per conèixer les causes ni la natura d'aquests canvis.

Aquest mètode quantitatiu va ser aplicat per primera vegada entre nosaltres per Miquel Tarradell (1965, 1968), en valorar el contrast entre l'ocupació de l'Alt Imperi i la de l'Antiguitat Tardana al Villar, a la comarca dels Serrans

(País Valencià), on, d'un total de 18 jaciments, en una àrea de 10 × 8 km de superfície, al final del segle III només en quedava un, precisament el més ric i l'únic amb epigrafia. Per tant, la reducció representa el 94,44 % del total, i la continuïtat tan sols el 5,55 %. Els resultats aportats per Tarradell, basant-se únicament en prospeccions superficials i troballes casuals, apunten vers una forta disminució del nombre d'hàbitats en època tardoantiga. Per tant, a partir d'aquí ha esdevingut un tòpic afirmar que durant el segle III hi va haver un fort procés de desaparició d'hàbitats rurals, cosa que cal explicar ja sigui per un fort despoblament, per una concentració de la propietat o per una combinació d'altres

Figura 3. Ubicació dels conjunts monetaris del segle III trobats a la Plana Baixa, 1 – El Madrigal (Vila-real). 2 – Riu Sec (les Alqueries). 3 – Benicató (Nules). 4 – Almenara.

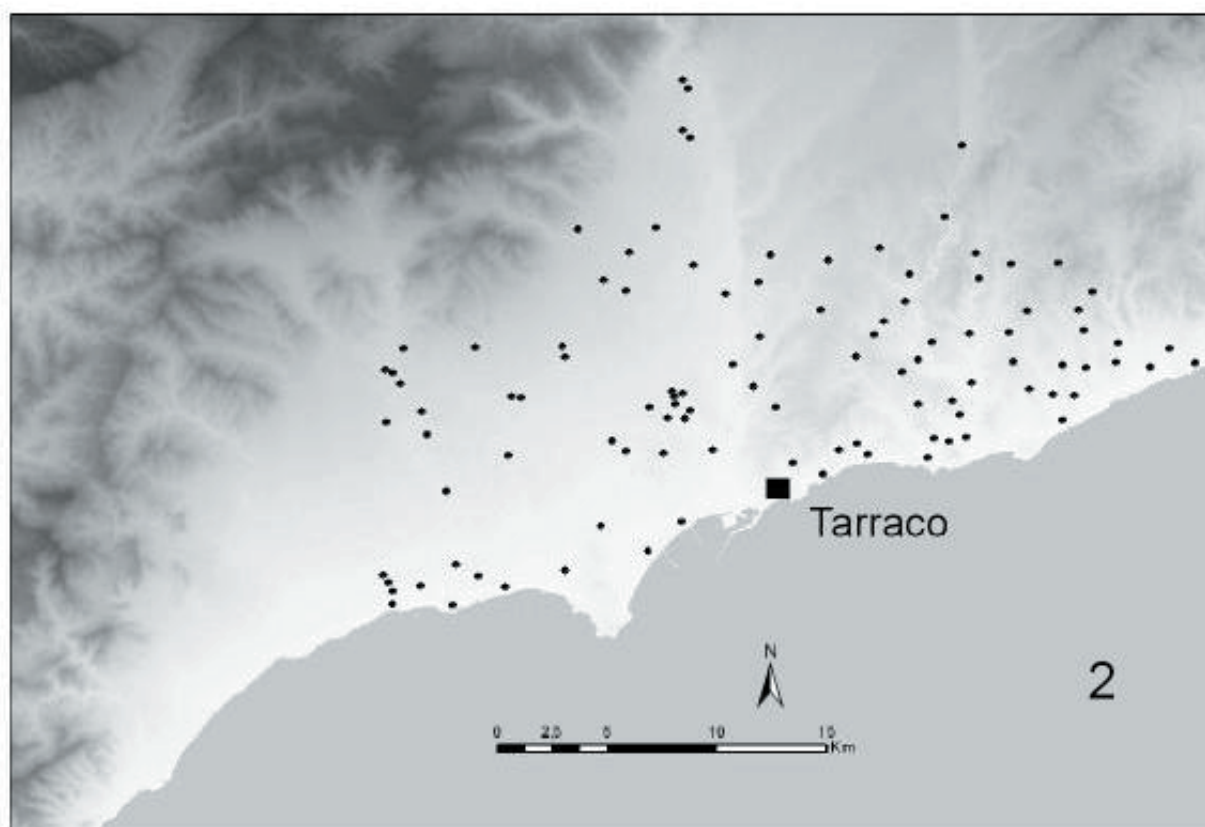
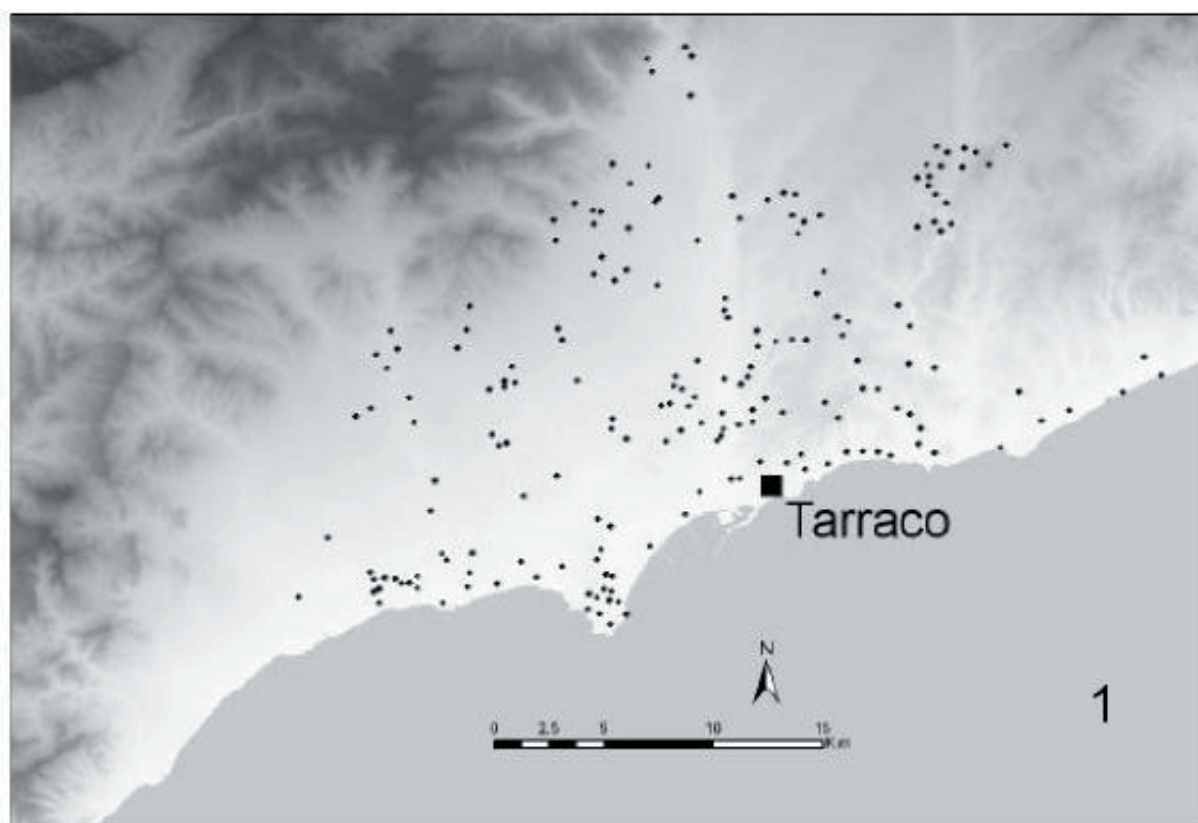

Figura 4. Evolució del poblament a l'àrea de Tarraco.

1 – Alt Imperi.

2 – Antiguitat tardana.

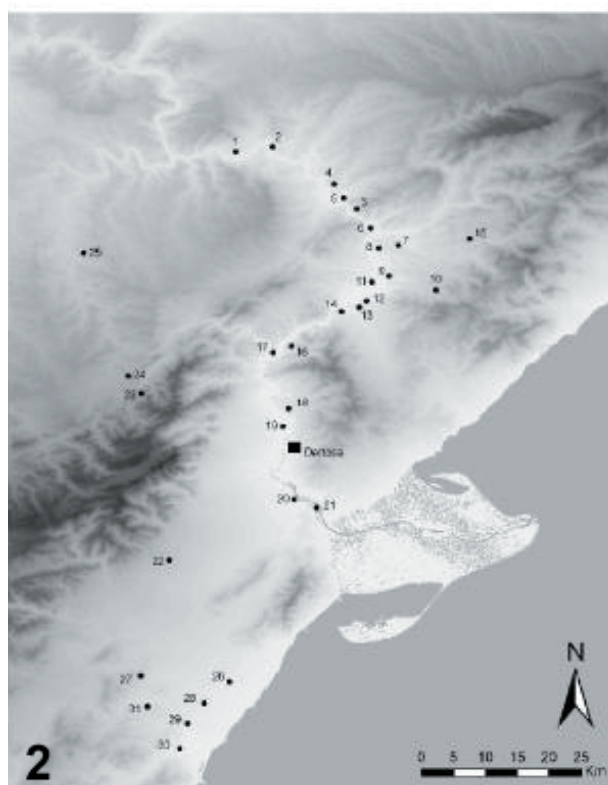
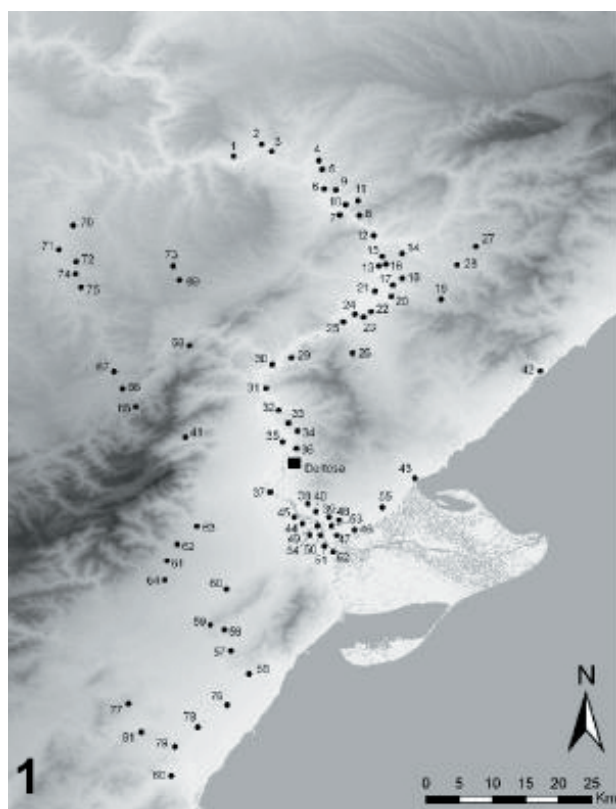

Figura 5. Evolució del poblament a l'àrea de Dertosa.

1 – Alt Imperi.
2 – Antiguitat tardana.

factors.

No s'han dut a terme després de l'esmentat estudi de Tarradell gaires intents quantitativs similars, però els que s'han fet permeten matisar la forta disminució de poblament que aquest autor va detectar a la zona del Villar. Així, Prevosti (1981 *a i b*) ha estudiat el cas del Maresme, on l'apreciació d'una mostra de 38 vil·les dona una reducció d'un 21 % i una continuïtat del 79 %. A les comarques de Girona, la continuïtat és d'aproximadament el 50 % (Nolla/Casas 1984, lām. IV-V). Menéndez i Solias (1985, 166-167) s'han centrat en part del Barcelonès i el Baix Llobregat i han arribat a la conclusió que tant la disminució com la pervivència se situen també entorn del 50 %, tot i que es basen només en un reduït grup de 14 jaciments, i actualment se'n coneixen més. En canvi, al litoral del Penedès-Garraf, d'una trentena d'assentaments tan sols tenim constància d'una continuïtat en època tardoantiga en set (Revilla/Miret 1995, 205), per la qual cosa la reducció és de l'entorn del 76 %, amb una continuïtat d'un 24 %.

Entrant ja en l'àrea que estudiem, a la zona de Dertosa i la part baixa de l'Ebre, d'un total de 64 jaciments romans hi ha materials tardoantics en 24 (Revilla, 2003, 143; García et al. 2004-2005, 260); la reducció representa el 37,5 % del total i la continuïtat el 62,5 %. De tota manera, aquesta relativa continuïtat es detecta especialment a l'àrea del Baix Ebre i a l'interior, a la Ribera d'Ebre; en canvi, a la zona del Montsià, dels jaciments coneguts només hi ha constància de continuïtat en època tardoantiga de la vil·la de la Carrova (Amposta), per la qual cosa s'ha suposat que es va produir una veritable despoblació de la comarca al segle III (García 2000, 170). Tanmateix, cal tenir en compte que la comarca del Montsià és la menys coneguda de les terres de l'Ebre pel que fa a prospeccions i excavacions de jaciments romans, però, tot i que cal fer aquesta matisació, el quadre que presenta està en consonància amb el que proporcionen les comarques veïnes de Castelló, com veurem més avall.

Les darreres investigacions permeten aportar algunes dades més a les que acabem d'esmentar. En l'estudi que s'està portant a terme a la part de l'antic *ager tarraconensis* que es troba a la drete del riu Francolí (englobant gran part de la comarca del Baix Camp, així com un petit sector de l'Alt Camp i del Tarragonès), dirigit per Josep Guitart i Marta Prevosti, en el qual

col·laborem (7), i amb el que sabem de la resta de l'*ager*, podem calcular aproximadament que la reducció d'hàbitat estaria entorn del 58 % i la continuïtat vers el 42 %.

Si prenem com a exemple la comarca de la Plana de Castelló, que devia pertànyer (almenys en part) al *territorium* de Saguntum, i on hi ha un nombre elevat de jaciments, podem veure que les dades contrasten amb les que hem vist fins ara: de 99 jaciments de l'Alt Imperi, 12 estan actius a l'Antiguitat Tardana (un parell són nous d'aquesta època, però tot i així els comptem), per la qual cosa la reducció és el 87,87 % del total, i la continuïtat és del 12,12 %. Per tant, tot i la manca d'investigació, es pot veure una davallada molt més considerable que les àrees de més al nord. Això ens planteja un problema, que pot tenir diverses causes. Una pot ser el coneixement desigual que tenim dels jaciments d'aquesta zona, en la qual s'ha excavat molt poc (com la vil·la de Benicató), i les prospeccions no sempre han estat acurades. Tanmateix, creiem que és una dada orientativa que coincideix, curiosament, amb els resultats constatats per Tarradell a la zona del Villar.

Una mica més a l'interior, a la comarca de l'Alt Palància (tot i que cal ser prudents ja que pràcticament no s'hi han fet excavacions) les dades actualment conegudes (Járrega 1998; Járrega 2000) ens indiquen que, de 50 jaciments coneguts d'època altimperial (8), en continuen només 8 en època tardoantiga. Això implica que la reducció representa el 84 % del total i la continuïtat tan sols representa el 16 %. Malgrat la manca d'excavacions, cal tenir en compte la significació de jaciments com el Campillo (Altura), amb uns materials en superfície molt abundants, on el més modern constatat és un sol fragment informe de sigil·lata africana C i, en canvi, hi ha una certa abundància de sigil·lata africana A i ceràmica africana de cuina, per la qual cosa sembla força probable que aquest assentament no ultrapassi la data del segle III (Járrega 1996, 372-373 i 377-378).

Els diferents percentatges que hem estat comentant més amunt ens porten a pensar que el que succeeix en realitat és que ens trobem davant diferències regionals, que deuen tenir diverses causes. Així, mentre que a la costa catalana la disminució d'hàbitats durant el Baix Imperi oscil·la entre el 20 % i el 50 %, en terres valencianes (almenys a les tres zones esmentades) hi trobem una disminució molt més important, de l'ordre del 80 %, o potser fins i tot més, en el cas apuntat per Tarradell. Tot i tenir en compte els problemes que pugui comportar la diferent intensitat de la prospecció, creiem que hi ha d'haver causes històriques que expliquin aquesta diferència. Considerant que la major concentració de tresorers (datats vers els anys 266-267) se situa precisament a la comarca de la Plana castellonenca i constatant que greus destruccions van afectar la propera ciutat de Valentia durant la segona meitat

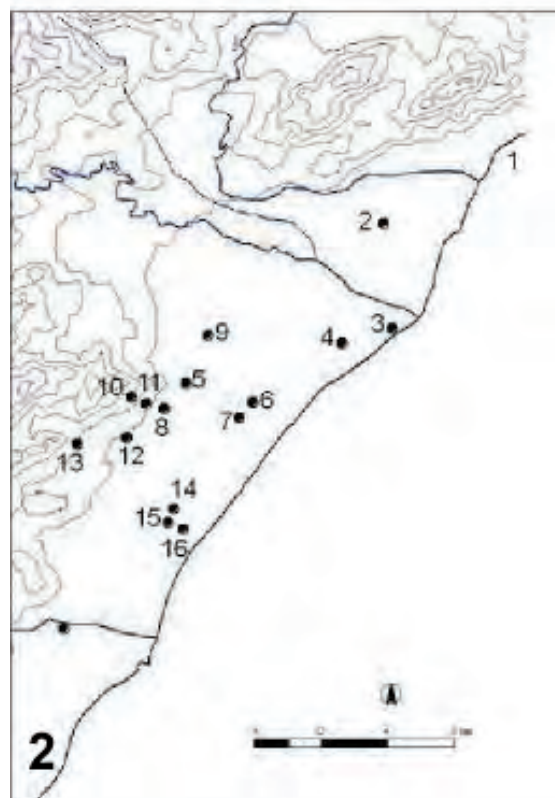

Figura 6. Evolució del poblament a la comarca de la Plana Baixa (*ager saguntinus*).

1 – Alt Imperi.

2 – Antiguitat tardana.

del segle III (bé és cert que no tenim, almenys ara com ara, evidències per al cas de Sagunt), podem pensar que aquesta àrea va patir unes conseqüències més greus de la crisi que no pas altres zones, la qual cosa va comportar un gran despoblament o una concentració de la propietat, que, en qualsevol cas, és un fet ben palès en la fase tardoantiga.

CONCLUSIONS

L'època severiana

- L'època severiana és ambivalent, amb indicis de despoblament a Tàrraco i alguns nuclis rurals propers, mentre que hi ha una continuïtat esplendorosa en d'altres. Probablement cal destriar entre els moments traumàtics que van portar al poder Septimi Sever i els temps posteriors fins a Alexandre Sever.

- Les mostres de riquesa (palesades pels mosaics i les restauracions o construccions de monuments públics) en ciutats com Iluro, Barcino, Tàrraco, Saguntum i Valentia i en vil·les com el Puig Rodon, Torre Llauder o a l'àrea aquí estudiada, els Munts i els Antigons, són indicis de l'existència d'elevats capitals tant a la ciutat com a les vil·les. Això, però, podria datar-se potser en un període severià una mica avançat (èpoques de Caracal·la a Alexandre Sever).

- La riquesa de les vil·les abans esmentades, representades per rics mosaics o, com en el cas de la vil·la dels Antigons, per la presència d'un sumptuós nimfeu decorat amb estàtues, indica la potència econòmica d'algunes vil·les (o dels seus *possessores*) en època severiana, però potser reflecteix també un enriquiment a costa d'altres hàbitats i, per tant, un inici de la concentració de la propietat, que s'aguditzarà en els períodes següents.

Els anys centrals del segle III

- Tot i que el període comprès entre els anys 240 i 260 és potser el més desconegut del segle III a l'àrea que estudiem, tenim alguns indicis de dificultats. Les dedicacions als emperadors constatades en l'epigrafia de Gerunda, Baetulo, Tàrraco, Dertosa i Saguntum possiblement són reflex de l'anarquia militar, ja que les ciutats es van veure obligades a manifestar la seva *devotio* a l'emperador en un període d'usurpacions.

- D'altra banda, tant l'abandonament i el conjunt monetari constatat a la *domus* del Romeu a Saguntum com les troballes epigràfiques i monetàries de l'àrea de Dianium fan pensar en un període d'inseguretat i en el trasllat dels escenaris bèl·lics de la lluita entre l'usurpador Maximí i els seus rivals, que sembla que va afectar, si més no, l'àrea costanera entre aquelles ciutats.

La segona meitat del segle III i les incursions dels francs

- El període comprès entre els anys 260 i 280 presenta les mateixes característiques quant al nombre d'inscripcions imperials a les ciutats costaneres (concretament Baetulo, Barcino, Tàrraco, Dertosa i Saguntum), la qual cosa ha de respondre a les mateixes causes apuntades més amunt.

- Les incursions germàniques han estat molt debatudes entre els historiadors i arqueòlegs i encara ho són, però sembla que podem treure en clar algunes coses, que sintetitzem seguidament.

- L'arqueologia ha permès constatar importants destruccions a la ciutat de Tàrraco, que en van afectar àmplies àrees, tant intramurs com al suburbi.

Les troballes numismàtiques del carrer de Sevilla i de l'àrea del Mercat Central permeten datar aproximadament aquestes destruccions cap a l'any 260, gràcies a l'anàlisi dels seus dipòsits monetaris.

- El dipòsit monetari trobat a la rica vil·la marítima dels Munts, molt propera al nucli urbà de Tàrraco, associat a un cadàver trobat en una capa d'esfondrament i incendi, permet pensar també en una data de cap al 260 i paral·lelitzar les destruccions constatades al nucli urbà de Tàrraco. Possiblement el conjunt monetari documentat a la vil·la de la Llosa (Cambrils) pot tenir una explicació similar.

- Tot això ens permet considerar força fiable (i confirmar-la arqueològicament) la data de l'any 264 que ens dona Eusebi per a la incursió franca contra Tàrraco, tenint en compte que Eusebi (encara que no coneguem el text original) va escriure la seva *Chronica* poques dècades després dels fets.

- Per contrast amb el que s'ha vist, no hi ha més indicis de destruccions en altres vil·les dels voltants, només una possible amortització d'unes canalitzacions a la vil·la dels Munts.

- Els tresors documentats al carrer del Governador González de Tarragona i de la vil·la dels Munts (conjunt diferent del que hem esmentat més amunt) donen una data coincident dels anys 266-267. Aquesta mateixa data la proporcionen els tresors trobats a l'actual província de Castelló: Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat), Riu Sec (les Alqueries) i Almenara, a més del probable tresor del Madrigal (Vila-real). Un xic posterior és la data del tancament dels conjunts de l'Hort Lluny o el Vilar (Reus) i del teatre de Tarragona, que es poden dur als anys 268-270.

- Aquesta coincidència cronològica i l'abundància de tresors concentrats a l'àrea que estudiem (en els antics *territoria* de Tàrraco, Dertosa i Saguntum) permet fer pensar que tots obeeixen a una causa comuna i que són un clar indicatiu d'un moment d'inseguretat, ja sigui política o econòmica.

- Les destruccions constatades a Valentia, com a mínim d'època de Claudi II (anys 268-270), i a Pollentia (Mallorca), que per les troballes numismàtiques semblen poder-se portar a època de Probus (276 i 282), així com la cronologia de tancament dels tresors del Vilar i del Teatre de Tarragona, són indicis de greus disturbis clarament posteriors als que hem esmentat abans. Creiem que es poden atribuir a les activitats piràtiques dels francs, que segons Orosi van romandre 12 anys a Hispània, sense deixar de banda que almenys la destrucció de Pollentia (i potser també la de Valentia) podria ser deguda a una altra incursió dels francs, vinguda del Mediterrani oriental, que va causar la destrucció de Siracusa l'any 279 o el 280.

- En definitiva, les evidències d'estrats de destruccions i ocultacions monetàries reflecteixen probablement diversos episodis bèl·lics, que semblen tenir com a protagonistes els francs, sense deixar de banda les possibles repercussions hispàniques de la usurpació de Pòstum (al servei del qual, per cert, hi havia mercenaris francs), com suposa Gozalbes, i que podrien permetre explicar la primera incursió franca en relació amb una guerra civil romana.

- Els casos de *damnatio memoriae* (o de *cancellatio*) documentats en inscripcions d'Aurelià i Probus semblen anar més enllà del que hem esmentat

fins ara, i probablement reflecteixen un període d'inseguretat política (tal vegada de revoltes populars, o si més no d'un fort descontentament contra els emperadors) del qual no sabem res més.

- Tots aquests trasbalsos devien tenir un important reflex en el poblament i l'economia a l'àrea estudiada. La diferència entre el nombre d'assentaments coneguts en època altimperial i els que romanen o existeixen durant la tardoantiguitat reflecteix sempre una disminució de poblament, que no és fàcil atribuir a un procés de despoblament o de concentració de la propietat, o a ambdós junts.

- Les dades conegudes permeten concloure una diferent afectació dels canvis poblacionals segons les zones. Així, mentre que a les àrees més septentrionals (comarques de Girona, Barcelona i Tarragona) la disminució del poblament oscil·la entre el 20 % i el 50 %, al nord del País Valencià les xifres són més elevades, amb una disminució d'entre el 80 % i el 90 %.

- Possiblement aquestes diferències es poden relacionar amb la major concentració de tresorers (datats vers els anys 266-267) a l'àrea compresa entre Tàrraco i Saguntum (especialment a les proximitats d'aquesta darrera), cosa que sembla indicar una forta incidència de la crisi en aquesta zona. Ja sigui a causa de les ràtzies dels francs, les guerres civils romanes o altres factors, i més enllà de fenòmens com la manca de recerca (ja que són resultats constatats independentment a tres àrees diferents, la Plana castellonenca, l'Alt Palància i la zona del Villar), possiblement podem concloure que almenys la zona més meridional va resultar molt afectada pels trasbalsos del segle III.

- Probablement, davant l'escassa concreció de les fonts escrites, el cada vegada millor coneixement que ens proporciona l'arqueologia ens permetrà, els anys vinents, poder fer alguns avenços significatius en la recerca, com ho han permès les recents troballes de l'àrea de Tarragona.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD, L., ABASCAL, J. M. 1991, *Textos para la historia de Alicante. Edad Antigua*. Alacant.

- ABASCAL, J. M., OLCINA, M., RAMON, J. 1995, *Un tesoro de sestercios romanos procedentes del territorium de Dianium (Hispania citerior)*. Alacant.

- ADSERIAS, M., BURÉS, L., RAMÓN, E. 1995, Excavacions al carrer de Pere Martell de Tarragona: mil anys d'evolució urbana (del segle V aC al V dC), *Tribuna d'Arqueologia 1993-1994*, Barcelona, 75-85.

- ADSERIAS, M., GARCÍA, M., TEIXELL, I. 2001, Noves troballes d'època romana a l'entorn de Tàrraco: les *villae* del Mas dels Canonges i del Camí Vell de Salou (Tarragona, Tarragonès), *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 23, Tarragona, 213-247.

- ALFÖLDI, A. 1939, The crisis of the Empire (AD 249-270), *The Cambridge Ancient History*, vol. XII, *The Imperial Crisis and the Recovery*, Cambridge, 165-231.

- ALFÖLDY, G. 1975, *Die Römischen Inschriften von Tarraco* (2 vol), *Madriider Forschungen*, núm.10, Berlin.

- ALFÖLDY, G. 1991, *Tarraco*, Forum, 8, Tarragona.
- ARANEGUI, C. 2004, *Sagunto, oppidum, emporio y municipio romano*. Barcelona.
- ARASA, F. 2000, Borriana en l'època romana, *Commemoració del XXX aniversari del Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa. Borriana (1987-1997)*, Col·lecció Papers, 3a època, núm. 20, Borriana, 103-115.
- ARBELOA, J. V. 1999, Ciutat de Dertosa, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 83-84.
- ARCE, J. 1978, La «crisis» del s. III d. C. en Hispania y las invasiones bárbaras, *Hispania Antiqua*, 8, Valladolid, 257-269.
- ARCE, J. 1982, *El último siglo de la España romana: 284-409*, Madrid.
- ARRIBAS, A., TARRADELL, M. 1987, El foro de Pollentia. Noticias de las primeras investigaciones, a *Los foros romanos de las provincias occidentales*, Madrid, 121-136.
- ARROYO, R. 1982, Volumen y repercusión de la inflación monetaria romana del 261-269 d. C. en la Tarraconense costera meridional, *Saguntum*, 17, València, 131-145.
- AVELLÀ, L. 1980, Conjunto de antoninianos, «tesorillo» hallado en el teatro romano de Tarraco, *II Symposium Numismático de Barcelona*, Barcelona, 221-226.
- BALIL, A. 1957, Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del siglo III d. C., *Cuadernos de Trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología de Roma*, 9, Madrid, 97-143.
- BALIL, A. 1959 a, Hispania en los años 260 a 300 d. C., *Emérita*, 27, fasc. 2, Madrid, 269-295.
- BALIL, A. 1959 b, Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del s. III d. C., *Anales de Historia Antigua y Medieval*, Buenos Aires, 49-91.
- BALIL, A. 1963, El poblamiento rural en el «Conventus Tarraconensis», *Celticum*, IX, París, 217-228.
- BALIL, A. 1979, Sobre el tesoro de antoninianos de Altafulla (Tarragona), *Acta Numismática*, 9, Barcelona, 97-99.
- BARRAL, X. 1978, *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana*, Barcelona.
- BAYERRI, E. 1948, *Historia de Tortosa y su comarca*, vol. V. Tortosa.
- BLÁZQUEZ, J. M. 1968, La crisis del siglo III en Hispania y Mauritania Tingitana, *Hispania*, 108, Madrid, 5-37.

- BONNEVILLE, J. N. 1978, Les inscriptions imperiales de *Barcino* (Barcelona), un reflet de l'histoire de la Colonie, *Homenaje a Sáenz de Buruaga*, Madrid, 365-388.
- BURCH, J. M., CASAS, J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. 2006, El territori rural a la costa nord-occidental: ritmes i cicles, *Rhythms and Cycles of Countryside Romanization. Studies of the Rural World in the Roman Period*, 1, Banyoles, 31-39.
- CALLU, J. P. 1969, *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris.
- CAMPO, M., GURT, J. M. 1980, El problema de la crisis del siglo III: su reflejo en los hallazgos monetarios realizados en la costa catalana y las Baleares, *Numisma*, 165-167, Barcelona, 129-140.
- CARRETÉ, J. M., KEAY, S. J., MILLETT, M. 1995, A Roman Provincial Capital and its Hinterland. The Survey of the Territory of Tarragona, Spain, 1985-1990. *Journal of Roman Archaeology, Supplementary series*, 15, Ann Arbor, Michigan.
- CARRIÉ, J. M., ROUSELLE, A. 1999, *L'empire romain en mutation. Des Sévères à Constantin*, 192-337, Paris.
- CASAS, J. 1986, Excavacions a la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), *Estudis sobre Temes del Baix Empordà*, 5, Sant Feliu de Guíxols, 15-77.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 1999, *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Banyoles.
- CEPAS, A. 1997, *Crisis y continuidad en la Hispania del siglo III*, Madrid.
- CIVERA, M. 2004, Aproximació a l'evolució urbana del Saguntum antic, *Arse*, 38, Sagunt, 81-110.
- COLLINS, R. 2000, *La Europa de la alta edad media. 300-1000*. Madrid.
- DÍAZ, J. M., MACÍAS, J. M., TEIXELL, I. 2005, Intervencions al carrer Sevilla núms. 12-14. Noves dades per a l'evolució urbana del «casc antic» de Tàrraco, *Butlletí Arqueològic, època V*, 27, Barcelona, 47-103.
- ESTEVE, F. 2004, *La via romana de Dertosa i Saguntum*, Castelló.
- FERNÁNDEZ UBIÑA, J. 1982, *La crisis del siglo III y el final del mundo antiguo*, Madrid.
- GARCÍA, D. 2000, Noves aportacions al procés de romanització del curs baix de l'Ebre; la comarca del Montsià, *Empúries*, 52, Barcelona, 137-172.
- GARCÍA, D., GONZÁLEZ, M. A., MORENO, I., REVILLA, V., ROS, A., VILLABÍ, M. M. 2004-2005, La vil·la de la Carrova (Amposta, Montsià, Catalunya) i el poblament d'època romana a les terres de l'Ebre, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, Castelló, 227-270.

- GARCIA, M., MACIAS, J. M., MENCHON, J., PUCHE, J. M., RAMÓN, E., REMOLÀ, J. A. 2001, *La vil·la romana de la Llosa. Deu anys d'investigació arqueològica*, Ajuntament de Cambrils, Cambrils.
- GOZALBES, M. 1996, El tesoro de Mas d'Aragó (Cervera del Maestre, Castellón) y la década del 260 dC, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló, 383-404.
- GOZALBES, M. 1996-97, El tesoro de Almenara, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI, Girona, 599-621.
- GOZALBES, M. 2003, La circulación monetaria, a BONET, H. – ALBIACH, R. – GOZALBES, M. (coord.), *Romanos y visigodos en tierras valencianas*, València, 141-148.
- GOZALBES, M. 2004, Potentats i necessitats: les monedes imperials al territori saguntí, a *Opulentissima Saguntum*, Sagunt, 59-81.
- GOZALBES, M. 2005, El tesoro de antoninianos de Almenara (Castellón), las invasiones de francos y el imperio galo, a RIBERA, A. - RIPOLLÉS, P. P. (ed.) *Tesoros monetarios de Valencia y su entorno*, València, 125-139.
- GOZALBES, M., RIPOLLÉS, P. P. 2002, Circulación y dispersión, a RIPOLLÉS, P. P., LLORENS, M. M., *Arse - Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*, p. 215-256, Sagunt.
- GRANADOS, J. O., RODÀ, I. 1993, Barcelona a la Baixa Romanitat, *III Congrés d'Història de Barcelona*, Barcelona, 25-46.
- GROSSE, R. 1959, *Fontes Hispaniae Antiquae VIII: Las fuentes desde César hasta el siglo V d. de J. C.*, Barcelona.
- GURT, J. M. 1977, Comentario sobre un lote de monedas de Póstumo, *Gaceta numismática*, 45, Barcelona, 10-13.
- GUSI, F., OLARIA, C., ARASA, F. 1998, El procés de romanització a la Plana. La vil·la de Benicató (Nules), *V Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, 33-74.
- HERNÁNDEZ, E. 2004, Evolució de l'urbanisme antic a la ciutat de Sagunt, *Opulentissima Saguntum*, Sagunt, 113-121.
- HIERNARD, J. 1978 a, Monedas del siglo III en el Museo Arqueológico Provincial de Tarragona, *Acta Numismatica*, 8, Barcelona, 97-133.
- HIERNARD, J. 1978 b, Recherches numismatiques sur Tarragone au IIIème siècle après Jésus-Christ, *Numisma*, 150-152, Barcelona, 307-321.
- JÁRREGA, R. 1993, *Poblamiento y economía en la costa este de la Tarraconense en época tardorromana (siglos IV - VI)*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1992 (en microfitxa).
- JÁRREGA, R. 1996, El yacimiento romano de El Campillo (Altura). Nuevos datos para el estudio de la romanización del Alto Palancia (Castellón), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló, 367-381.

- JÁRREGA, R. 1998, El poblamiento romano en la comarca del Alto Palancia. Estado actual de nuestros conocimientos, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, Castelló, 349-369.
- JÁRREGA, R. 2000, *El Alto Palancia en la época romana*. Castelló.
- JÁRREGA, R. 2003, Les ceràmiques romanes de la vil·la de Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès), *Butlletí Arqueològic*, època V, 25, Tarragona, 107-170.
- KOPPEL, E. 1993, La escultura del entorno de Tarraco: las villae, *Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, Mèrida, 221-237.
- KOPPEL, E. 2005, La figura de la deessa Cíbele de la vil·la dels Antígons, *Informatiu Museus*, època III, núm. 30, Reus, 4-7.
- LLORENS, M. M., RIPOLLÈS, P. P. 1995, El depósito monetario de la domus A de Romeu: nuevas aportaciones a la circulación de moneda de bronce en Saguntum durante el s. III dC, *Saguntum*, 28, València, 217-228.
- LLORENS, M. M., RIPOLLÈS, P. P., DOMÉNECH, C. 1997, *Monedas d'ahir, tresors d'hui*, València.
- LÓPEZ, M., CHINER, P. 1994, Noticia preliminar de las excavaciones del solar del Romeu (Sagunto, Valencia), *Saguntum*, 27, València, 229-237.
- LÓPEZ VILAR, J. 2006 a, *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martiri de Sant Fructuós*, sèrie Documenta, 4 (2 vol.), Tarragona.
- LÓPEZ VILAR, J. 2006 b, El poblament rural del Camp de Tarragona en època romana: assaig de síntesi, *Butlletí Arqueològic*, 28, Tarragona, 97-135.
- MACÍAS, J. M. (ed.) 2004, *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tarraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*, sèrie Documenta, 2, Tarragona.
- MACÍAS, J. M. 2005, Els assentaments rurals com a espai de residència: l'exemple del *territorium* de Tàrraco, *Cota Zero*, 20, Barcelona, 78-86.
- MACÍAS, J. M., MENCHÓN, J. 2007, *La vil·la romana dels Hospitals (el Morell, Tarragona). Un assentament de la via De Italia in Hispanias*, sèrie Hic et Nunc, Tarragona.
- MACÍAS, J. M., PUCHE, J. M. 1997, Noves excavacions a la part baixa de Tarragona. Dades per a l'evolució urbanística de la ciutat romana, *Tribuna d'Arqueologia 1995-1996*, Barcelona, 149-163.
- MAROT, T. 1999, La circulació monetària en l'època romana tardana (ss. III-VI), a *Del romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 329-339.
- MAROT, T., RAMON, E. 1999, Conjunt monetari de la vil·la dels Munts, a *Del romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 341.

- MARTÍNEZ MIRA, I. 1995-57, Tesorillos del s. III d. C. en la península Ibérica, *Lucentum*, 14-16, Alacant, 119-180.
- MARTÍNEZ MIRA, I. 2000-01, Tesorillos del s. III d. C. en la península Ibérica (II), *Lucentum*, 19-20, Alacant, 297-308.
- MARTÍNEZ MIRA, I. 2004-05, Tesorillos del s. III d. C. en la península Ibérica (III), *Lucentum*, 23-24, Alacant, 207-236.
- MATEU LLOPIS, F. 1950, El hallazgo de denarios romanos de Altafulla, *Boletín Arqueológico*, 30, Tarragona, 53-58.
- MATEU LLOPIS, F. 1951, Hallazgos monetarios (VII), *Numario Hispánico*, I, Madrid, 225-264.
- MENÉNDEZ, F. X., SOLIAS, J. M. 1985, Problemes entorn el Baix Imperi al curs inferior del Llobregat, *Pyrenae*, 21, Barcelona, 157-168.
- NOLLA, J. M., CASAS, J. 1984, *Carta arqueológica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al N. E. de Catalunya*, Girona.
- NOLLA, J. M., SAGRERA, J., VERRIÉ, P. – VIVÓ, D. 1993, *Els mosaics de Can Pau Birol*, Girona.
- PALLARÉS, F. 1969, Las excavaciones de la plaza de San Miguel y la topografía romana de Barcino, *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, XIII, Barcelona, 5-42.
- PALLARÉS, F. 1970, La topografia e le origini di Barcellona romana, *Rivista di Studi Liguri* XXXVI, Bordighera, 63-102.
- PEÑA, Y. 2000, La «crisis» del siglo III en la historiografía española, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, t. 13, Madrid, 469-492.
- PALOL, P. DE 1999, Les invasions dels francs i els alamans, a *Del romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 20-25.
- PETIT, P. 1974, *Histoire générale de l'Empire romain. 2 . La crise de l'Empire (des derniers Antonins à Dioclétien)*, Paris.
- PONS, J. 1994, *Territori i societat romana a Catalunya*, Barcelona.
- PREVOSTI, M. 1981 a, *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, Mataró.
- PREVOSTI, M. 1981 b, *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*, Badalona.
- REVILLA, V. 2003, *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona.
- REVILLA, V., MIRET, M. 1995, El poblament romà al litoral central de Catalunya, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, Castelló, 189-210.

- REMOLÀ, J. A., VILASECA, A. 2000, Intervencions arqueològiques al PERI-2, sector Tabacalera de Tarragona, *Tribuna d'Arqueologia* 1997-1998, Barcelona, 77-95.
- REVILLA, V. 2003, *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona.
- REVILLA, V., MIRET, M. 1995, El poblament romà al litoral central de Catalunya, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, Castelló, 189-210.
- RIBERA, A. 1989, Darreres investigacions sobre la ciutat romano-visigoda de *Valentia* (València), *Tribuna d'Arqueologia* 1988-1989, Barcelona, 71-78.
- RIBERA, A. 2003, El Imperio romano, a BONET, H., ALBIACH, R., GOZALBES, M. (coord.), *Romanos y visigodos en tierras valencianas*, València, 91-101.
- RICHARDSON, J. S. 1998, *Hispania y los romanos*, Barcelona.
- RIPOLLÉS, P. P. 1999, El uso de la moneda en la vía Augusta: el tramo *Saguntum – Intibili*, a CENTENO, R. M. S. – GARCÍA-BELLIDO, M. P. – MORA, G. (coord.), *Rutas, ciudades y moneda en Hispania*, Anejos de Archivo Español de Arqueología, XX, Madrid, 259-268.
- RIPOLLÉS, P. P., GOZALBES, M. 1998, The Alqueries Hoard of Antoniniani, *Numismatic Chronicle*, 158, Londres, 63-77.
- RUIZ DE ARBULO, J. 1996, L'escenari urbà: poder i ideologia, a *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. I, *Els temps prehistòrics i antics fins al segle V*, Barcelona, 340-358.
- SAGREDO, L. 1985, Las invasiones del siglo III d. C. en Hispania a la luz de los tesorillos monetales, *Hispania Antiqua*, 11-12, Valladolid, 89-104.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1957, La invasión germànica del 259, *Boletín Arqueológico*, 35-36, Tarragona, 129-131.
- SÁNCHEZ, E., JÀRREGA, R., OLIVARES, D. 2000, Excavació arqueològica a la vil·la romana del Mas d'en Gras, *Tàrraco 99. Arqueologia d'una ciutat romana. Documents d'Arqueologia Clàssica*, 3, Tarragona, 243-255.
- SANTOS YANGUAS, N. 1986, Las invasiones germanas del siglo III en Hispania. Estado de la cuestión, *Memorias de Historia Antigua*, 6, Oviedo, 151-175.
- SANZ, F. J., MARTÍNEZ, C. 2007, Hispania en el Bajo Imperio, a DÍAZ. P- SANZ, F. J., MARTÍNEZ, C., *Hispania tardoantigua y visigoda, Historia de España V*, Madrid, 15-256.
- SEGUI, J. J., MELCHOR, J. M., BENEDITO, J., PASCUAL-AHUIR, M. M. 2004, Avanç arqueològic del descobriment a Sagunt d'un tram de calçada i d'un relleu d'ambient nilòtic, *Opulentissima Saguntum*, Sagunt, 143-147.

- SILVESTRINI, M. 1993, Il potere imperiale da Severo Alessandro ad Aureliano, a *Storia di Roma*, 3. *L'età tardoantica*, Torí, 155-191.
- TARACENA, B. 1950, Las invasiones germánicas en España durante la segunda mitad del siglo III d. C., *Actas del I Congreso Español de Estudios Pirenaicos*, vol. 6, sec. 5, Saragossa, 37-45.
- TARRADELL, M. 1955, Sobre las invasiones germánicas del siglo III después de J. C. en la península Ibérica, *Estudios Clásicos*, vol. 3, núm. 15, Madrid, 95-110.
- TARRADELL, M. 1956, Problemas cronológicos de las invasiones germánicas del siglo III d. de J. C., *Actas del IV Congreso Nacional de Arqueología*, Saragossa, 231-239.
- TARRADELL, M. 1958, La crisis del siglo III en Hispania: algunos aspectos fundamentales, *I Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid, 263-275.
- TARRADELL, M. 1965, Prehistòria i Antiguitat, a TARRADELL, M. - SANCHÍS GUARNER, M., *Història del País Valencià. Prehistòria i antiguitat. Època musulmana*, 17-206. Barcelona.
- TARRADELL, M. 1968, Población y propiedad rural en el este peninsular durante el Bajo Imperio, *Actas del III Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid, 164-169.
- TARRATS, F., REMOLÀ, J. A., MACÍAS, J. M., RAMÓN, E. 1998, Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), *Empúries*, 51, Barcelona, 197-226.
- TARRATS, F., REMOLÀ, J. A., MACÍAS, J. M., RAMÓN, E. 1999, Nuevas actuaciones en el área residencial de la villa romana de Els Munts (Altatulla, *Ager tarraconensis*). Estudio preliminar, *Madrider Mitteilungen*, 41, Magüncia, 358-379.
- TULLA, J., BELTRÁN, P., OLIVA, C. 1927, Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona, *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* 88 (1925-26), Madrid.

Le thème du IIIe siècle dans la recherche archéologique languedocienne. État de la question (1996-2008)

Christophe Pellecuer

UMR 5140 Lattes Montpellier (F), Culture

Loïc Buffat

UMR 5140 Lattes Montpellier (F), chercheur associé

ABSTRACT

The Banyoles and Loupian workshops have been the occasion for the researchers working in Languedoc-Roussillon to reconsider the 3rd century crisis. Twelve years after the first regional synthesis appears it is interesting to compare the most recent archaeological information with the topics that were treated in it. The conclusions about the very weak occurrences of insecurity episodes, about villae evolution that is significant only in a long time context are at the same time confirmed and precised. Provincial economic state is treated from the transformations of the wine production, the vitality of which in Late Antiquity perhaps has been underestimated.

KEY WORDS: 3rd century crisis, regional synthesis, *villae* evolution, transformations.

RESUMÉ

Les journées de Banyoles et de Loupian ont été l'occasion pour les chercheurs travaillant en Languedoc-Roussillon de reconsidérer la question de la crise du IIIe siècle. Douze ans après la parution d'une première synthèse régionale, il était intéressant de confronter les données archéologiques les plus récentes avec les thèmes abordés alors. Les conclusions sur les très faibles occurrences d'épisodes d'insécurité, sur l'évolution des villae qui n'est significative qu'avec la prise en compte de la longue durée sont à la fois confirmées et précisées. L'état de l'économie provinciale est abordé à partir des transformations que connaît la production viticole, dont on a peut-être sous-estimé la vitalité durant l'Antiquité tardive.

MOTS CLÉS: crise du IIIe siècle, synthèse régionale, l'évolution des villae, transformations.

L'ouvrage collectif dirigé par Jean-Luc Fiches et publié en 1996 - *Le IIIe siècle en Gaule Narbonnaise* - (Fiches dir., 1996) représente depuis plus d'une décennie un précieux repère pour la recherche archéologique en France méridionale. Peut-être représente-t-il beaucoup plus si l'on s'en tient au peu d'articles sinon à l'absence d'ouvrages qui depuis ont traité de ce thème pour l'aire géographique considérée. Comme s'il y avait une certaine assurance d'avoir dit tout ce qui était possible sur l'expression régionale de ce siècle, siècle de crises selon l'historiographie traditionnelle. La journée 2007 de Banyoles, prolongée par celle de Loupian au début de l'année 2008, nous a donc conduit à reconsidérer cette position et à tenter de mettre en évidence quelques apports des recherches récentes en Languedoc-Roussillon. La décennie écoulée en effet a vu la mise en place de l'archéologie préventive et le développement sans précédent du nombre de sites fouillés et des surfaces ouvertes. Beaucoup reste à publier et le cadre de cette contribution n'est pas le lieu pour dresser un véritable bilan de ces nouvelles pratiques. On se contentera donc de quelques pistes de réflexions.

M. Christol propose dans sa contribution de 1996 l'image d'une province qui a peu souffert de l'impact des guerres civiles et des invasions. Elle apparaît ainsi comme une zone d'arrière, qui a moins été sujet à l'insécurité que les provinces périphériques soumises à d'importantes pressions, et dont le rôle doit être réévalué du fait de la conservation d'un bon potentiel économique (Christol, 1996, 25-29). Ce sont les questions de témoignages événementiels liés à ces périodes de troubles et surtout celle du diagnostic économique sur la Narbonnaise du IIIe siècle que nous voudrions discuter à partir de la documentation archéologique.

1. EXISTE-T-IL DES INDICES PROBANTS D'ÉPISODES D'INSÉCURITÉ RÉVÉLÉS PAR L'ARCHÉOLOGIE ?

C'est un chef-lieu de cité, et non l'un des moindres, Arles, aux limites de l'actuelle région languedocienne, qui offre un dossier de faits archéologiques consistants interprétés comme d'éventuelles conséquences locales des troubles du IIIe siècle. La thèse défendue par M. Heijmans est de lier à ces événements la disparition du tissu de grandes domus des quartiers périphériques de la ville, Trinquetaille en rive droite du Rhône et la zone au sud du rempart urbain (Heijmans, 1996). Le plus grand développement de ces résidences se situerait à la fin du IIe siècle et jusqu'au milieu du IIIe siècle. Après 250, on observerait, sur la base d'une quinzaine de points de fouille, un phénomène de destruction qualifiée de « violente, générale, contemporaine et définitive », dont les manifestations les plus évidentes sont des couches d'incendie datées pour la plupart d'entre elles du troisième quart du siècle (*Ibid.*, 128). Ces faits apporteraient une caution aux affirmations de l'historiographie traditionnelle sur les invasions germaniques en Provence ou bien, comme le suggère M. Christol, pourrait-on y voir les conséquences des guerres de pouvoir entre puissants au sein de l'empire (Christol, 1996, 28). Témoignage d'une situation de contraste, rien de comparable n'affecte la cité voisine de Nîmes où les fouilles récentes portant sur des surfaces pouvant atteindre plusieurs milliers de mètres carrés ne mettent en lumière que le lent dépérissement de certains quartiers selon un mouvement amorcé dans le courant du IIe siècle (Monteil, 1999, 373-375). A Narbonne, la question de la datation de l'enceinte urbaine réduite a été reprise récemment et son édification mise en relation avec l'épisode des incursions alamanes (Moulis *in* Dellong, 2003, 139-147). Cependant, l'argumentaire chronologique, basé sur des découvertes anciennes de monnaies et sur la réutilisation dans l'ouvrage

de deux inscriptions lapidaires datées du IIIe siècle, est loin d'emporter l'adhésion. Il ne s'agit dans chacun des cas que de vagues *termini* qui ne permettent pas une datation effective de cette enceinte qui jouera un long rôle dans l'histoire de la ville.

Pour les campagnes de la Narbonnaise, les exemples de bâtiments ruraux détruits avec violence, que l'on pourrait être amené à rattacher à des événements qui bousculeraient la vie provinciale, sont exceptionnels. C'est encore du côté provençal que l'on doit se tourner. Dans les Alpes de Haute Provence, près de Forcalquier, la *villa* de à Banon/Font Cremat serait détruite par un incendie après le milieu du IIIe siècle et le squelette d'une victime retrouvée dans les couches de destruction (Brun, Congès, 1996, 245). On ne dispose cependant que des données d'une fouille très partielle, réalisée à la fin des années cinquante, qui a permis cependant le dégagement du cœur de l'établissement. Deux ailes de construction entourant une cour centrale dotée d'une galerie couverte ont été reconnues. Le mobilier recueilli est très diversifié avec des éléments tels que de la vaisselle métallique, un abondant outillage, quelques bijoux..., qui indiquent la ruine définitive d'un centre domanial alors en pleine activité. La datation reste cependant incertaine et ne repose encore une fois que sur le numéraire découvert. A une vingtaine de kilomètres plus au sud, aux portes d'Apt (*Apta Iulia*) le site de Saignon/Tourville (Vaucluse) connaîtrait les mêmes vicissitudes (Brun, 2005, 30-31). Cet établissement installé en bordure d'une grande voie transalpine — voie Domitienne pour certains — pourrait correspondre au modèle de la ferme-auberge que l'on commence à mieux cerner en Languedoc. On n'y trouve pas d'aile résidentielle, mais des équipements vinicoles développés avec un chai d'une soixantaine de *dolia* et foudroirs attenants pour une production écoulée sur place, un important quartier de cuisine et un petit balnéaire indispensables pour l'accueil des voyageurs. L'ensemble aurait été incendié dans la seconde moitié du IIIe siècle. De tels indices d'événements dramatiques apparaissent cependant localisés et ne sont pas la règle pour l'ensemble de la Provence. Rien de comparable n'a été relevé pour la partie orientale, pour l'actuel département du Var malgré l'intensité de la recherche de ces dernières décennies (Brun, 1999, 170-171). Il en est de même pour la partie occidentale de la Narbonnaise, qui ne livre pas d'évidence, maintenant comme il y a dix ans lors du premier bilan collectif, de sites ou de secteurs marqués par l'empreinte de possibles événements du même ordre.

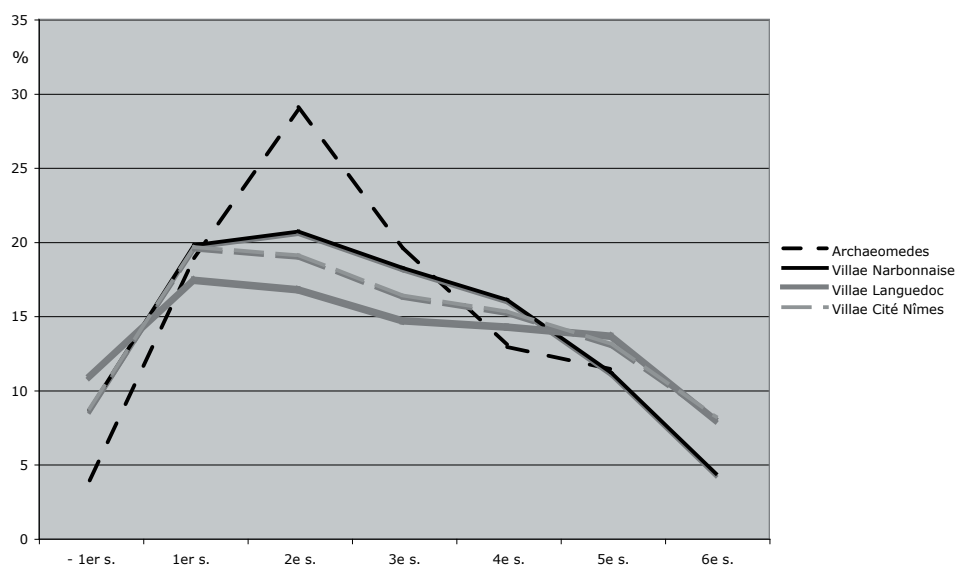
La carte des trésors monétaires des années 260-280 a été utilisée dans le Midi comme ailleurs pour suivre à la trace les invasions barbares à partir de ces réactions individuelles face à de nouvelles conditions d'insécurité (Estiot, 1996). Si l'on suit la position des numismates (*Ibid.*, 56-61) seuls les lots des années 259-260 ont toutes les chances de jalonner le passage des Alamans et des Juthunges. (*Ibid.*, 58, fig. 14) Ces ensembles dessineraient des axes privilégiés empruntés par ces peuples et l'on serait donc bien loin des effets délétères d'une invasion diffuse à l'échelle de la province. Les « trésors » postérieurs quant à eux ne seraient que le signe d'un décri du monnayage gaulois, plus largement la conséquence des « manipulations monétaires de l'état romain ». La contribution de M.-L. Berdaux-Le Brazidec, dans ce même ouvrage, confirme qu'il est aujourd'hui possible de redonner une signification économique aux séries monétaires de la deuxième moitié du IIIe siècle. La constitution de certains de ces trésors méridionaux, avec un approvisionnement en numéraire issu des ateliers de Gaule du Nord et de Germanie, permet d'établir des liens avec ces provinces septentrionales et d'envisager des échanges extra-méditerranéens jusque-là difficilement perceptibles.

2. LES RYTHMES DE L'OCCUPATION DU SOL, DE L'ÉVÉNEMENTIEL AU STRUCTUREL

Depuis longtemps, le phénomène de décrue du nombre des établissements ruraux accompagnant le passage du Haut Empire à l'Antiquité tardive avait été relevé pour les campagnes méridionales. Il était alors aisé d'avoir recours à l'hypothèse d'une sombre deuxième moitié du IIIe siècle pour l'utiliser comme interface entre deux temps majeurs de l'histoire du peuplement rural. La corrélation des deux était ainsi posée a priori et demandait que les faits s'ajustent d'eux-mêmes à ce canevas d'interprétation. La pratique intensive de la prospection pédestre dès les années 80, l'établissement de volumineux corpus de sites qui en a résulté ainsi que la naissance de travaux collectifs embrassant de vastes espaces géographiques représentent un apport majeur qui a permis à l'archéologie de quitter le domaine du subjectif pour aborder une approche quantitative débarrassée d'un cadre historique trop prégnant. Cette forte tendance est perceptible de façon très claire dans la plupart des contributions concernant l'occupation du sol publiées en 1996. Les tableaux et les graphiques ainsi composés ont permis de replacer le IIIe siècle dans la perspective de la longue durée en traitant d'occupations s'étalant sur le premier millénaire de notre ère. Même quand le changement d'échelle temporelle n'est pas aussi radical, ces mêmes figures ne laissent apparaître aucun signe critique pour la période considérée. On pourrait alors reprendre le titre volontairement provocateur de C. Raynaud, « Les campagnes rhodaniennes : quelle crise ? » (Raynaud, 1996). Il est ainsi manifeste que, depuis plus d'une décennie, la recherche régionale a abandonné les sentiers battus de l'interprétation événementielle pour scruter avec plus d'intérêt et de profit les mouvements pluriséculaires qui affectent le développement de l'habitat rural.

On doit au programme européen *Archaeomedes* d'avoir su rassembler dans une base unique près d'un millier de sites d'époque romaine, provenant de plusieurs territoires d'étude répartis entre la vallée du Rhône, la Provence et le Languedoc, soit un échantillon significatif à l'échelle de la province de Narbonnaise (Archaeomedes, 1998, 75-84). Les graphiques produits à partir de cette documentation résument les conditions d'évolution de l'habitat rural entre la conquête romaine (-120) et les prémices du Moyen Âge (500). Nous utiliserons l'un des plus significatifs, rassemblant les courbes relatives aux taux de créations, d'occupations et d'abandons d'établissements antiques dans l'ensemble des huit régions prises en compte (*Ibid*, 77, fig. 2). Le couple des indicateurs de création et d'abandon

Figure 1. Le IIIe siècle et les rythmes de l'occupation des sols sur la longue durée. On a utilisé la courbe des sites ruraux occupés entre le Ier siècle avant notre ère et le VIe siècle, établie à partir d'un corpus de plus de 900 sites dans le cadre du programme européen Archaeomedes. Celle-ci est confrontée à trois autres courbes de tendance qui concernent les *villae* (Pellecuer, 1996, Pellecuer, Pomarède, Pellecuer, 2001, et Buffat, *infra*, fig. 3). On remarquera en premier lieu la parenté des différentes courbes établies sur la base de corpus qualitativement et quantitativement distincts, ensuite combien les *villae* se distinguent tout de même de l'expression séculaire de l'habitat rural. Le IIIe siècle, dans les deux familles de courbes, témoigne d'une inflexion à la baisse pluriséculaire, après le pic d'occupation du IIe siècle.

montre sans surprise que la période du IIIe siècle prend place après le temps de paroxysme de multiplication de l'habitat rural qui culmine dans la deuxième moitié du Ier siècle de notre ère et que l'intervalle 200-250 enregistre, comme la recherche traditionnelle le pressentait, le pourcentage le plus élevé de sites abandonnés. Plus originales sont les courbes décrivant les occupations selon deux modes, la part de sites actifs et la représentation par surface. On distingue ainsi le poids de chacun des intervalles d'un demi-siècle de l'échelle d'observation chronologique – combien d'entre eux occupés à un temps t ? –, tout en réduisant quelque peu les distorsions que peuvent entraîner la différence de tailles des établissements du corpus – quelle surface cumulée pour les sites actifs en un temps t ? Le IIIe siècle et ses caractères supposés s'estompent dans une courbe de tendance forte, s'exprimant dans la durée, où « l'érosion de l'habitat rural semble générale, continue, régulière » (*Ibid.*, 78) (fig. 1).

3. UNE PERSPECTIVE LOCALE : LES VILLAE DE LA CITÉ DE NÎMES

On peut inscrire cette réflexion sur le IIIe s. dans une perspective plus locale. Pour cela, le recours aux études menées dans la cité de Nîmes, particulièrement sur les *villae*, peut s'avérer utile. Afin d'appréhender au mieux cette évolution, il convient de l'inscrire dans une profondeur chronologique correspondant au Haut Empire

La mise en place des villae : l'essor du Ier s. ap. J.-C.

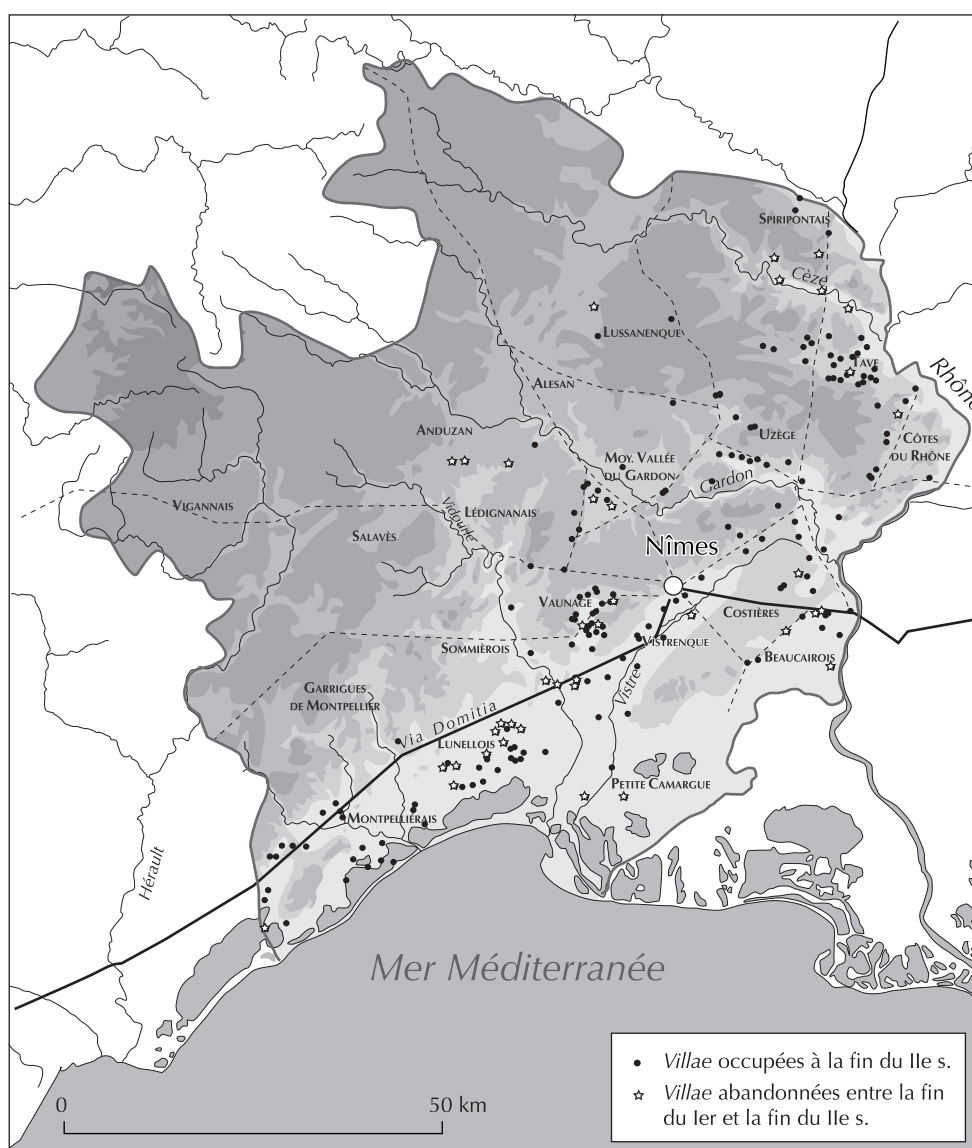
Le Ier s. ap. J.-C. correspond assurément à une période de forte expansion de l'habitat rural, dans la cité de Nîmes et, à plus large échelle, en Narbonnaise (Archaeomedes 1998 ; Brun 1999, 143-154). C'est durant cette période de dynamisme exceptionnel que naissent véritablement les *villae* dans la cité nîmoise. Une part importante de celles-ci se développe sur des établissements plus anciens. Une autre part, à peu près équivalente, correspond à des fondations *ex-nihilo* du Haut Empire. Sur les 184 *villae* occupés au Ier s. ap. J.-C., 85 ont livré des traces d'occupation la période républicaine, alors que 99 seraient des créations du début du Haut Empire. Hormis quelques rares cas, analysés dans une précédente livraison de cette collection (Buffat 2006), l'apparition de la *villa* au sens d'établissement doté d'une partie résidentielle est un phénomène qui intervient essentiellement à partir de l'époque flavienne. La carte des *villae* du Ier s. montre une diffusion privilégiée dans les micro-régions bordières du Rhône et dans les plaines du littoral. La plupart des sites se structurent en réseaux linéaires, le long d'axes communications terrestres ou maritimes.

Evolutions de la villa durant le IIe s. : des dynamiques contrastées

Durant le IIe s., l'évolution des *villae* apparaît sous un jour contrasté. Si l'on regarde les résultats des fouilles, le dynamisme est de règle sur bon nombre de sites. Dans la plupart des cas, la structure de l'édifice du Ier s. est conservée sans guère de modifications. A la Ramière (Roquemaure), Cadenet (Sernhac) ou Carreiron (Milhaud), quelques modifications des bâtiments témoignent d'une évolution en continu de l'activité (Barberan et al. 2002 ; Conche et al. 2005). A Croix de Fenouillé (Castillon-du-Gard), on enregistre la même continuité (Buffat et al. 2005 ; Buffat et al. 2007). À Saint-André-de-Codols, un grand complexe remplace le petit bâtiment du Ier s. (Pomarède 2006). Il s'agit d'un cas assez singulier d'investissement massif pour l'édification d'un centre domanial au cours du IIe s. Quelques établissements livrent cependant les signes d'une récession. Il est probable notamment qu'une partie de la *villa* des Charbonniers a été abandonnée durant le IIe s. (Esteban et al. 2000). De même, l'abandon des bâtiments résidentiels de la *villa* du Bosquet/Labassan est daté des années 150 par

les fouilles de F. Gaud (Roger 1994). Si le contexte est positif pour certaines *villae*, il l'est moins pour d'autres.

Les prospections renvoient un tableau similaire. 180 *villae* sont attestées au début du IIe s., mais 28 seraient abandonnées durant ce siècle. Il existe de forts contrastes micro-régionaux (fig. 2 et 3). Au IIe s., des secteurs restent très dynamiques et n'enregistrent quasiment pas d'abandons notamment l'Uzège, les Côtes du Rhône, la Tave et le Montpelliérais. D'autres régions voient au contraire disparaître un nombre important de *villae* : ainsi, les établissements domaniaux connus dans la vallée de la Cèze semblent tous abandonnés, de même que ceux du Lédignanais. Certaines des grandes *villae* du Beaucairois sont également délaissées ou donnent des signes d'affaiblissement. En Lunellois, il existe un contraste très net entre un littoral très dynamique et une plaine où un grand nombre des établissements domaniaux périssent. On relève clairement des dynamiques contrastées entre les secteurs de la cité. Elles opposent des secteurs en pleine activité à d'autres en proie à l'affaiblissement. Il est difficile d'expliquer cet état de fait. Mais l'intensité de l'exploitation du sol, en Narbonnaise tout autant que dans l'ensemble de l'Empire, a probablement engendré une concurrence sur le marché des productions agricoles, concurrence qui a dû toucher

l'économie domaniale dans des secteurs plus fragiles que d'autres. Cette fragilité peut résulter d'une mauvaise situation pour expédier les productions domaniales (Lédignanais), ou être le résultat d'une économie trop spécialisée, comme ce piémont du Beaucairois très orienté vers la viticulture.

Comment s'échelonnent les abandons de *villae* dans le IIe s. ? Peut-on saisir une période particulière d'abandon, singularisant un épisode de « crise » ? Avouons qu'il n'est pas simple d'être précis à partir de nos données, issues pour l'essentiel de prospections de surface. Pour les *villae* du nord du Lunellois, très

affectées par ces abandons, les céramiques indiquent un mouvement assez précoce : beaucoup ne livrent pas de céramique claire B, ce qui est un indice pour supposer un abandon (ou un affaiblissement de l'occupation) avant le milieu du IIe s. Les données céramologiques sont les mêmes pour la vallée de la Cèze. Il semble donc bien que cette épisode difficile débute assez tôt dans le IIe s., dès le début de la période antonine, voire même dès la fin de l'époque flavienne. A tel point que certaines *villae* (par exemple en Lunellois) ne semblent occupées que quelques décennies. Il n'est certainement pas inintéressant d'ajouter que cette « crise » frappe des sites modestes (en Nord Lunellois ou dans la vallée de la Cèze) tout autant que des grandes *villae* (Beaucairois). Contrairement à une idée courante, la grandeur des établissements n'est pas forcément garante de leur pérennité.

Situation des villae au IIIe s.

Qu'en est-il au IIIe s. ? Au début du siècle, les prospections attestent l'existence de 151 *villae* (sur les 198 bien datées) (fig. 3 et 4). D'après les céramiques collectées en surface, il semble que 21 disparaissent durant ce siècle, ce qui amène l'effectif à 131 à l'époque de Dioclétien (fin IIIe s.). Le nombre des abandons est faible et l'on ne peut donc pas parler de situation catastrophique. Les abandons ne touchent que quelques *villae*. Ces sites abandonnés sont par ailleurs dispersés en divers points de la cité. Ils ne sont pas concentrés dans des zones ciblées, comme c'était le cas au IIe s. Ils touchent tout particulièrement des établissements installés sur des sols moins productifs, notamment dans la vallée de la Tave et dans les Côtes du Rhône où les sites délaissés se trouvent dans des terroirs où les sols sont encombrés de galets ou de gelifractions calcaires. Les abandons touchent aussi des zones où le tissu de *villae* est dense, notamment en Vaunage. Dans ce cas, on peut penser que des phénomènes de concurrence sont à l'œuvre.

En regardant les données de fouille, on est convaincu de la stabilité de l'habitat domanial au IIIe s. Il y a bien des *villae* abandonnées (Bouvettes en serait un exemple). Mais on relève un dynamisme marqué sur la majorité de sites. C'est au IIIe s. que la *villa* de Saint-André-de-Codols est intégralement reconstruite pour être transformée en un établissement beaucoup plus monumental. A Mayran (Saint-Victor-la-Coste), il semble aussi que l'édification d'une nouvelle *villa* remonte à cette période (Buffat

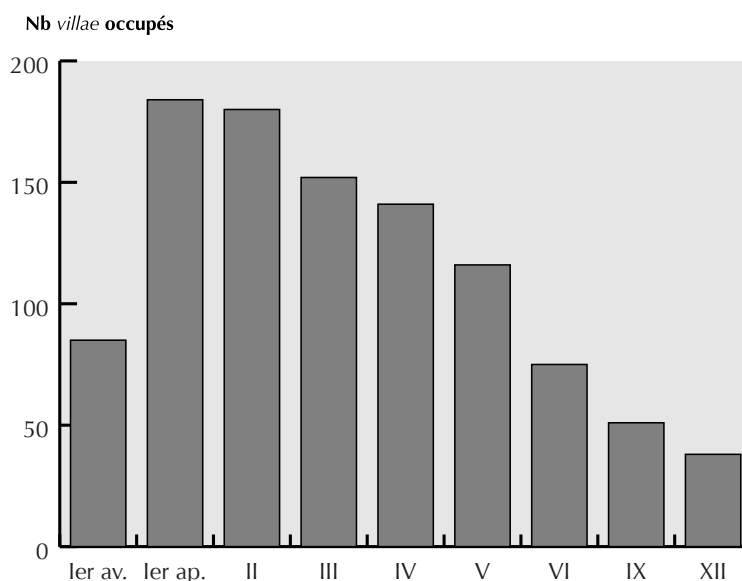

Figure 3. L'occupation des sites de *villae* de la cité de Nîmes au cours du premier millénaire de notre ère.

et al. 2005/2006). La construction des thermes de Pataran (Aigues Vives) daterait également de cette époque (Roth 1971-1972 ; Roger 1993). La *villa* de la Ramière est, quant à elle, agrandie, par l'adjonction de bâtiments agricoles et d'une nouvelle aile résidentielle, installée au nord. Sur d'autres sites, l'occupation se poursuit, sans modifications notoires, comme à Cadenet.

Les indices convergent clairement pour montrer que le IIIe s. est un siècle de continuité pour les *villae*, un siècle dans lequel s'épanouissent un certain nombre de centres domaniaux, agrandis, embellis ou totalement reconstruits. Les abandons sont rares. Les orientations économiques ont pu être révisées depuis le Ier s., mais pas profondément bouleversées. On produit toujours du vin sur des *villae* nîmoises (Mayran, Cadenet), certaines se lançant même dans cette production au IIIe s. ou un peu après (Saint-André-de-Codols, Carreiron).

4. DES INDICATEURS D'UNE ÉCONOMIE PROVINCIALE EN CRISE ?

Les questions d'ordre économique dans les contributions de 1996 n'occupent en définitive qu'une place secondaire à côté des réflexions qui font l'unité de l'ouvrage sur la représentation des sites et l'archéologie spatiale. Il est évident que l'évolution de l'occupation de sols et des formes

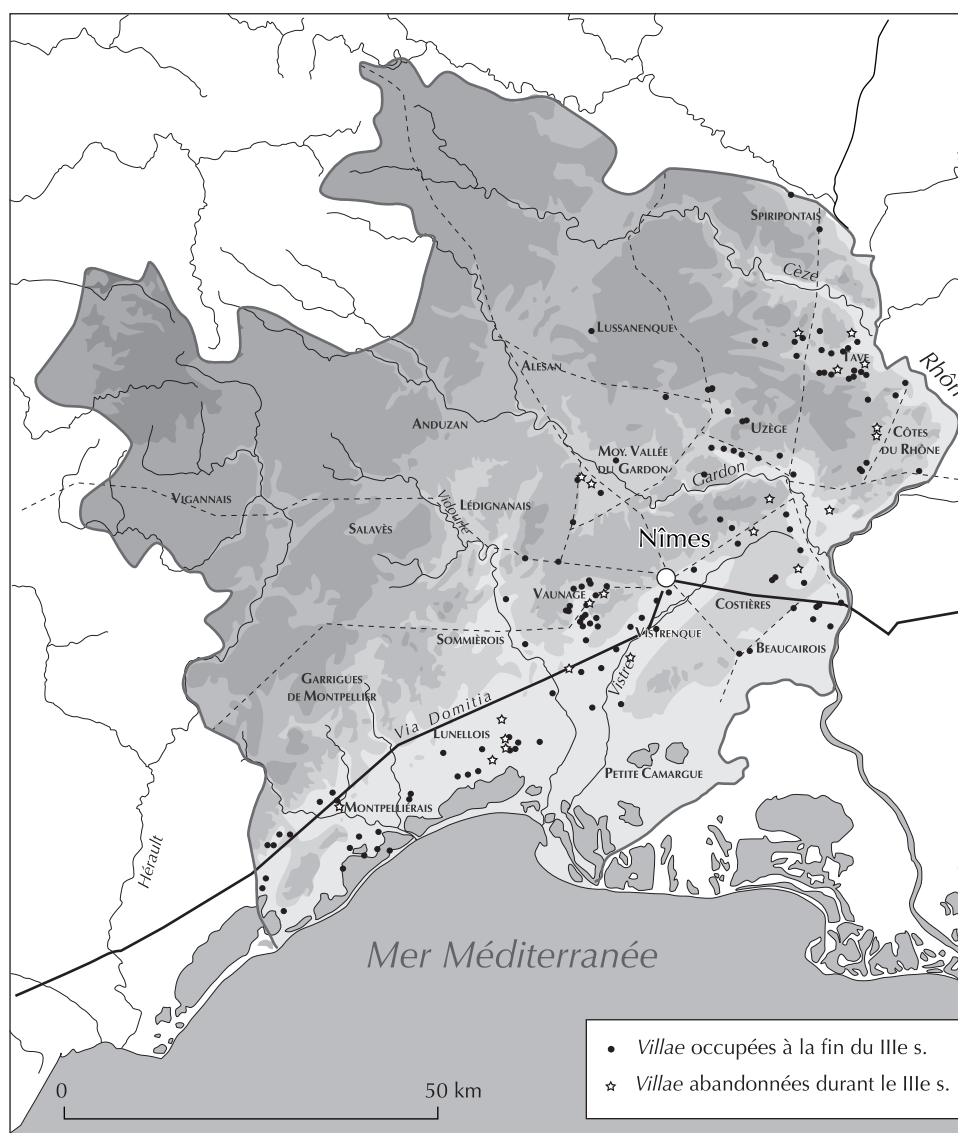

Figure 4. Les *villae* de la cité de Nîmes occupées au IIIe siècle après J.-C.

de l'habitat est de même un moyen pour approcher la situation économique de la province durant le siècle considéré. Le dossier des *villae* a servi à soutenir la thèse de la continuité à partir d'un échantillon de moins d'une centaine de ces établissements reconnus dans l'ensemble de la province (Pellecuer, 1996). Le IIIe siècle ne verrait pas une décrue particulière de leur nombre, mais s'inscrirait là encore dans un mouvement plus ample de diminution progressive de ces entreprises domaniales selon un rythme séculaire. Les études de cas alors disponibles témoignaient de la complexité du mouvement des investissements, qui allaient devenir considérables pour la villa monumentale de Saint-André de Codols (Nîmes, Gard), comme le montre H. Pomarède dans le présent ouvrage, ou qui restaient limités dans une atone survie pour la villa des Prés Bas (Loupian, Hérault). Une telle diversité, des investissements mais aussi des destins individuels des hommes et des sites, limitait toute possibilité de réelle synthèse pour l'échelon provincial. J.-P. Brun et G. Congès ont tenté un tel exercice à partir de la documentation provençale et d'une trentaine de sites fouillés, pour la plupart dans le département du Var (Brun, Congès 1996). À partir de cette documentation, qui concerne des établissements ruraux engagés dans la production oléicole et/ou viticole, ils dessinent les grands traits d'une crise agraire, par paliers successifs, qui connaîtrait un épisode déterminant durant le IIIe siècle. En effet, si l'on enregistre la première vague d'abandon dès la deuxième moitié du Ier siècle de notre ère, ce phénomène invasif touche les fermes dans la deuxième moitié du IIe siècle, pour n'affecter les grands domaines oléi-viticoles qu'à partir du IIIe siècle. La crise agraire se traduirait par une remise en question du système de cultures avec l'abandon de l'arboriculture intensive au profit des activités d'élevage et se doublerait d'une crise foncière qui permettrait la généralisation du faire-valoir indirect. Ce n'est qu'au prix de telles mutations que s'opérerait la survie des grands centres domaniaux.

La décennie écoulée apporte d'évidence son lot de nuances au tableau qui pouvait alors être dressé. Parmi celles-ci, on s'attachera de façon plus particulière à la question de la viticulture qui a été au centre des préoccupations des chercheurs languedociens ces dernières années (Buffat, Pellecuer, 1998). Dans le domaine de l'économie provinciale, la viticulture, on le sait, reste l'activité la mieux cernée grâce à l'archéologie. On s'accorde à reconnaître durant le IIIe siècle la disparition d'une certaine viticulture. Comme l'ont montré les exemples provençaux, auxquels on pourrait adjoindre des documents languedociens, il convient d'écarter l'idée d'une crise conjoncturelle, les problèmes étant plus profonds et se manifestant sur une plus longue durée à partir du milieu du IIe siècle. La question qui est posée est celle de la signification de la fin de « l'optimum viticole » du Haut Empire. Celui-ci peut être considéré comme le temps de plein développement d'une viticulture de rapport dont la chaîne de production serait organisée, après le passage dans le massif pressoir à levier, sur le couple caractéristique *dolium*/amphore et qui serait destinée à approvisionner les principaux marchés de l'empire.

Dès le IIe siècle, l'archéologie enregistre des faits témoignant des profondes mutations qui l'on perçoit à des degrés divers en Narbonnaise. Selon S. Mauné, comme il l'a avancé dans sa communication lors de la journée *Circa Villam 5* consacrée au IIIe siècle (Loupian, janvier 2008), ce pourrait être les trois quarts des établissements vinicoles reconnus en fouilles qui seraient abandonnés entre le milieu du IIe siècle et le milieu du siècle suivant. Ce phénomène toucherait toutes les catégories d'établissements, de la ferme de petits producteurs jusqu'aux grandes *villae* qualifiées de « pinardières » par comparaison avec les grands domaines languedociens du XIXe siècle. Dans certaines zones pourtant très actives jusque-là, comme la vallée de l'Hérault

entre Béziers, Agde et Lodève, on ne connaîtrait plus aucune installation de production viticole coûteuse en investissement comme en entretien, du type décrit précédemment, une fois passées les années 250. À l'échelle de la Narbonnaise, sur un effectif de l'ordre d'une cinquantaine d'ateliers d'amphores vinaires, ne serait plus en activité qu'une dizaine d'entre eux, ces chiffres ne permettant de conclure que sur une seule tendance, le recul manifeste d'une pratique de conditionnement. Régionalement, celle-ci disparaîtrait de façon définitive au début du IVe siècle.

Ce tableau conduirait à évoquer encore une fois la notion de crise, crise démographique, de surproduction, de débouchés ou née du poids de la concurrence. Une fois admise l'idée de la fin d'une certaine forme de viticulture à caractère spéculatif, il apparaît imprudent de confondre cette conclusion et le devenir de l'ensemble d'une production par ailleurs profondément et durablement installée. C'est certainement un des apports majeurs des recherches de la décennie écoulée d'avoir tenté de dépasser une vision de l'économie provinciale qui risquait d'être simplificatrice. On peut avancer quelques arguments pour appuyer une interprétation en faveur d'un maintien et de la continuité des capacités viticoles régionales. Les témoignages d'une viticulture tardive existent et sont plus nombreux que l'on a pu le croire. Le développement des recherches et une plus grande attention portée à ces vestiges d'équipement devraient réduire l'apparente distance qui séparerait la situation des deux premiers siècles de notre et celle des siècles suivants. Ainsi, des traces de plantation relèvent de l'Antiquité tardive, comme à Dassargues (Lunel, Hérault) ou à Mayran (Saint-Victor-la-Coste, Gard) (Buffat *et al.*, 2005-2006, 245-247). Plus généralement, la question de la datation doit être posée pour certaines traces de plantation, que l'on attribue de façon imprécise à une large Antiquité, faute d'avoir retrouvé des indices probants du Haut Empire. Comme le soulignait L. Buffat précédemment, des installations de vinification d'époque tardive, en particulier des cuves maçonnées, sont attestées dans plusieurs *villae* de la cité de Nîmes, auxquelles il faudrait ajouter les cas de Loupian ou de Nissan-lez-Ensérune, dans la cité de Béziers. L'exemple emblématique de Saint-André de Codols, à Nîmes, grâce aux restitutions proposées par H. Pomarède, conduit à ne pas sous-estimer l'ampleur d'un vignoble né au IIIe siècle et dont la production demande un volume de stockage de plusieurs milliers d'hectolitres, un investissement en tous points comparable aux grandes réalisations du Haut Empire.

À partir du IIIe siècle, se pose la question de la généralisation d'autres formes d'équipements vinicoles qui laissent une place plus importante aux tonneaux et autres foudres, comme aux pressoirs à vis directe faits seulement de pièces de bois. Dès le Haut Empire, les équipements de la viticulture régionale apparaissent d'ailleurs beaucoup plus diversifiés que ne le laissent penser les découvertes archéologiques les plus fréquentes. Déjà, aux limites du domaine méditerranéen comme en Lauragais, *dolia* et amphores cèdent la place à d'autres formes de vaisselle vinaire et d'autres alternatives de conditionnement (Passelac, 2007), alors que se développent sur le littoral des installations conçues sur un modèle italique. Ph. Leveau, dans un article stimulant sur les inégalités régionales et le développement économique dans l'occident romain (Leveau, 2003) a bien mis en évidence, sous l'apparente homogénéité de ce que l'on a pris l'habitude d'appeler la romanisation, les disparités qui peuvent affecter provinces et cités. La géographie viticole de la Narbonnaise occidentale offrirait ainsi des exemples de ces différences, avec, au risque d'être caricatural, l'identification d'une « zone tonneau » encore marginale durant le Haut Empire et qui s'imposera face à une « zone dolium » bien implantée sur le littoral, en régression à partir du IIe siècle (fig. 5). De même, l'abandon quasi-systématique des

installations viticoles dans la vallée de l'Hérault ne pourrait être que le signe d'un double phénomène de déplacement des investissements vers d'autres zones de la cité et de reconversion du système d'exploitation des sols. L'histoire récente de la viticulture languedocienne montrerait combien la distribution spatiale des vignobles est une réalité fluctuante au cours du temps.

Avec la disparition de l'exceptionnel marqueur économique que représentait l'amphore à fond plat, de fabrication locale, on ne sait alors plus rien sur les possibilités de commercialisation du vin régional durant l'Antiquité tardive, qui pouvait alors transiter dans des tonneaux. Ce biais induit par la documentation archéologique ne doit pas être surinterprété, comme le signe d'une disparition du vin de cette partie de la Narbonnaise dans le grand commerce contemporain.

Lorsque M. Bourin s'interroge sur la possibilité d'une surproduction pour le Biterrois viticole du XIVe siècle (Bourin-Derruau, 1986), elle dispose de suffisamment de sources pour apprécier la croissance du vignoble ou les aléas du cours du vin. Mais, l'analyse bute là aussi sur la question des débouchés et cela malgré les sources textuelles. Il est bien certain que l'archéologie serait bien mal armée pour confirmer les hypothèses avancées par G. Galtier sur des exportations lointaines vers les marchés de Champagne, les rivages de l'Angleterre ou de l'île de Rhodes. Cette rapide excursion au-delà des limites chronologiques du sujet traité n'a pour raison que mettre en évidence l'impasse emprunté par la recherche régionale lorsqu'elle entreprend de traiter la question de la diffusion des vins des cités méridionales dans les premiers siècles de l'Antiquité tardive. Les données archéologiques dont on dispose en Languedoc-Roussillon confirment que la partie occidentale de la Narbonnaise participe au IIIe siècle de cette « zone d'arrière » échappant aux troubles du temps. Cette situation privilégiée ne doit pas masquer cependant de lourdes tendances d'évolution qui affectent le tissu des exploitations rurales et la production agricole provinciale. L'identification d'une crise ou même de crises envisagées par certains des chercheurs fera encore largement débat. Entre les tenants de cette interprétation et ceux qui perçoivent les fils de la continuité, se dessine cependant un accord sur au moins deux idées fortes : les transformations enregistrées, qu'elles soient vues comme des ruptures ou bien comme des ajustements, s'expriment sur une échelle de temps pluriséculaire. Elles trouvent leur origine dans le courant du IIe siècle et leurs effets sont encore sensibles au IVe siècle. Dans ces conditions, le marasme d'une partie du IIIe siècle ne peut avoir eu au mieux que les effets d'un catalyseur sur les tendances locales. L'autre point admis, nous

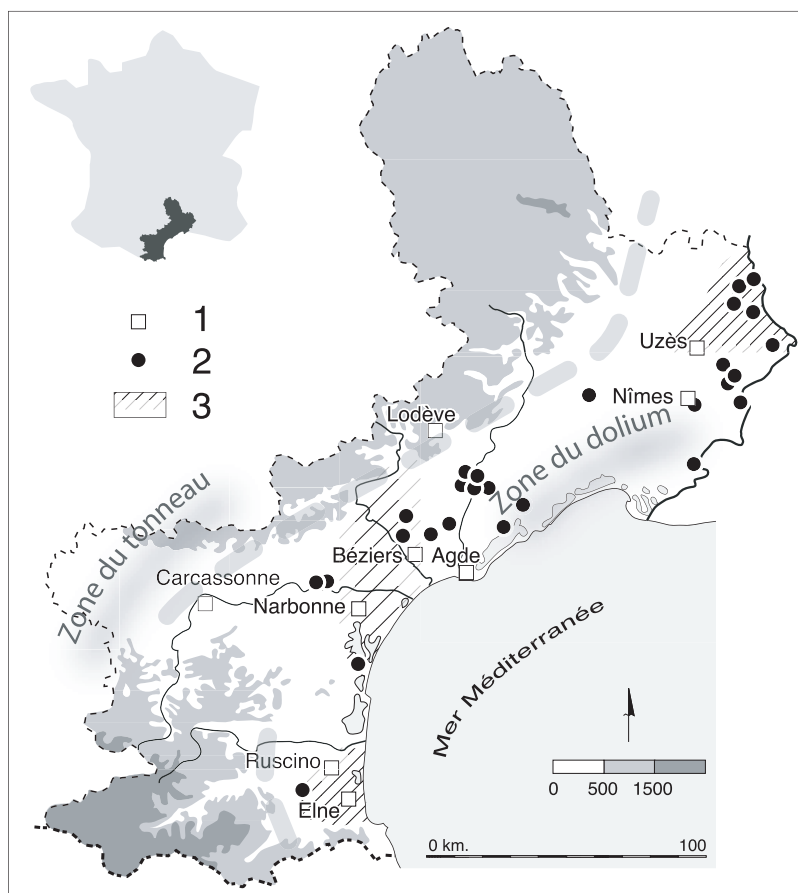

Figure 5. La viticulture gallo-romaine en Languedoc-Roussillon. Il semble possible d'établir pour cette partie de la Narbonnaise une géographie viticole, avec l'identification d'une « zone du *dolium*, en étroite relation avec la distribution des ateliers de fabrication d'amphores, et une zone du tonneau, encore marginale durant le Haut Empire. Le IIIe siècle verrait 1. Chefs-lieux de cité ; 2. Ateliers d'amphores gauloises ; 3. Les secteurs dynamiques de la zone du *dolium*.

semble-t-il, est celui de la diversité de réaction selon les zones observées. Elle est contrastée entre terroirs littoraux et d'arrière-pays, mais aussi là où certains types d'investissements peuvent s'avérer à terme fragilisants ou au contraire porteurs d'avenir pour les exploitations rurales de toute taille du secteur considéré. La prise en compte de ces « inégalités régionales » apparaît déterminante pour mieux apprécier le potentiel économique de la province.

BIBLIOGRAPHIE

- ARCHAEOMEDES, 1998, *Des oppida aux métropoles*, Anthropos, éd. Economica, Paris, 280 p.
- BALMELLE, C. 2001, *Les demeures aristocratiques d'Aquitaine. Société et culture de l'Antiquité tardive dans le Sud-Ouest de la Gaule*, Ausonius, Aquitania, 485 p.
- BARBERAN, S., FABRE, L., MAUFRAS, O., PETITOT, H., POMARÈDES, H., SAUVAGE, L., THERNOT, R., 2002, Les *villae* de La Ramière à Roquemaure, Gard, in *Archéologie du TGV Méditerranée, Fiches de Synthèse*, tome 3, Antiquité, Moyen Age, Epoque moderne, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 10, p. 889-919.
- BOURIN-DERRUAU, M., 1986, Une surproduction du vin en Biterrois au Moyen Âge (1300-1350) ? *Recherches sur l'histoire de Montpellier et du Languedoc*. 110e congrès national des Sociétés Savantes, Montpellier, 1985, Paris, CTHS, Histoire médiévale et philologie, tome II, p. 197-210.
- BRUN, J.-P. 1999, Introduction, *Le Var*, Paris, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 488 p. (*Carte archéologique de la Gaule*, 83/1).
- BRUN, J.-P., 2005, *Archéologie du vin et de l'huile en Gaule romaine*. Paris, Editions Errance, 268 p. (Collection des Hespérides).
- BRUN, J.-P., CONGES, G., 1996, Une crise agraire en Provence au IIIe siècle ? In : FICHES, J.-L. dir., *Le IIIe siècle en Gaule Narbonnaise. Données régionales sur la crise de l'Empire*. Actes de la table ronde du GDR 954 «Archéologie de l'espace rural méditerranéen dans l'Antiquité et le haut Moyen Âge», Aix en Provence, 15-16 septembre 1995, Sophia-Antipolis, APDCA, p. 233-256.
- BRUN, J.-P., LAUBENHEIMER, F., 2001, Conclusion. In : BRUN, J.-P., LAUBENHEIMER, F.) éds, *La viticulture en Gaule*. Gallia, 58, Paris, CNRS Editions, p. 203-219.
- BUFFAT, L., MASBERNAT, A., LONGEPIERRE, S., 2005, Entre villa et auberge : Croix de Fenouillé (Castillon-du-Gard). *Les campagnes dans l'Antiquité : la villa gallo-romaine*. Archéologies Gardoises, 2, Conseil Général du Gard, 73-77.
- BUFFAT, L., PETITOT, H., VIDAL, L., GUERRE, J. collab, MASBERNAT, A. collab., PELAQUIE, E. collab., 2005-2006, Un centre domanial dans la vallée de la Tave : la villa de Mayran (Saint-Victor-la-Coste, Gard), *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 38-39, p. 225-282.
- BUFFAT, L., MASBERNAT, A., RAYNAUD, K., 2007, Une installation hydraulique dans l'établissement de Croix de Fenouillé, Castillon-du-Gard

(France), *Energie hydraulique et Machines élévatrices d'eau dans l'Antiquité*, Centre Jean Bérard, Pont du Gard, Naples, 149-166.

- BUFFAT, L., PELLECUER, Ch., MAUNÉ, S. collab., POMAREDES, H. collab., La viticulture antique en Languedoc-Roussillon. In : BRUN, J.-P., LAUBENHEIMER, F.) édts, *La viticulture en Gaule*. Gallia, 58, Paris, CNRS Editions, p. 91-111.

- BUFFAT, L., PETITOT, H., VIDAL, L., 2005/2006, Un centre domanial dans la vallée de la Tave : la villa de Mayran (Saint-Victor-la-Coste, Gard), *Revue archéologique de Narbonnaise*, 38-39, 225-282.

- COLLART, J.-L., 1996, La naissance de la villa en Picardie : la ferme gallo-romaine précoce, *De la ferme indigène à la villa romaine*, actes du 2ème colloque AGER (Amiens), *Revue archéologique de Picardie*, 11, 121-156.

- CONCHE, F., LISFRANC, R., PLASSOT, E., 2005, La villa de Milhau, au lieu-dit Careiron et Pesquier, *Les campagnes dans l'Antiquité : la villa gallo-romaine*, Archéologies Gardoises, 2, Conseil Général du Gard, 49-53.

- CHRISTOL, M., 1996, La Narbonnaise dans l'Empire romain. In : FICHES, J.-L. dir., *Le IIIe siècle en Gaule Narbonnaise. Données régionales sur la crise de l'Empire*. Actes de la table ronde du GDR 954 «Archéologie de l'espace rural méditerranéen dans l'Antiquité et le haut Moyen Âge, Aix en Provence, 15-16 septembre 1995, Sophia-Antipolis, APDCA, p. 15-31.

- DELONG, E., 2003, *Narbonne et le Narbonnais*. Paris, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 704 p. (*Carte Archéologique de la Gaule*, 11/1)

- ESTEBAN, A., BUFFAT, L., GUERRE, J., PETITOT, H., 2000, Une mosaïque du Ier s. ap. J.-C. découverte à Saint-Paul-les-Fonts - Sondages de repérages sur une villa gallo-romaine implantée en bordure du couloir rhodanien, *Rhodanie*, 76, p. 25-40.

- ESTIOT, S., 1996, Le troisième siècle et la monnaie : crise et mutations. In : FICHES, J.-L. dir., *Le IIIe siècle en Gaule Narbonnaise. Données régionales sur la crise de l'Empire*. Actes de la table ronde du GDR 954 «Archéologie de l'espace rural méditerranéen dans l'Antiquité et le haut Moyen Âge, Aix en Provence, 15-16 septembre 1995. Sophia Antipolis, APDCA, p. 33-70.

- FICHES, J.-L. dir., 1996, *Le IIIe siècle en Gaule Narbonnaise. Données régionales sur la crise de l'Empire*. Actes de la table ronde du GDR 954 «Archéologie de l'espace rural méditerranéen dans l'Antiquité et le haut Moyen Âge, Aix en Provence, 15-16 septembre 1995, Sophia-Antipolis, APDCA, 404 p.

- HEIJMANS, M., 1996, L'abandon des quartiers périphériques d'Arles. In : Fiches, J.-L., dir., *Le IIIe siècle en Gaule Narbonnaise. Données régionales sur la crise de l'Empire*. Actes de la table ronde du GDR 954 «Archéologie de l'espace rural méditerranéen dans l'Antiquité et le haut Moyen Âge», Aix en Provence, 15-16 septembre 1995, Sophia-Antipolis, APDCA, p. 121-133.

- LEVEAU, Ph., Inégalités régionales et développement économique dans l'occident romain (Gaules, Afrique et Hispanie). In : BOST, J.-P., RODDAZ, J.-M., TASSAUX, F. ed., *Itinéraires de Saintes à Dougga. Mélanges offerts à*

Louis Maurin. Bordeaux, Ausonius Publications, p. 327-352.

- MAUNÉ, S., 1998, *Les campagnes de la cité de Béziers dans l'Antiquité (partie nord-orientale) (IIIe s. av. J.-C. - VIe s. ap. J.-C.)*, Ed. Monique Mergoil, Montagnac, 532.

- PASSELAC, M., 2007, Production céramique et viticulture en Languedoc au contact des mondes méditerranéen et atlantique. In : COLLECTIF, *Pottery workshops and agricultural productions*. Girona, Universitat de Girona i Grup de Recerca Arqueologica del Pla de l'Estany, p. 116-136. (Studies on the rural world in the roman period, 2).

- PELLECUER, Ch., 1996, Villa et domaine. In : FICHES, J.-L., dir., *Le IIIe siècle en Gaule Narbonnaise. Données régionales sur la crise de l'Empire*. Actes de la table ronde du GDR 954 «Archéologie de l'espace rural méditerranéen dans l'Antiquité et le haut Moyen Âge, Aix en Provence, 15-16 septembre 1995. Sophia Antipolis, APDCA, p. 277-292.

- PELLECUER, Ch., POMAREDES, H., 2001, Crise, survie ou adaptation de la villa romaine en Narbonnaise première ? contribution des recherches récentes de terrain en Languedoc-Roussillon. In : OUZOULIAS, P., PELLECUER, Ch., RAYNAUD, C., VAN OSSEL, P., GARMY, P., dir. — *Les campagnes de la Gaule à la fin de l'Antiquité*. Actes du IVe colloque de l'association AGER, Montpellier, 11-14 mars 1998, Antibes, Editions APDCA, p. 503-534.

- POMAREDES, H. (dir.) 1996, Nîmes, Saint-André-de-Codols, C. PELLECUER, *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise*, APDCA, Juan-les-Pins, 3.

- RAYNAUD, C., 1996, Les campagnes rhodaniennes : quelle crise ? In : FICHES, J.-L., dir., *Le IIIe siècle en Gaule Narbonnaise. Données régionales sur la crise de l'Empire*. Actes de la table ronde du GDR 954 «Archéologie de l'espace rural méditerranéen dans l'Antiquité et le haut Moyen Âge, Aix en Provence, 15-16 septembre 1995. Sophia Antipolis, APDCA, p. 189-212.

- ROGER, K. 1993, Aigues-Vives, Pataran, C. PELLECUER, *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise*, APDCA, Juan-les-Pins, 1.

- ROGER, K. 1994, Bezouze, Le Bosquet, C. PELLECUER, *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise*, APDCA, Juan-les-Pins, 2.

- ROTH, E. 1971-1972, Les fouilles de Pataran, *Bulletin de l'Ecole Antique de Nîmes*, 6-7, 73-94.

Exemples et éléments de réflexion autour de la circulation monétaire au IIIe siècle

Marie-Laure Berdeaux-Le Brazidec

numismate, chercheur associé à l'UMR 5140

ABSTRACT

The aim of this paper is to provide new examples of monetary circulation in the 3rd century in Languedoc-Roussillon, most particularly in Herault, and to introduce some new elements to consider.

The recently published discovery of a monetary treasure during excavations of the *Prés-Bas* Roman Villa at Loupian in 1993 and the *La Courtade* treasure unearthed in Beziers in 2006 are analyzed. They are compared to other discoveries of the same period and an inventory of the treasures of the 3rd century in Languedoc-Roussillon is drawn up. A list of the gold coins found is provided, and some coins from recent archaeological excavations and prospecting in Herault are presented along with new analytical data.

Finally new perspectives and new research paths are proposed.

KEY WORDS: Coins, monetary circulation, treasures, gold coins, 3rd century, Languedoc-Roussillon, Herault, Loupian.

RESUMÉ

Le propos de cette communication est d'apporter de nouveaux exemples relatifs à la circulation monétaire au IIIe siècle en Languedoc-Roussillon, et plus particulièrement dans l'Hérault, ainsi que de nouveaux éléments de réflexion.

Le dépôt monétaire découvert lors des fouilles de la *villa* des *Prés-Bas* de Loupian en 1993, qui vient d'être publié, est analysé, ainsi que le trésor mis au jour à Béziers *La Courtade* en 2006. Ils sont comparés aux autres découvertes de la même période et un état de lieu des trésors du IIIe siècle inventés en Languedoc-Roussillon est dressé. De même une liste des découvertes de monnaies d'or est présentée. Enfin, les monnaies provenant de fouilles et de prospections récentes dans l'Hérault sont présentées, ainsi que de nouvelles données d'analyse.

Finalement, de nouvelles perspectives sont proposées, de même que de nouvelles pistes de recherche.

MOTS CLÉS: Monnaies, circulation monétaire, trésors, monnaies d'or, IIIe siècle, Languedoc-Roussillon, Hérault, Loupian.

Cette contribution a pour objectifs de présenter quelques exemples nouveaux illustrant la circulation monétaire en Languedoc-Roussillon au IIIe siècle. Et cela concerne en premier lieu Loupian (Hérault), à la lumière de l'étude du petit dépôt découvert en fouilles en 1993, qui vient d'être publiée. Cela nous conduira à faire un état des lieux de nos connaissances sur les découvertes de trésors du IIIe siècle, également sur celles des monnaies d'or, et de voir les éléments apportés par quelques découvertes récentes de monnaies, particulièrement dans l'Hérault.

Mais avant tout de chose, examinons les données connues et généralement admises pour la circulation monétaire au IIIe siècle.

I. LES GRANDES DONNÉES DE LA CIRCULATION MONÉTAIRE AU IIIe SIÈCLE

1. Le système monétaire

À la fin du IIe siècle, prévaut encore le système monétaire mis en place par Auguste et réformé par Néron, l'atelier de Rome détenant le quasi-monopole de la frappe des trois métaux (or, argent et bronze) (Estiot 1996, 33). Ce système est fondé sur une monnaie de compte, le sesterce, mais son véritable pivot est le denier, seule monnaie connaissant une large diffusion partout dans l'Empire. La monnaie d'or (*aureus*) s'échange encore dans les premières décennies du IIIe siècle contre 25 deniers et le denier contre 16 asses, 8 *dupondii* ou 4 sesterces.

Cependant, le IIIe siècle voit une mutation monétaire, qui va se mettre en place petit à petit, avec comme changement principal le remplacement de la monnaie d'argent comme pivot du système par des espèces de billon toujours plus dévaluées et la promotion de l'or comme réserve de valeur. En effet, après plusieurs dévaluations sous le Haut-Empire, le denier perd encore en taux de fin au début du règne de Septime Sévère (194-195) pour tomber à 50 % de teneur en argent, ce qui entama un processus dangereux de forte dévaluation. À la suite de quoi, Caracalla introduit en 215 une nouvelle monnaie d'argent, l'antoninien, plus lourde que le denier (une fois et demie) mais avec le même taux de métal fin, qui s'échange contre deux deniers. Après un arrêt des frappes en 219, l'antoninien est à nouveau émis à partir de 238 et va alors subir une vertigineuse dépréciation en moins de quatre décennies (238-274). Ainsi de 4,60 g en 238, il ne pèsera plus que 2,80 g en 270 et son titre aura chuté de 47 % à seulement 2,5 %, en raison notamment des dépenses liées aux guerres et invasions. Parallèlement, les frappes deviennent surabondantes à partir de Gallien et la situation ne sera assainie qu'avec le règne d'Aurélien. Cependant dans les régions occidentales de l'Empire, le bon monnayage émis de 238 à Postume étant thésaurisé ou fondu, pour pallier le manque de numéraire apparaissent les imitations radiées, dont la production est semble-t-il maximum entre 275 et 282, et qui circuleront au moins jusqu'au début du IVe siècle.

Par ailleurs, l'exploitation minière en stagnation, notamment en Espagne, ne parvient pas à approvisionner la frappe en métal frais. Et la thésaurisation prive également les circuits des bonnes monnaies d'argent. Il en résulte qu'avant même d'avoir atteint le dernier stade de son avilissement, la dépréciation de l'antoninien a disloqué tout le système monétaire. Ses divisions disparaissent progressivement : le denier cesse d'être frappé à partir de 240, la frappe du bronze, devenue ruineuse face à une monnaie d'argent où la part de cuivre n'a cessé de croître, est arrêtée à partir de 262. Quant à la monnaie d'or, elle perd également plus de la moitié de son poids et devient un réserve de valeur et un objet de prestige, souvent immobilisé avec d'autres objets précieux (vaisselle, bijoux) ; elle est même transformée en bijoux.

Le premier, Aurélien va réformer le système monétaire en essayant de rétablir un système trimétallique fidèle à celui de Caracalla et introduit en 274 un nouvel antoninien, l'*aurelianus*, qui ne pénétrera que faiblement dans les provinces occidentales. Enfin, la réforme de Dioclétien en 294 viendra parachever le système, avec la création d'une nouvelle pièce de billon argenté : le *nummus*.

2. La circulation monétaire

Que résulte-t-il de ces données dans la circulation monétaire ?

L'antoninien va en fait pénétrer relativement tardivement dans la circulation monétaire régionale et ainsi l'approvisionnement en numéraire frais est rendu difficile. Les bronzes du IIe siècle continuant à circuler et suffisant à alimenter les circuits, l'atelier de Rome cesse ses frappes de bronzes de 199 à 209 ; ainsi les bronzes des premiers Sévères sont extrêmement rares. Or les espèces d'argent demeurant également rares sur les sites, arrive une période de pauvreté monétaire où les échanges se font à partir d'un stock ancien, peu renouvelé, constitué essentiellement de bronzes du IIe siècle.

C'est pourquoi une production frauduleuse va se mettre en place vers 230 : celle des monnayages coulés, qui touche les monnaies d'argent et de bronze. On en a un bon aperçu grâce aux découvertes de moules monétaires, concernant essentiellement les deniers et les antoniniens, mais les exemplaires isolés, de bronze ou d'argent, sont rarement signalés, ce qui fait qu'actuellement ce phénomène n'est pas suffisamment bien appréhendé. J'y reviendrai.

Tous ces éléments et cette situation monétaire font qu'en Narbonnaise, le IIIe siècle se définit comme une longue période de pénurie monétaire (Estiot 2002, 23), même les monnaies de la seconde moitié du siècle n'y étant pas fréquentes. Il semblerait en effet que les quantités de monnaies parvenues dans la province soient moindres que dans le reste de l'Empire (Estiot 1996, 54). Il faut toutefois souligner que cette situation ne fut apparemment pas ressentie par les usagers comme une pénurie, comme tendrait à le prouver l'absence de nécessité de produire des imitations radiées, comme ailleurs (Estiot 1996, 56).

Avant de nous intéresser plus spécialement au dépôt de Loupian et aux autres données régionales, il n'est pas inutile de rappeler quels sont les problèmes de méthode rencontrés, car il faut bien en tenir compte dans l'étude du matériel.

3. Problèmes de méthode

Pour aborder l'état de la circulation monétaire dans une région (Estiot 2002, 19-21), les numismates et les archéologues ne disposent que des documents livrés, de façon aléatoire, par le sol, qu'il s'agisse de trésors, de monnaies isolées ou de lots monétaires issus de fouilles. Je mets pour le moment de côté les monnaies conservées dans les musées car celles-ci n'ont que rarement de provenance et sont donc souvent inutilisables pour ce qui nous intéresse. Tous ces documents sont forcément très hétérogènes et forment autant d'échantillons difficilement exploitables d'un point de vue statistique. Mais il faut bien travailler à partir de ces documents, les seuls disponibles, en évitant de trop extrapoler et en tenant compte de leurs caractéristiques et problèmes spécifiques.

Dans le cas des monnaies isolées, par exemple, il faut tenir compte de la perte fortuite (monnaies de petite taille) et de l'intérêt de la monnaie perdue qu'on n'aura pas pris la peine de ramasser s'il s'agit d'exemplaire de faible valeur.

En ce qui concerne les monnaies de fouilles, elles doivent être confrontées aux autres mobiliers exhumés et leur stratigraphie doit être bien établie

pour que leur analyse soit pertinente. Ensuite, il convient de ne comparer entre eux que des sites de nature identique, sinon les résultats ne seront pas satisfaisants : en effet il paraît difficile de comparer les découvertes d'un quartier urbain avec celles d'une zone rurale, ou encore celles d'un site civil à celles d'un site à vocation militaire ou cultuelle. Le problème essentiel des données de fouilles est souvent les petites quantités de monnaies recueillies et donc leur interprétation. Mais regrouper les monnaies de divers sites dans le seul but d'atteindre des lots de plus grandes tailles pour les analyser, comme cela c'est beaucoup fait dans les années 1970, n'est pas une méthode actuellement recevable et fiable.

Pour les trésors, enfin, se pose toujours la question du choix des monnaies par le thésaurisateur : a-t-il opéré une sélection sur les meilleures espèces ou bien a-t-il conservé pour leur seule valeur métallique des monnaies décriées, comme cela peut être le cas avec les trésors d'imitations radiées ou d'imitations constantiniennes, considérés comme des dépôts de rebut. Les trésors constituent cependant une ponction sur le numéraire en circulation, dont ils viennent donc apporter témoignage. C'est par ailleurs des ensembles clos, généralement bien datés, qui peuvent être mis en série par périodes chronologiques précises ; sur une région, ils peuvent ainsi permettre d'établir des faciès-types, qui servent de référence lors de l'étude d'un nouveau trésor, qui correspondra ou non, révélant alors dans ce cas des particularités (approvisionnement ou constitution). Malheureusement, si les trésors présentent des qualités indéniables pour saisir des informations sur la circulation monétaire, ils ne sont pas tous exploitables à 100 %, dans la mesure où les découvertes anciennes, notamment, demeurent souvent partiellement ou mal connues, ce qui réduit le nombre de trésors à pouvoir mettre réellement en série.

Il est donc nécessaire de garder en mémoire tous ces éléments lors des analyses monétaires.

Pour en revenir à l'actualité des études numismatiques en Languedoc-Roussillon, intéressons-nous donc tout d'abord au petit trésor de Loupian et plus généralement aux trésors du IIIe siècle.

II. ÉLÉMENTS NOUVEAUX

Nous disposons en effet aujourd'hui de quelques éléments nouveaux de réflexion pour le Languedoc-Roussillon, principalement à la suite de l'étude et de la publication récente du petit dépôt monétaire de la *villa* des *Prés-Bas* de Loupian.

1. Dépôt de Loupian, les Prés-Bas

L'analyse de ce petit dépôt monétaire (Hollard 2007) vient en effet d'être publiée, en septembre 2007, par D. Hollard, du centre d'étude des trésors monétaires du Cabinet des médailles, à qui les monnaies avaient été confiées pour étude après leur découverte en 1993, lors de la campagne de fouilles annuelle. Rappelons que lors de leur mise à jour, les monnaies étaient superposées, agglutinées comme à l'intérieur d'un contenant disparu, ce qui peut faire penser à une bourse. Le dépôt pourrait par ailleurs ne pas être complet, car la réalisation d'un fossé de drainage moderne a entamé la séquence stratigraphique contenant l'ensemble monétaire et un nombre indéterminé d'exemplaires a pu être dispersé à cette occasion. En tout état de cause, les monnaies étaient incluses dans un remblai composé de fragments de tuiles mêlées à un limon de couleur jaune.

La composition actuelle du dépôt (fig. 1) est de 59 antoniniens et imitations de Philippe I à Aurélien et Tétricus I et II (soit de 245 à 274), accompagnés d'un double sesterce irrégulier de l'empereur Postume. La date probable de son abandon se situe vers 275-276.

	Trèves	Cologne	Rome	Milan	Imitations	Total
Philippe I			1			1
Gallien			8			8
Claude II			4		2	6
<i>Divo Claudio</i>			1+10		8	19
Aurélien				1		1
Postume					1 (DS)	1
Victorin		1				1
Tétricus I	7	3			6	16
Tétricus II	2	4			1	7
Total	9	8	24	1	18	60

Figure 1. Composition du trésor de Loupian.

Localisations	Nbre ex.
Sanxay (Vienne)	6
Saintes (Charente-Maritime)	1
Bordeaux (Gironde)	1
Pessac (Gironde)	1
Cahors (Lot)	1
Cazères ? (Haute-Garonne)	1
Loupian (Hérault)	1
Bad Lostorf (Suisse)	1
Oderzo, Vénétie (Italie)	1
Total	14

Figure 2. Bronzes de Postume découverts au sud de la Loire.

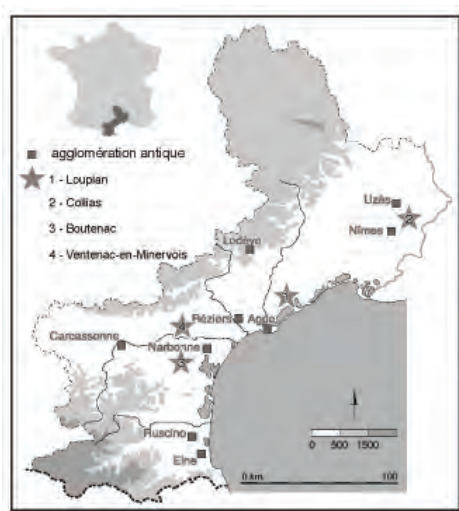

Figure 3. Carte de localisation des trésors régionaux contemporains de celui de Loupian (C. Pellecuer).

Même de faible quantité numérique, l'analyse du dépôt de Loupian pose un certain nombre de questions auxquelles D. Hollard a cherché à répondre en utilisant les données régionales disponibles ; je lui en ai d'ailleurs fourni plusieurs pour les données de fouilles et de prospection (cf. Chroniques numismatiques de l'Hérault).

En voici le résumé : D. Hollard montre que la composition du dépôt est atypique pour la région en raison d'un nombre important de monnaies provenant du nord de la Gaule (officielle et imitations) et notamment d'un bronze irrégulier de Postume (réduction coulée d'une frappe de l'atelier II), dont on ne connaît que très peu d'exemplaires isolés en Gaule du Sud (seulement 13 exemplaires avant Loupian, voir liste fig. 2) ; l'exemplaire de Loupian est même la première présence constatée dans un trésor de Narbonnaise ; ce qui n'est pas anodin pour la datation du trésor car les bronzes de Postume n'apparaissent en effet que très ponctuellement et de façon résiduelle dans les trésors postérieurs à 271. La comparaison avec les trésors de la région de la même période, soit seulement quatre dépôts (fig. 3 et 4), indique deux cas de figures : ainsi les trésors de Ventenac-en-Minervois et de Boutenac (Aude) sont de type classique, avec une majorité de numéraire venant d'Italie et du Danube, alors que ceux de Loupian et de Collias (Gard) sont atypiques avec un nombre plus important d'exemplaires

provenant du nord de la Gaule. L'analyse des monnaies de sites publiées ou étudiées autour de Loupian pour la période 260-274 (fig. 5) montre également des disparités, plus ou moins fortes : certains sites sont classiques, alors que d'autres sont plus ou moins fortement marqués par du numéraire venant du nord de la Gaule ; ainsi des sites proches de Loupian, dont le faciès des monnaies est proche de celui du trésor, comme Balaruc ou Sète, s'opposent, ces derniers ne présentant qu'une faible proportion d'imitations et une nette prédominance des monnaies italiennes et danubiennes. Plutôt que d'imaginer deux circuits de circulation différents, qui semblent peu probables à l'échelle micro-régionale, D. Hollard penche pour des apports dus à des transactions ponctuelles en lien avec des commerçants ou des militaires venant de Gaule du Nord. Pour le dépôt de Loupian, l'hypothèse de D. Hollard est l'arrivée sur le site de numéraire septentrional lors d'une transaction par exemple, ensemble qui aurait été fractionné pour alimenter la circulation locale et dont le lot retrouvé constituerait un reliquat ; il constate en effet que ce sont les unités stratigraphiques les plus proches de celle du trésor qui comprennent beaucoup de monnaies de la période 260-275, soit 21 exemplaires sur les 43 du site. Il conclut de cette façon : «sur un fond de stock monétaire alimenté principalement en longue période par les échanges avec la péninsule ibérique et l'Italie, favorisés par la *via Domitia*, des lots de monnaies frappées en Gaule du Nord ont pu venir irriguer, ça et là, les échanges locaux, selon une ampleur et une fréquence qui restent à déterminer» (Hollard 2007, 43).

Figure 4. Composition du dépôt de Loupian et d'autres trésors régionaux.

	Nbre monnaies	% officielles	% imitations	% Italie-Danube	% Gaule
Loupian (Hérault)	60	70	30	45	55
Collias (Gard)	91	-	-	33,3	55,6
Ventenac-en-Minervois (Aude)	38	97,4	2,6	73,7	26,3
Boutenac (Aude)	69	98,5	1,5	81,2	18,8

Figure 5. Examen des monnaies de la période 260-275 de plusieurs sites de l'Hérault.

260-275	Nbre monnaies	% officielles	% imitations	% Italie-Danube	% Gaule
Fontès, <i>Les Pradesses</i>	12	75	25	83,3	16,7
Pouzolles, <i>Saint-Martin</i>	22	68,2	31,8	77,3	22,7
Région de Pézenas	42	95	5	73,8	26,2
Sète, <i>Le Barrou</i>	87	87,4	12,6	73,6	26,4
Balaruc-les-Bains	30	78,1	21,9	73,3	26,7
Tressan, <i>La Fontaine</i>	24	75	25	62,5	37,5
Loupian, <i>Les Prés-Bas</i>	50	64	36	62	38
Neffiès, <i>La Vérune</i>	25	56	44	60	40
Margon (2 sites)	5	80	20	60	40
Saint-Thibéry (3 sites)	7	71,4	28,6	42,9	57,1
Saint-Pargoire	4	100	-	25	75

À la suite de quoi, les questions suivantes se posent : cela pourrait-il indiquer des échanges plus marqués avec le nord de la Gaule que précédemment,

dans la seconde moitié du IIIe siècle ? Volontaires ou occasionnels ? Quel réel impact des voies de communications ? Il est trop tôt pour y répondre, mais cela peut engendrer de nouvelles pistes de réflexion.

Nous proposons d'examiner également une autre hypothèse : en effet, après échanges avec C. Pellecuer, il a été question d'un commerce principal avec l'Afrique du Nord pour cette période, ce qui nous a amené à repenser à certains trésors de ces provinces qui contenaient des monnaies du IIIe siècle, dont des imitations radiées. Nous avons donc travaillé dans cette direction, en émettant l'hypothèse qu'une partie des imitations radiées de Gaule du Nord avait pu arriver en Gaule du Sud via l'Afrique du Nord, grâce aux transactions commerciales. Qu'en est-il ? La question est complexe mais le cas de la circulation des monnaies de bronze en Afrique du Nord semble différent de celle de la Gaule, pour les raisons suivantes :

S'il existe bien des trésors contenant des imitations radiées en Afrique du Nord, ceux-ci offrent souvent un arc chronologique très long (du Ier ou du IIe siècle aux IVe et Ve siècles). Mais le problème est spécifique, car il existe avant tout de grandes quantités de *Divo Claudio*, dont une partie a pu être importée lorsqu'on a «purgé» l'Italie du mauvais numéraire après la réforme d'Aurélien et dont une autre partie, moindre, a pu être frappée sur place. Un site comme Zilil (Maroc) comprend de nombreuses monnaies de Claude II et aussi un peu Tétricus, dont des imitations, mais le tout a été perdu dans la seconde moitié du IVe siècle.

En tout état de cause, la durée de circulation de ces imitations radiées est très longue car l'Afrique du Nord manque de monnaies de bronze, alors on les fait durer le plus possible. Pour approvisionner ces provinces déficitaires en numéraire, on importait volontiers des monnaies décriées telles que les imitations radiées, comme cela semble être le cas pour l'Afrique du Nord avec le chargement de l'épave de La Ciotat (Le Busc), contenant de 25 à 80000 monnaies de ce type (Estiot 1996, 63 et Estiot 2002, 41). S'agissant donc en quelque sorte de recyclage, permettant une reconversion des stocks rappelés (Estiot 1996, 63).

Ces données semblent donc exclure l'hypothèse proposée.

En 2003, D. Hollard écrivait au sujet du dépôt du site de Gasparet à Boutenac, dans l'Aude, que cet ensemble venait «utilement compléter la carte des trésors monétaires languedociens, fort peu fournie pour la période du IIIe siècle, mais sur laquelle se dessine peu à peu l'image d'une circulation monétaire spécifique, insérée dans un courant d'échanges multiséculaire, sans être toutefois coupée des évolutions et des événements qui affectent la Gaule centrale et septentrionale» (Hollard 2003, 44). En effet, comme la bourse voisine de Ventenac-en-Minervois, le trésor de Boutenac présente une majorité de frappes italiennes et danubiennes (plus de 70 %) et une place marginale des imitations radiées (1,4 % à Boutenac et 2,6 % à Ventenac) ; ces données correspondent à une circulation monétaire dominée par des échanges privilégiés avec l'Italie (proximité de la *via Domitia*), ce qui, sans interdire l'arrivée du numéraire des ateliers de Gaule du Nord, en relativise largement l'importance (Hollard 2003, 43).

La composition du dépôt de Loupian permet donc de revenir sur cette situation en montrant sans doute d'autres courants d'échange et de proposer de nouvelles hypothèses. D. Hollard espère la publication d'autres lots de monnaies de sites de l'Hérault pour confirmer, ou non, cette approche.

Un autre petit dépôt, un peu plus ancien, apporte des données nouvelles pour la région, en terme de chronologie : il s'agit du trésor de Béziers *La Courtade* (Hérault), inventé en 2006 (Berdeaux-Le Brazidec/Feugère 2006).

2. Trésor de Béziers, *La Courtade*

L'existence d'un site antique à *La Courtade*, domaine situé aux confins orientaux du territoire communal avec Montady, est inconnue des répertoires anciens, mais les vestiges visibles en surface dans une vigne située au sud du domaine ont néanmoins attiré l'attention de plusieurs amateurs locaux. C'est en 2006 que le propriétaire d'une vigne, en rectifiant le talus d'une parcelle en bordure du chemin d'accès sud au domaine, a été amené à recueillir des monnaies.

Plusieurs d'entre elles, des grands bronzes qui se sont avérés être des sesterces, présentaient un même aspect très corrodé, indiquant un enfouissement commun ; d'autres monnaies ont été recueillies autour de celles-ci et sur le reste du site. Il est donc difficile de séparer très clairement celles qui ont pu éventuellement accompagner les sesterces dans une même cachette. Nous préférons donc considérer que seuls treize sesterces et un as (n° 4 à 16) sont associés dans un même ensemble ; ils forment un petit dépôt de bronzes qui semble avoir subi l'épreuve du feu, compte tenu de son état de conservation : il pourrait s'agir d'une bourse cachée dans une pièce, sur une poutre par exemple, en partie détruite par un incendie, dont l'origine n'est pas connue.

La majeure partie de ce dépôt est constituée de bronzes du règne des Antonins : Hadrien, Antonin et Marc Aurèle. Enfin, se trouvent trois exemplaires du IIIe siècle : un sesterce de Julia Domna, un sesterce de Gordien III et un bronze, assez détérioré, dont l'identification laisse supposer une émission du règne de Trajan Dèce (249-251). Ce petit ensemble, composé essentiellement de sesterces, s'arrêterait donc vers le milieu du IIIe siècle, période qui connut des troubles. Il vient en cela s'ajouter aux quelques trésors régionaux recensés pour cette période, la plupart un peu plus récents, puisque datant des années 259-260, sur lesquels je reviendrai. Un autre trésor modeste est plus proche du dépôt de Béziers en composition et en datation : en effet, le trésor de Saint-Estève (Pyrénées-Orientales) regroupe 98 bronzes, le dernier exemplaire connu appartenant au règne de Trajan Dèce (Claustres 1963, 47-49). Il n'est cependant pas exclu que la bourse de *La Courtade* et ce dernier dépôt appartiennent à la même série d'enfouissements que ceux du Gard de la période 259-260. Un dépôt de l'Aude, à Barbaira, comprenant 280 antoniniens de Gordien III à Valérien (Grenier 1959, 180 n° 7), pourrait également faire partie de cette série ; il est cependant très mal connu car il est de découverte ancienne (avant fin 1845), comme celui de Saint-Estève (1836).

Ces deux dépôts nous conduisent ainsi à faire le point des connaissances sur les trésors régionaux du IIIe siècle.

3. État des lieux : trésors découverts en Languedoc-Roussillon au IIIe siècle

Nous proposons ici un état des trésors monétaires du IIIe siècle découverts en Languedoc-Roussillon, d'après un inventaire sans doute pas encore exhaustif ; rappelons que le volume du *Corpus des trésors antiques de la France* concernant la région n'a pas encore été publié, s'il l'est un jour (!). Les dépôts monétaires sont très peu nombreux pour la première moitié du IIIe siècle, soit cinq ensembles actuellement connus ; ils sont tous composés de monnaies d'argent (deniers) ; un seul est localisé dans l'Hérault :
- plusieurs à Nîmes (Gard), uniquement de deniers (voir en dernier lieu Berdeaux-Le Brazidec 2004a) :

- découverte de 1621 ou 1627, 5000 deniers de Néron à Élagabale ;
- découverte de 1851, rue Grétry, dans un vase en plomb, de 20000 ou 30000 deniers de Néron à Géta ;
- découverte de 1890, près d'un angle du rempart romain, de plusieurs

- centaines de deniers depuis Domitien ; le dernier « empereur » cité, Ptolémée, ne permet pas de connaître le *terminus* du trésor, mais s'il ne s'agissait que de deniers, le dépôt pour s'arrêter vers 240 ;
- la bourse d'*Ambrussum* (Villetelle, Hérault), TPQ 209, 43 deniers de la République à Carcalla (imitation) avec bagues, intailles, boucles d'oreille et dés à jouer ; enfouissement après 210, voire 220 (Berdeaux-Le Brazidec 2004b) ;
 - une boîte contenant 14 deniers découverte à Laubert (Lozère), de Claude I à Maximin I (235-238) (Fabrié 1989, 63).

Les trésors sont un peu plus nombreux pour la seconde moitié du IIIe siècle (15), mais de faibles quantités numériques ; trois sont localisés dans l'Hérault.

Plusieurs groupes de dépôts peuvent être définis :

- Règne de Trajan Dèce (249-251) :
 - Béziers (Hérault), le petit dépôt de bronzes que nous venons d'évoquer, datable du début de la décennie 250 ;
 - Saint-Estève (Pyrénées-Orientales), 98 bronzes jusqu'au règne de Trajan Dèce (Claustre 1963, 47-49).
- Fin du règne joint de Valérien I et de Gallien (259-260) :
 - Nages (Gard), bourse de 19 antoniniens de Valérien I et Gallien, abandon vers 259-260 (Py/Hiernard/Richard 1983) ;
 - Saint-Laurent-d'Aigouze (Gard), ensemble d'environ 200 monnaies, dont 125 de Julia Domna à Valérien I et Gallien connues ; abandon vers 259-260 (Hiernard/Richard 1979) ;
 - Aigues-Mortes (Gard), une centaine de monnaie dans une amphore, dont 55 deniers et antoniniens de Septime Sévère à Valérien I et Gallien sont connus ; abandon vers 259-260 (Hiernard/Richard 1979) ;
 - Barbaira (Aude), 280 antoniniens de Gordien III à Valérien I (Grenier 1959, 180, n° 7) ;
 - Bize-Minervois (Aude), bourse de 13 monnaies s'arrêtant vers 260, dans une sépulture (Lauriol 1953).
- Règne de Gallien (260-268) :
 - Saint-Etienne-du-Valdonnez (Lozère), petit dépôt funéraire d'une trentaine de monnaies, dont une dizaine de Gallien (Fabrié 1989, 94) ;
 - Alignant-du-Vent (Hérault), 50 petits bronzes de Gallien (Anonyme 1885-1886) ;
 - Alès (Gard), 920 deniers et antoniniens de Nerva à Gallien (Provost et al. 1999, 131).
- Fin du règne d'Aurélien (270-275), règne de Tacite (275-276) (fig. 3) :
 - Collias (Gard), dans un vase, 90 antoniniens de Gallien à Claude II et Tétricus (Provost et al. 1999, 333) ; abandon vers 274 ;
 - Boutenac (Aude), Gasparet, *villa* des Bousquets, dépôt de 69 antoniniens de Gallien à Tétricus I et II (274), abandon vers 275-276 (Hollard 2003) ?
 - Ventenac-en-Minervois (Aude), bourse de 38 antoniniens de Gallien à Divo Claudio et Tétricus (dont une imitation), dans une sépulture à inhumation (Rancoule/Bastien 1973) ; abandon après 274, vers 275-276 ? ;
 - Loupian, *villa* des Prés-Bas (Hérault), 60 antoniniens et imitations, abandon vers 275-276 (Hollard 2007).
- Règne de Probus (276-282) :
 - Port-la-Nouvelle (Aude), trésor dispersé de 1000 à 10000 antoniniens et *aureliani* de Gallien à Probus (Dellong 2002, 572).

Cet aperçu de nos connaissances sur les trésors régionaux du IIIe siècle permet de constater plusieurs données, entraînant quelques questionnements :

- on constate en effet un petit nombre de dépôts par rapport au reste de la Gaule ;
- également les très petites quantités de monnaies dans ces dépôts, qui s'apparentent souvent au contenu de bourses et ne sont pas liées à un phénomène de thésaurisation.
- de ce fait, peut-on véritablement estimer que tous ces «trésors» ont été cachés, quand il ne s'agit pas de dépôts de sépultures ? Ou bien n'ont-ils été que perdus lors d'événements particuliers ?
- il n'est pas impossible ni irrecevable, en effet, de lier ces dépôts avec les phénomènes des invasions germaniques, dont plusieurs vagues sont connues, notamment en 259-260 (Alamans et Juthunges) et 275-276 (Alamans), dans une moindre mesure. La période 259-260 est véritablement marquée par des enfouissements assez importants, cela est nettement moins flagrant pour la seconde période. S. Estiot a rappelé à ce sujet (Estiot 2002, 40-41) que les trésors se terminant par des monnaies des Tétricus peuvent connaître des datations beaucoup plus tardives que celle de la dernière monnaie, notamment quand ils contiennent des imitations. En effet, la production de ces imitations semble culminer sous le règne de Probus et peuvent donc avoir circulé pendant et après ce règne. Par ailleurs, l'absence de monnaies officielles postérieures à Aurélien et à la reconquête du territoire gaulois s'explique par la production et la diffusion limitée des *aureliani* issus de la réforme de 274 dans les provinces occidentales de l'Empire. Cela revient à lier les enfouissements postérieurs à 274 non pas aux invasions barbares, mais à la politique monétaire centrale, qui a décrié le monnayage de l'empire gaulois vers 281-283, entraînant une démonétisation. Ce qui pourrait expliquer qu'on n'ait pas cherché à récupérer ni rechercher les dépôts contenant ces monnaies, devenues sans valeur.

Notons au passage que le rappel officiel de ces imitations ne purgea pas pour autant les circuits monétaires, et celles-ci continuèrent à jouer un rôle dans les échanges locaux, comme en témoignent les sites ; d'après S. Estiot (1996, 63), les imitations radiées connurent même une circulation secondaire plus large qu'à leur émission, notamment en se diffusant en Narbonnaise et en Espagne.

Qu'en est-il également pour les monnaies d'or du IIIe siècle ?

4. État des lieux : monnaies d'or

D'après les données actuellement publiées (ouvrage de Callu/Loriot 1990 sur l'or monnayé, avec une actualisation pour l'Hérault par Feugère/Richard 2004), toujours en l'absence du *TAF*, voici ce qu'il est possible de relever :

- rien dans l'Aude ;
- dans le Gard, deux découvertes :
 - à Anduze, un *aureus* de Sévère Alexandre (Rome, 222-228), monté en bijou ;
 - à Nîmes ou aux environs, un *aureus* de Postume (Cologne, 267-268 ?), serti dans un collier déposé dans une sépulture de fillette.
- rien dans l'Hérault malgré l'actualisation de 2004 et la multiplication par cinq des données disponibles pour ce département ;
- rien dans les Pyrénées-Orientales, ni dans la Lozère.

Il s'agit donc là de découvertes exceptionnelles.

La part la plus importante des découvertes de monnaies d'or appartient au Haut-Empire et à la fin de l'Antiquité (fin IVe et Ve siècles).

Il convient maintenant d'examiner les données issues des sites archéologiques, ce qui n'est pas le plus simple, en raison du manque de publications de ce type de matériel ou de la multiplication des supports de

publication, ou encore d'accès pour étude. C'est dans ce domaine qu'il y a le plus gros travail à réaliser, c'est pourquoi pour le moment je dois me contenter de vous présenter que quelques exemples. Il faudra par la suite essayer de collecter et de synthétiser plus de données.

5. Données régionales et micro-régionales sur la circulation monétaire

En premier lieu, souvenons-nous que les éléments provenant des sites doivent être maniés avec précaution et que la présence de contextes archéologiques est primordiale pour l'interprétation.

Un premier constat général : pour la première moitié du IIIe siècle, le phénomène de pénurie monétaire est évident ; cela se traduit notamment sur les sites par la présence d'imitations coulées ; plusieurs exemplaires ont été découverts récemment à *Ambrussum*, entre 2005 et 2007, représentant maintenant un total de 14 exemplaires (Berdeaux-Le Brazidec à paraître). Deux autres, d'époque sévérienne, sont également signalés à Balaruc (étude inédite Berdeaux-Le Brazidec). Une question se pose alors : quel est leur impact sur les sites ruraux, où de tels documents sont rarement signalés ?

Il existe également un autre type de production frauduleuse : ce sont les sesterces *subferrati*, c'est-à-dire fourrés, une pellicule de cuivre ou d'orichalque recouvrant une âme en fer. Un exemplaire en a récemment été découvert à *Ambrussum* ; le cas a l'air flagrant, ce qui n'empêchait pas ces espèces de circuler. Tout comme la piètre qualité des imitations coulées.

Voici tout d'abord quelques données de fouilles, provenant de sites de natures différentes, en fonction des éléments disponibles, les uns pouvant servir de contre-exemples pour les autres, entre l'agglomération de Balaruc et les sites ruraux par exemple :

- Loupian, *Les Prés-Bas* : sur l'ensemble des fouilles de la *villa*, soit 161, seulement deux monnaies de la première moitié du IIIe siècle, un as de Gordien III et un antoninien de Philippe I. 50 ex. de la période 260-274. Un *aurelianus* de Probus, seul représentant de la période 275-294.
- Balaruc, *groupe scolaire* : sur 34 monnaies, une imitation coulée d'un bronze sévérien, seule représentante de la première moitié du IIIe siècle.
- Balaruc, *sanctuaire* : sur 96 monnaies, un *dupondius* de Caracalla frappé en 213 dans une US contemporaine et un sesterce de Maximin I dans une US plus tardive (IVe siècle).
- Balaruc, *Vendémiaire* : sur 257 monnaies, 1 as de Septime Sévère et un autre coulé, dans la même US, un denier d'Élagabale et un de Sévère Alexandre pour la première moitié du IIIe siècle ; un antoninien de Maximien Hercule (Cyziq, 294) et un *nummus* de Dioclétien (Ticinum, 294-295) pour la fin du IIIe siècle.
- Balaruc, ensemble des sites fouillés : 30 monnaies de la période 260-274 (cf. fig. 5).
- Balaruc, *Hôtel des Pins* (fouilles CCNBT 2007) : sur 25 monnaies couvrant tout la durée de l'Empire (as d'Ampurias et de Vespasien à Théodose, avec une majorité d'exemplaires du IVe siècle), un antoninien de Claude II (Rome, 268-269) et un très bel *aurelianus* de Tacite (Lyon, 276) qui ne semble pas avoir beaucoup circulé. Il faut cependant noter que ces deux exemplaires de la seconde moitié du IIIe siècle se trouvent dans des US datées 400-450, liées au comblement d'un fossé (information D. Lopez, responsable de la fouille) ; au regard de la relative « fraîcheur » des deux exemplaires, notamment celui de Tacite, cela m'incite à penser qu'ils pourraient venir de terre extérieure ayant servi au comblement dudit fossé ; il serait en effet particulièrement étonnant qu'ils aient été perdus entre 400 et 450 alors que leur état ne présente pas une forte usure liée à la circulation.

• Saussan, *Lou Claud* : en 1970, lors de la fouille du dépotoir d'une *villa*, découverte de cinq monnaies du Ier au IIIe siècle, dont un as de Septime Sévère (Rome, 209) (Albagnac 1971).

• Sète, *Le Barrou* : sur les 391 exemplaires issus des fouilles, 33,2 % appartiennent au IIIe siècle (et près de 60 % au IVe siècle), ce qui est remarquable. Pour S. Estiot (2002, 23), le site du *Barrou* constitue, face à la longue période de pénurie monétaire du IIIe siècle en Narbonnaise, une exception notable, car ouvert largement aux influences du commerce méditerranéen, il est bien approvisionné en bronzes de la première moitié du IIIe siècle.

Nous avons rassemblé par ailleurs les données issues de prospections, publiées essentiellement dans la *Chronique numismatique* régulièrement livrée maintenant à *Archéologie en Languedoc* depuis 2002. Nous avons établi le détail des découvertes pour le IIIe siècle dans une liste (cf. annexe), mais pour essayer de rendre cela plus intéressant, nous avons regroupé d'une part les monnaies provenant de *villae* et d'autre part les monnaies des établissements ruraux ; nous avons également ajouté les données de la *villa* des *Prés-Bas*, celles des sites de Balaruc et celles d'*Ambrussum*, à titre de comparaison (fig. 6).

Figure 6. Monnaies du IIIe siècle issues de plusieurs sites de l'Hérault.

	Ex. 200-250	Ex. 251-300	Total	% total ens. sites
Loupian	2	51	53	32,9 (161)
Villas (7 sites)	3	37	40	24,8 (161)
Établissements ruraux (23 sites)	5	29	34	15,5 (220)
Balaruc	7	34	41	9,9 (412)
<i>Ambrussum</i>	41+14	30	85	4,9 (1743)
Total	72 (28,5 %)	181 (71,5 %)	253	9,4 (2697)
(sans <i>Ambrussum</i>)	17 (10,1 %)	151 (89,9 %)	168	17,6 (954)

On constate globalement un large déficit de monnaies de la première moitié du IIIe siècle sur l'ensemble des sites, en dehors du cas d'*Ambrussum* qui vient à contrario de tous les autres apporter une majorité écrasante d'exemplaires. Partout ailleurs, ce sont les monnaies de la seconde moitié du siècle qui sont les plus nombreuses : 96 % à Loupian, 92,5 % sur les *villae*, 85 % sur les établissements ruraux et 83 % à Balaruc. À *Ambrussum*, elles ne représentent cependant que 30 % et parmi elles, il n'y a que sept imitations radiées (Claude II, *Divo Claudio* et Tétricus I et II) ; cet état de fait dans la station routière d'*Ambrussum* semble toutefois correspondre à une phase d'abandon. Ainsi, en extrayant les chiffres d'*Ambrussum* du total général des monnaies du IIIe siècle recensées, on obtient une moyenne pour l'ensemble des autres sites s'établissant à 10 % d'exemplaires de la première moitié du siècle contre 90 % de la seconde, ce qui illustre bien un important déséquilibre. On notera enfin que ces monnaies du IIIe siècle ne totalisent qu'un peu plus de 17 % des découvertes de numéraire de l'ensemble des sites analysés.

Évidemment, cela n'est qu'un essai d'analyse, mais il faudrait reprendre tout au cas par cas, en fonction de la chronologie des sites, ou par secteur géographique, et signaler également la présence de monnaies d'argent par exemple. Il serait notamment intéressant de détailler plus précisément les différentes phases chronologiques du IIIe siècle.

Pour ce qui est des monnaies rares, on peut signaler un *aurelianus* de Probus à Alignedu-Vent, les *Travers*, un autre à Tourbes les *Demoiselles*

; un *aurelianus* de Maximien Hercule à Saint-Thibéry Marignan et un néo-antoninien du même à la *villa* des Piles de Margon.

CONCLUSION

Les nouveaux éléments recueillis et les premiers points d'analyse exposés ici offrent pour de futures recherches quelques nouvelles pistes de réflexion et d'étude, qu'il conviendra de développer et d'approfondir :

- appréhender les productions de monnaies coulées et leur diffusion en Narbonnaise ;
- rechercher la présence des monnayages du Nord de la Gaule pour les confronter aux éléments déjà recueillis, voir leur localisation et les interprétations possibles ;
- chercher à comprendre les faibles quantités des trésors de la seconde moitié du IIIe siècle et cette quasi-absence de thésaurisation ; ce qui équivaut à comprendre sur quel stock monétaire vivait la Narbonnaise ;
- affiner les méthodes d'analyse des découvertes de monnaies du IIIe siècle en utilisant les données disponibles, en en étudiant et en publiant de nouvelles. À ce titre, sont en préparation les publications des monnaies de fouilles de Balaruc et d'*Ambrussum*.

BIBLIOGRAPHIE :

- ALBAGNAC, L. 1971, Un dépotoir gallo-romain des premiers siècles après J.-C. à Saussan (Hérault), *Bulletin de la Société d'Études scientifiques de Sète et sa région*, III, 1971, 48-61 (monnaies 58-59).
- ANONYME, 1885-1886, *Bulletin de la Société archéologique de Béziers*, 2, 138.
- BERDEAUX-LE BRAZIDEC, M.-L. 2004, Trésors monétaires romains de Nîmes (Gard) : une première mise au point, *Bulletin de la Société française de Numismatique*, juin, 141-146 (Actes des Journées numismatiques d'Arles, 4-6 juin 2004).
- BERDEAUX-LE BRAZIDEC, M.-L. 2004, Un dépôt de deniers découvert dans la station routière d'*Ambrussum* (Villetelle, Hérault), *Revue archéologique de Narbonnaise*, 37, 259-275.
- BERDEAUX-LE BRAZIDEC, M.-L. (Dir.) à paraître, *Les monnaies des sites d'Ambrussum (Villetelle, Hérault), 1968-2007*.
- CALLU, J.-P. et LORIOT, X. 1990, *L'or monnayé II. La dispersion des aurei en Gaule romaine sous l'Empire*, Cahiers Ernest-Babelon, 3, 152-165.
- CLAUSTRES, G. 1963, Essai d'un répertoire numismatique des trouvailles du Roussillon, *Bulletin de la Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées-Orientales*, 78, 1, 25-56.
- DELLONG, E. 2002, *Carte archéologique de la Gaule. Narbonne et le Narbonnais (11/1)*, Paris.
- ESTIOT, S. 1996, Le troisième siècle et la monnaie : crise et mutations, in FICHES, J.-L. (éd.), *Le IIIe siècle en Gaule Narbonnaise. Données régionales sur la crise de l'Empire, Actes de la table ronde du GDR 954, Aix-en-Provence, La Baume, 15-16 septembre 1995*, éd. APDCA, Sophia Antipolis, 33-70.
- ESTIOT, S. 2002, Circulation monétaire globale, circulation monétaire

régionale : possibilités d'une approche ? Quelques réflexions sur la région rhodano-alpine à l'époque romaine, in DERSCHKA, H. R., LIGGI I. et PERRET G. (éd.), *Circulation monétaire régionale et supra-régionale, Actes du 3e colloque international du Groupe suisse pour l'étude des trouvailles monétaires (Berne, 3-4 mars 2000)*, Études de numismatique et d'histoire monétaire 4, Lausanne, éd. du Zèbre, 17-55.

- FABRIÉ, D. 1989, *Carte archéologique de la Gaule. La Lozère (48)*, Paris.

- FEUGÈRE, M. et RICHARD, J.-C. 2004, Monnaies d'or antiques du département de l'Hérault : une mise à jour, *Bulletin de la Société française de Numismatique*, mai, 109-116.

- FEUGÈRE, M., DEPEYROT, G., BERDEAUX-LE BRAZIDEC, M.-L. et BOMPAIRE M. 2003, *Catalogue du Musée de Montagnac, 1. Les monnaies antiques, médiévales et modernes (acquisitions 1987-1998)*, Cahiers de la Maison du Patrimoine, 3, Montagnac, éd. M. Mergoil.

- GRENIER, A. 1959, *Carte archéologique de la Gaule romaine, département de l'Aude*, Paris.

- HIERNARD, J. et RICHARD, J.-C. 1979, Les trésors monétaires du IIIe après J.-C. d'Aigues-Mortes et de Saint-Laurent-d'Aigouze (Gard), *Symposium Numismatico de Barcelona*, I, Barcelone, 153-189.

- HOLLARD, D. 2003, Le dépôt monétaire d'antoniniens de Gasparet à Boutenac (Aude), *Cahiers numismatiques*, 155, mars, 43-50.

- HOLLARD, D. 2007, Le dépôt monétaire de Loupian «Les Prés-Bas» (Hérault), *Cahiers numismatiques*, 173, septembre, 39-50.

- LAURIOL, J. 1957, Panorama de l'archéologie de la commune de Bize (Aude), *Bulletin de la Société d'Études scientifiques de l'Aude*, 58, 223.

- PROVOST, M. et alii 1999, *Carte archéologique de la Gaule. Le Gard 30/2*, Paris.

- PY, M., HIERNARD, J. et RICHARD, J.-C. 1983, Le trésor de Nages-et-Solorgues (Gard), *Trésors Monétaires*, V, 117-123, pl. XXXVII.

- RANCOULE, G. et BASTIEN, P. 1973, Trésor du IIIe siècle dans une bourse à Ventenac-en-Minervois (Aude), *Bulletin de la Société française de Numismatique*, 432-437.

Chroniques numismatiques de l'Hérault :

- BERDEAUX-LE BRAZIDEC, M.-L., AMANDRY, M. et FEUGÈRE, M. 2002, Numismatique romaine du département de l'Hérault. Chronique 2002, *Archéologie en Languedoc*, 26, 81-96.

- BERDEAUX-LE BRAZIDEC, M.-L. et FEUGÈRE, M. 2003, Numismatique romaine du département de l'Hérault. Chronique 2003, *Archéologie en Languedoc*, 27, (2004), 141-155.

- BERDEAUX-LE BRAZIDEC, M.-L. et PELLECUER, C. 2004, Numismatique romaine du département de l'Hérault. Chronique 2004. Monnaies des fouilles 1983-1999 de la villa des Prés-Bas à Loupian (Hérault), *Archéologie*

en *Languedoc*, 28, (2005), 121-142.

- BERDEAUX-LE BRAZIDEC, M.-L et FEUGÈRE, M. 2005, Numismatique romaine du département de l'Hérault. Chronique 2005, *Archéologie en Languedoc*, 29, (2006), 161-169.

- BERDEAUX-LE BRAZIDEC, M.-L et FEUGÈRE, M. 2006, Numismatique romaine du département de l'Hérault. Chronique 2006, *Archéologie en Languedoc*, 30, (2008), p. 239-248.

Afrique du Nord :

- CALLU, J.-P. 1974, Remarques sur le trésor de Thamusida III : les DIVO CLAUDIO en Afrique du Nord, *MEFRA*, 86, p. 523-547. (Maroc)

- TURCAN, R. 1972, Une trouvaille monétaire à Announa (Algérie), *Latomus*, 31, 130-145 (article reproduit dans l'ouvrage suivant, 29-42).

- TURCAN, R. 1984, Reliquat d'une trouvaille monétaire faite à Announa, *Trésors monétaires de Tipasa et d'Announa*, coll. du Centre d'études romaines et gallo-romaines, nouvelle série 2, Lyon, 45-51, pl. V-IX.

Annexe

LISTE DES SITES ÉTUDIÉS, AVEC LE DÉTAIL DES DÉCOUVERTES MONÉTAIRES DU IIIe SIÈCLE (fig. 6)

Agglomérations :

- Magalas, *oppidum* : agglomération perchée, trois monnaies découvertes récemment dont un antoninien de Gallien. (Chronique 2003).

Villae :

- Abeilhan, *Bétignan* ou *Pech-Clavel* : importante *villa* occupée jusqu'au VIe siècle, découverte récente de huit monnaies dont un antoninien de Claude II (Milan, 268). (Chronique 2003).
- Margon, *les Piles* : sur cette importante *villa* gallo-romaine, découverte de 27 monnaies dont un denier de Septime Sévère (Rome, 206), deux antoniniens de *Divo Claudio* (Rome, après 270) et une imitation, un antoninien d'Aurélien (Siscia, 271-272) et fait rare un néo-antoninien de Maximien Hercule (Rome, 297-298). (Chronique 2002).
- Marseillan, *Mercadal* : grande *villa* ; sur sept monnaies, un antoninien de Tétricus I. (Chronique 2003).
- Neffies, *la Vérune* : sur cette grande *villa* occupée jusqu'au Ve siècle, sur neuf monnaies étudiées (Auguste à Gratien), un as de Gordien III (Rome, 243-244), un antoninien de Claude II (Milan, 269) et une imitation d'un antoninien de *Divo Claudio* (après 270). (Chronique 2002).
- Nissan, *les Farguettes* : au bas de la *villa*, dans un secteur funéraire (?), huit monnaies dont un antoninien de Claude II (Rome, 268-269). (Chronique 2002).
- Pézenas, *Chichéry* : grande *villa* ; sur 16 monnaies connues (à vérifier), un antoninien de Victorin (Trèves, 270) et un de *Divo Claudio* (Rome). (Chronique 2003).
- Pouzolles, *Saint-Martin sud-ouest* : sur cette importante *villa*, plusieurs publications de monnaies (voir Depeyrot 1985 et Montagnac 2003). Sur les trois monnaies les plus récemment publiées (Chronique 2002), un antoninien de Salonine (Rome, 260-268) et un antoninien de Tétricus II (Trèves, 273-274) ; et sur 82 monnaies, 1 antoninien de Gordien III (Rome, 242), 22 antoniniens de la période 260-274 (Chronique 2006, cf. tableau). Plus une imitation de Tétricus I à proximité de la *villa*. (Chronique 2002).

Établissements ruraux :

- Adissan, *Valat de Liou* : sur cet établissement rural occupé de la fin du Ier siècle avant J.-C. à la fin du IIe siècle, découverte à côté de trois monnaies du Ier siècle d'un antoninien ou imitation radiée indéterminé, interprété comme témoin d'une réoccupation limitée ou d'un événement ponctuel. (Chronique 2002).
- Abeilhan, *la Magalasse-Nord* : établissement rural ; sur 4 monnaies, un antoninien de Postume (Trèves, 261). (Chronique 2005).
- Agde, *Galaverne* : sur ce site rural occupé jusqu'au IIIe siècle, découverte d'une imitation radiée. (Chronique 2003).
- Alignant-du-Vent, *les Travers* : sur cet établissement rural occupé jusqu'au début du Ve siècle, découverte de neuf monnaies dont un *aurelianus* de Probus (Ticinum, 278). (Chronique 2003).
- Aumes, *Saint-Roman* : sur cet habitat rural occupé jusqu'au Ve siècle, découverte récente de sept monnaies dont un sesterce de Gordien III, un antoninien de Victorin (Cologne, 269) et un antoninien de Tétricus I. (Chronique 2003).
- Bessan, *Grange-Haute* : sur cet établissement rural occupé du Ier siècle avant J.-C. au IVe siècle, découverte de 16 monnaies d'époque romaine (denier républicain à la seconde moitié du IVe siècle), dont une seule du IIIe siècle, un antoninien de Claude II (Rome, 268-269). (Chronique 2002).
- Béziers, *la Courtade* : un antoninien de Gallien (Rome, 265-266) et un de Claude II (Rome, 268-269). (Chronique 2006).
- Castelnau-de-Guers, *Roqueloupie* : sur ce petit habitat de hauteur, découverte récente de six

monnaies, dont un antoninien de Postume (Milan, 268).

- Florensac, *les Donzelles* : sur cette probable exploitation viticole occupée jusqu'au IVe siècle au moins, découvertes de 21 monnaies, dont un antoninien de Gallien du règne joint (Rome, 253-254). (Chronique 2003).
- Florensac, *la Gardie* : établissement rural de surface réduite, sur trois monnaies, un antoninien de Victorin. (Chronique 2003).
- Lieuran-Cabrières, *Naurel* : petit établissement rural occupé principalement aux Ier et IIe siècles, découverte de trois monnaies des IIIe et IVe siècles, témoignant soit d'une occupation plus longue, soit d'une fréquentation épisodique. 3 monnaies, un antoninien de Tétricus I. (Chronique 2002).
- Magalas, *Martinys* : sur cet établissement rural installé au sud-est de l'*oppidum* de Montfo, découverte de trois monnaies, dont un denier de Julia Mamaea (Rome, 222-235) et d'un antoninien de Tétricus I (Trèves, 272-273). (Chronique 2002).
- Margon, *Pailhan sud* : sur ce petit établissement rural d'époque tardo-républicaine, une imitation radiée (après 270), témoin d'une réoccupation limitée ou d'une fréquentation épisodique. (Chronique 2002).
- Nizas, *la Pensière* : établissement rural ; sur sept monnaies connues, un antoninien de Gordien III (Rome, 241-243) et un indéterminé (Victorin ?). (Chronique 2003).
- Pomerols, *Brougidoux-2* : sur cet établissement, découverte de douze monnaies (Vespasien-Théodose), dont un as de Géta (Rome, 209). (Chronique 2002).
- Poussan, *le Mas blanc* : établissement rural ; sur 67 monnaies, un antoninien de Gallien (Rome, 267-268). (Chronique 2005).
- Roujan, *Fraisse Mourtal* : sur cet établissement rural occupé principalement jusqu'à la fin du IIe siècle, découverte de neuf monnaies dont une imitation de *Divo Claudio* (après 270). (Chronique 2002).
- Saint-Thibéry, *le Grand Mailhol* : sépulture ou une nécropole liée à un établissement rural ; découverte d'un sesterce de Philippe II (Rome, 244-246). (Chronique 2002).
- Saint-Thibéry, *la Manse* : établissement rural ; sur 12 monnaies, une imitation de *Divo Claudio*, un antoninien de Tétricus I (Trèves, 272-273) et un de Tétricus II (Trèves, 272-273). (Chronique 2003).
- Saint-Thibéry, *Marignan* : établissement rural ; sur 18 monnaies, un antoninien de Tétricus I et un *aurelianus* de Maximien Hercule. (Chronique 2005).
- Saint-Thibéry, *Mont d'Hortes* : sur ce grand établissement rural, découverte de quatre monnaies dont un antoninien de Gallien (260-268).
- Saint-Thibéry, *la Vière* : établissement rural ; sur huit monnaies, un antoninien de Claude II (Rome, 268-269), un de Tétricus I (Cologne, 274) et une imitation radiée. (Chronique 2003).
- Servian, *Saint-Hadrien* : habitat ; sur deux monnaies connues, un antoninien de Salonine (Rome, 263). (Chronique 2003).
- Tourbes, *les Demoiselles* : sur ce grand établissement rural associé à un atelier de potiers, occupé jusqu'au IIIe siècle, découverte de deux monnaies dont un *aurelianus* de Probus (Rome, 280). (Chronique 2002).

La villa de Saint-André de Codols (Nîmes, Gard) et la réorganisation du peuplement périurbain nîmois au IIIe s. ap. J.-C.

Hervé Pomarède

avec la collaboration de S. Barberan et L. Vidal (INRAP)

ABSTRACT

After Banyoles paper of 2005 dedicated to the romanisation of the countryside around Nîmes, this second part of the study attempts to measure the place occupied by the villa of Saint-André de Codols in periurban settlement after the 3rd century AD.

This study makes it possible to present the many recognised investigations made on the site and compare them with small farms from the period recently excavated in the sector. However, the organisation of periurban countryside remains complex to understand because there have been many changes since the end of the Higher Empire. The abandonment of many farms towards the end of the 2nd century or during the 3rd century and the far-reaching reorganisation of the urban habitat during this period are set alongside the development of the villa. All these indicators marked an important change in the periurban agrarian system.

KEY WORDS: romanisation, villa, Saint-André de Codols, periurban settlement, Nîmes, countryside, farms

RESUMÉ

Après la communication de Banyoles de 2005 consacrée à la romanisation de la campagne nîmoise, cette seconde partie de l'enquête tente de mesurer la place qu'occupe la *villa* de Saint-André de Codols dans le peuplement périurbain à partir du IIIe s. ap. J.-C.

Ce travail permet de présenter les nombreux investissements reconnus sur le site et de les comparer aux petites exploitations agricoles de cette période fouillées récemment dans ce secteur. L'organisation des campagnes périurbaines reste cependant complexe à appréhender car les changements intervenus depuis la fin du Haut Empire sont nombreux. L'abandon de plusieurs fermes vers la fin du IIe s. ou durant le IIIe s. et la profonde réorganisation de l'habitat urbain durant cette période sont mis en parallèle du développement de la *villa*. L'ensemble de ces indices marquerait une importante mutation du système agraire périurbain.

MOTS CLÉS: romanisation, villa, Saint-André de Codols, peuplement périurbain, Nîmes, campagnes, exploitations agricoles

1. INTRODUCTION : UNE ENQUÊTE DIACHRONIQUE SUR LES SYSTÈMES AGRAIRES PÉRIURBAINS

1. Des nuances sont cependant envisagées selon les régions (Raynaud in Fiches dir. 1996, 189-212). Sur l'histoire de la *villa* en Narbonnaise entre le milieu du Ier s. et le milieu du IIe s. ap. J.-C., voir notamment Pellecuer in Fiches dir. 1996, 289-290.

2. Un troisième cas est également envisagé au lieu-dit "Cimetière du Pont-de-Justice" où hypocauste et un chapiteau ionique ont été signalés au début du siècle dernier (Fiches dir., Veyrac dir. 1996, 497-498, notice 665).

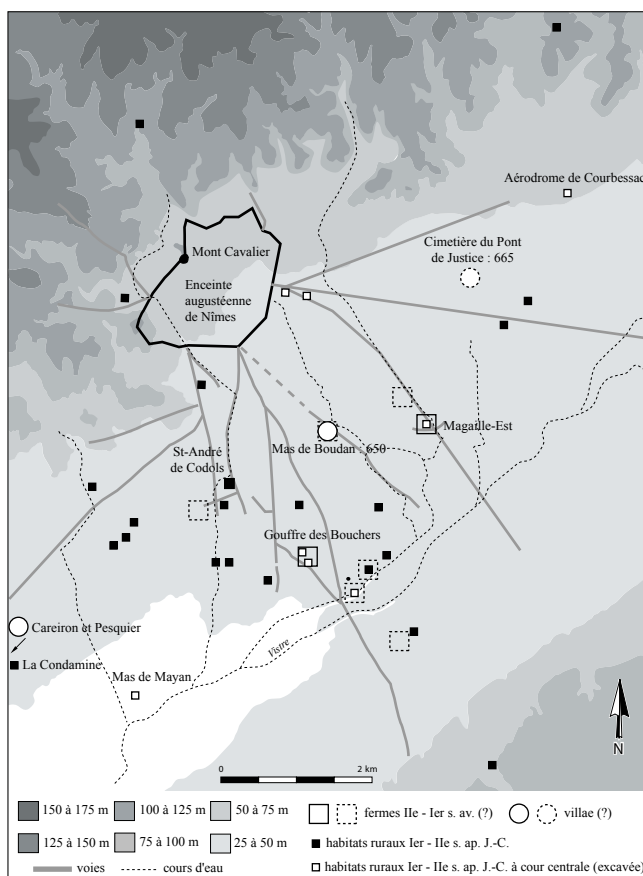
3. La présence d'un véritable quartier résidentiel reste incertaine dans cet établissement.

Lors de la Table Ronde de novembre 2005 de Banyoles, nous avons présenté en grandes lignes l'état de la recherche sur le peuplement et la romanisation de la campagne nîmoise entre le IIe av. et le IIe s. ap. J.-C. (Pomarède/Breuil 2006). On avait alors insisté sur la présence de fermes à enclos fossoyés datées des IIe-Ier s. av. J.-C. et sur l'augmentation du nombre d'établissements, notamment de petites fermes bâties en dur et à cour centrale, à partir de l'époque augustéenne et au début du Ier s. ap. J.-C. (fig. 1, fig. 2). Cette tendance rejoignant celle qui est mise en évidence dans de nombreuses régions de Narbonnaise¹ doit être confrontée à Nîmes avec une expansion notable de la surface de l'agglomération et avec le développement de l'exploitation de la campagne périurbaine, vue comme espace vivrier mais aussi comme lieu d'initiatives agraires.

Ce travail avait permis de souligner l'apparente rareté des grands domaines dans la proche périphérie de la ville du Haut Empire. En effet, on ne connaît que deux possibles *villae* de cette période² : celle du Mas de Boudan, située à 1,7 km au sud de Nîmes, dont la forme³ et la chronologie restent encore à préciser mais dont plusieurs corps de bâtiment et certains équipements hydrauliques furent fouillés en 2006 et 2007 (Escallon et al. 2006, Houix/Escallon 2007) ainsi que celle de Milhaud/Carreiron-et-Pesquier, installée à 6,5 km au sud-ouest de la ville. Pour cette dernière, les recherches menées de 2001 ont révélé un programme de construction original, daté de la première moitié du IIe s. Il est notamment marqué par l'aménagement d'une vaste cour à pavillons latéraux, d'un appartement réduit (intendance du domaine ?) équipé d'une salle mosaïquée ainsi que d'une aile rustique enfermant un puits imposant qui est associé à une

Figure 1. Nîmes en Narbonnaise occidentale (source M. Py/M. Feugère, CNRS).

Figure 2. Le peuplement périurbain nîmois entre le IIe av. et le IIe s. ap. J.-C. Durant le Haut Empire, l'habitat serait essentiellement composé de petites unités agricoles de moins de 1000 m² et de rares *villae*. Les terroirs entre le nord et le sud de l'agglomération apparaissent complémentaires. La fertilité de la plaine, le dense réseau de voies et l'héritage protohistorique pourraient expliquer la grande diffusion de l'habitat dans cette partie de l'espace périurbain (DAO. H. Pomarède, sources Inrap/PCR Nîmes).

noria et à un système d'irrigation complexe (Conche *et al.* 2003, Conche *et al.* 2005). On peut également ajouter à ce bilan, la découverte d'un habitat groupé à Milhaud/La Condamine⁴. Cette petite bourgade antique, située dans la plaine du Vistre à 6 km au sud-ouest de Nîmes, occuperait près de 2 ha et son occupation, considérée comme continue, s'étendrait entre le milieu du Ier s. ap. et le début du Ve s. (Favory/Raynaud 2002, 586-592). Ce vaste établissement comme les petites annexes agricoles (fig. 3) dépendant d'exploitations rurales ou de certaines *domus* urbaines (Bel *et al.* 2005, Raynaud à paraître) permettent d'envisager que l'économie agricole de la région de Nîmes s'appuie, durant le Haut Empire, sur des systèmes agraires assez divers, parmi lesquels la grande propriété n'aurait qu'une place limitée.

Le cas de Saint-André de Codols reste assez particulier durant cette période. L'espace y est mis en valeur depuis la protohistoire et durant les IIe-Ier s. av. J.-C., mais le site n'est occupé qu'à partir des années 75-125 ap. J.-C. Jusque-là, l'exploitation du sol aurait donc pu dépendre d'une ferme plus distante ou avoir été organisée par la communauté urbaine agissant directement sur son espace vivrier⁵.

La nature des premières occupations du site, entre 75 et 125, ne reflète encore guère la présence d'une exploitation agricole (fig. 4). Les recherches ont surtout mis en évidence une voie aux abords de laquelle se déploient des carrières de terre et, plus au sud, un petit ensemble thermal vraisemblablement dédié à une population de passage (Pomarèdes *et al.* 1996).

L'état suivant, daté entre 125 et 225 ap. J.-C., est marqué par l'abandon de la plupart des carrières mais intègre le premier balnéaire (fig. 5). L'établissement apparaît encore largement conditionné par la présence de

4. Ce site a été découvert grâce aux prospections aérienne (en 1987) et pédestres (en 1991) de G. Chouquer et C. Raynaud et elle fut diagnostiquée en 2001 (Dumont 2001). Dans ce secteur de la Vistrenque, C. Raynaud signale l'existence de deux ou trois autres grands établissements, distants d'1 à 2 km, pouvant s'apparenter à de petits villages agricoles tout autant qu'à des *villae*.

5. Les fermes connues les plus proches se trouvent au Gouffre des Bouchers (Compan *et al.* 1993, Pomarèdes/Rascalou 2002) et au Mas des Abeilles (*inédit* : cf. Sauvage 1998 : 73) (cf. fig.2).

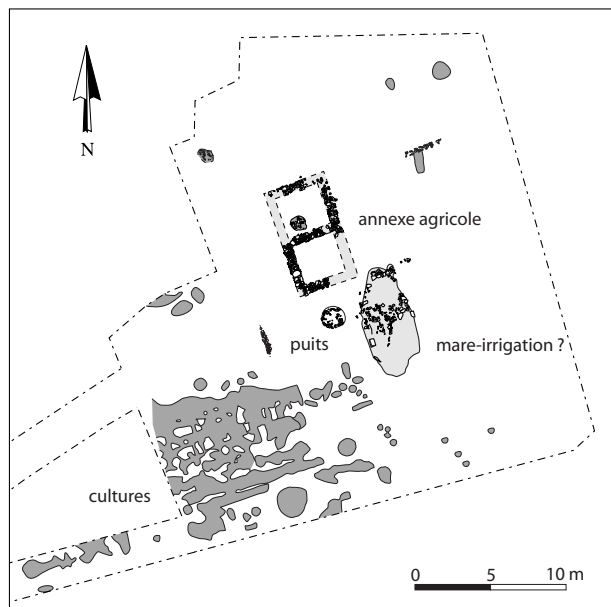

Figure 3. L'annexe agricole du chemin de Coudou (vers 75-125 ap. J.-C.) a été découverte à 300 m au sud-ouest de Saint-André de Codols. Elle comprend un petit bâtiment de 25 m² divisé en deux pièces, un puits et une mare dotée d'une marche ou d'une margelle. Au sud-ouest, des fosses de plantation de formes variées ont été localisées. Cet ensemble s'apparenterait à un jardin régulièrement travaillé et retourné pour le repiquage de plants et leur irrigation. Trois ou quatre autres annexes agricoles sont connues à l'heure actuelle dans la plaine de Nîmes (DAO. H. Pomarèdes d'après Hervé 1999).

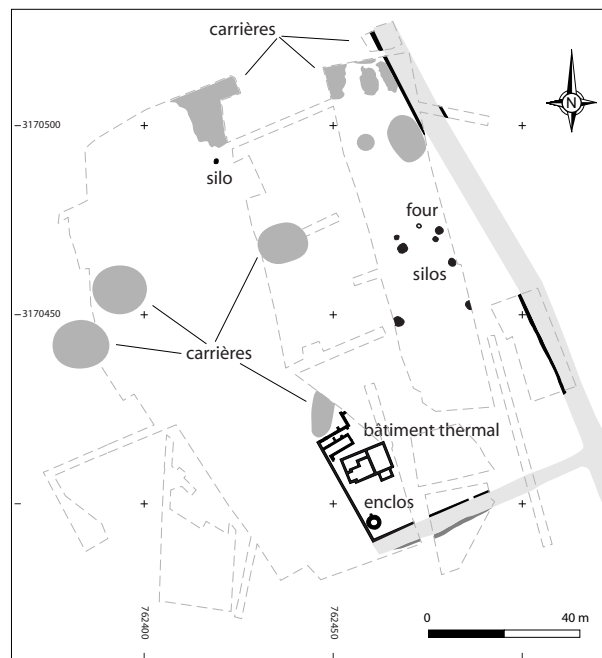
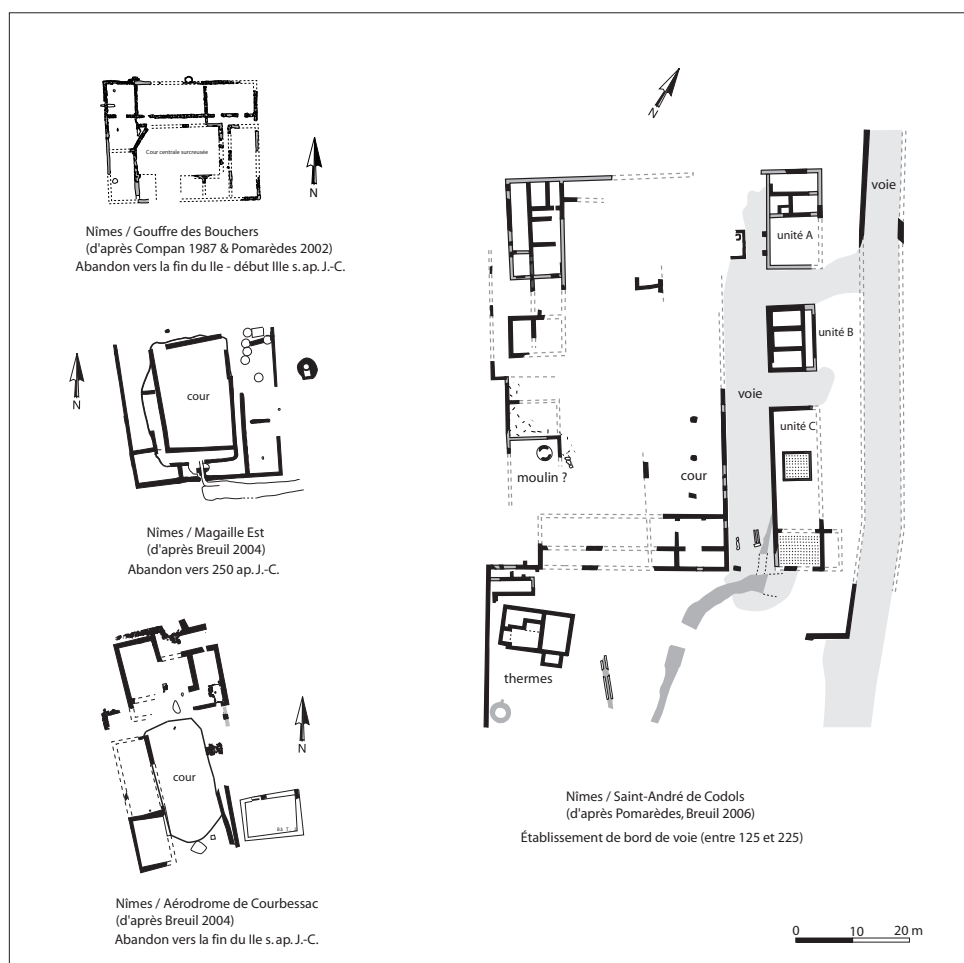

Figure 4. Les occupations de Saint-André de Codols vers 75-125 ap. J.-C. (DAO. H. Pomarèdes).

Figure 5.
L'établissement de Saint-André de Codols des années 125 et 225 ap. J.-C. occupe une surface de 5 à 6000 m². Il est organisé en trois grands ensembles distincts (thermes, bâtiments de service de bord de voie, habitat) qui formeraient un relais routier pouvant dépendre de la ville voisine. Vers 225-250, la grande *villa* lui succède. Jusque-là on ne peut affirmer la présence d'un centre domanial sur le site (DAO. H. Pomarède, sources Inrap/PCR Nîmes).

la route voisine. Les activités agricoles semblent encore discrètes : aucun chai ni aucune production vinicole ne sont encore clairement attestés. Par contre, on reconnaît des systèmes d'irrigation relativement importants, comme sur les *villae* de Milhaud/Careiron et Pesquier et du Mas de Boudan, ainsi que les indices de boucherie. En bord de voie, trois petites unités alignées et complémentaires les unes aux autres marquent quant à elles le développement d'activités de service (auberge ?, boutiques ou magasins, bains). Elles sont séparées des autres bâtiments par de larges circulations intérieures. On assimile cet ensemble à un lieu d'étape ou à un relais routier. La question d'une initiative privée ou d'un complexe dépendant de la ville voisine est ainsi posée.

2. LA SITUATION AU IIIe : UNE APPROCHE À NUANCER

6. Ces fouilles préventives ont été prescrites par le Service Régional de l'Archéologie du Languedoc-Roussillon (Ministère de la Culture). Réalisées par l'AFAN puis par l'INRAP, ces recherches intègrent les programmes de travail du Projet Collectif de Recherche "Espace rural et occupation du sol de la région nîmoise, de la Préhistoire récente à l'époque moderne".

Qu'il s'agisse de la ville ou des campagnes périurbaines, la documentation relative à cette période est bien moins importante que pour le Haut Empire. Le bilan envisagé pour la plaine de Nîmes s'appuie cependant sur quelques fouilles récentes⁶ dont certains résultats, repris ici dans leurs grandes lignes, éclairent des situations qui restaient jusqu'ici assez mal renseignées. En ville, les informations disponibles n'autorisent encore qu'un tableau très général. Après le premier quart du IIIe s., l'habitat privé se maintiendrait dans certains quartiers, seulement dans le cadre du bâti du Haut Empire. Pour l'heure, on enregistre aucune forme particulière d'enrichissement ni aucune construction nouvelle. Certains édifices publics seraient entretenus (Source de la Fontaine, Maison Carrée, amphithéâtre, *schola* des AGF...), pendant un temps alors que d'autres,

comme les thermes publics de la ZAC des Halles, seraient abandonnés dès la fin du IIe ou au début du IIIe s. Au IVe s., les observations sont similaires à celles qui prévalent au IIIe s., mais de nouveaux quartiers commencent à être désertés (Monteil 1999, 429-436, Bel *et al.* 2005)⁷.

2.1. Perception des grandes tendances dans la plaine de Nîmes

Dans la plupart des habitats ruraux étudiés ces dernières années dans la plaine nîmoise, la fin du IIe s. et les premières décennies du IIIe s. montrent des situations contrastées. Ce constat, sur lequel on reviendra plus en détail, rejoint bon nombre d'observations qui ont été faites dans les campagnes de Narbonnaise, le plus souvent à échelles élargies, et qui tendent à assimiler ces quelques décennies aux premiers temps d'une des principales phases de mutation socio-économique de la province (Fiches dir. 1996).

À Nîmes, on peut effectivement observer une décrue notable du nombre de sites encore en activité au IIIe s. par rapport aux deux premiers siècles de notre ère pris dans leur globalité (fig. 6).

Mais les précisions apportées par certaines recherches récentes permettent de nuancer cette première vision probablement trop caricaturale (fig. 7). Le regard que l'on peut par exemple porter aujourd'hui sur l'habitat

7. La fin du IVe et le Ve s. voit ce processus s'accroître et aboutir à des modifications profondes et durables du tissu urbain.

De vastes parties de la ville seraient progressivement abandonnées, les monuments publics seraient désaffectés ou détruits.

L'agglomération finit sans doute par se cantonner pour l'essentiel dans l'emprise de la future ville médiévale.

Pourtant, Nîmes devient le siège d'un évêché dans la seconde moitié du IVe s. au plus tard.

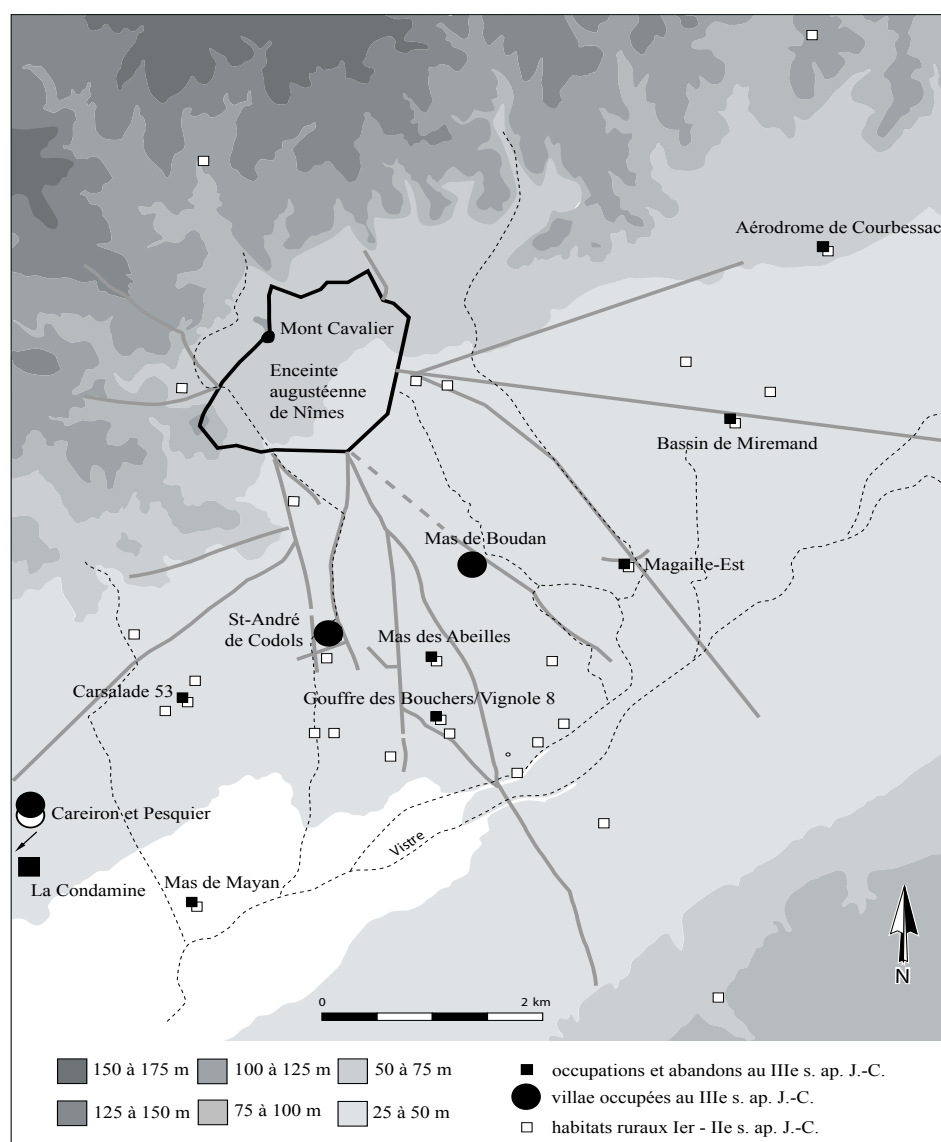

Figure 6. La situation dans la plaine de Nîmes au IIIe s. doit être nuancée. En effet, l'ensemble des cas de figures sont représentés : abandons des sites du Gouffre des Bouchers, de Courbessac ou de Magaille Est, réoccupation du Mas de Mayan, investissements ou développements sur les sites de Carsalade 53, de Saint-André de Codols ou encore de Milhaud/Careiron et Pesquier (DAO. H. Pomarède, sources Inrap/PCR Nîmes).

Site - Lieu-dit	Type de recherche	Type de site	Superficie (m2)	-150/-75	-75/-25	-25/-1	1/25	25/50	50/75	75/100	100/125	125/150	150/175	175/200	200/225	225/250	250/275	275/300	300/375	375/450	450/550	Occupations Haut Moyen âge
Le Gouffre des Bouchers	fouille	ferme à enclos	> 4000																			
Magaille Est	fouille	ferme à enclos	< 4000																			
Terraube A54 (630)	Prospections et section	ferme en dur et à cour centrale	5000 (en surface)																			
Mas de Boudan	fouille partielle	occupation de nature indéterminée	?	?																		
Mas de Boudan	fouille partielle	ferme ?	> 500																			
Saint-André de Codols	fouille	ferme en dur et à cour centrale	900												?					?		
Magaille Est	fouille	ferme en dur et à cour centrale	< 1000																			
Mas de Miremand	diagnostic	occupation de nature indéterminée	1600																			
Milhaud / La Condamine	prospections, diagnostic	agglomération	> 10000																			
Cimetière du Pont de Justice (665)	Découvertes anciennes	villa ?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?					
Mas de Mayan	fouille partielle	ferme en dur et à cour centrale	1000																			
Mas de Boudan	fouille partielle	villa	> 3000																			
Carsalade 53	fouille	annexe(s) agricole(s)	> 100							?	?	?	?	?	?	?	?					
Rue Séguier	fouille partielle	domus périurbaine ou ferme	> 900																			
ZAC des Carmes	fouille partielle	domus périurbaine ou ferme "A"	> 200																			
ZAC des Carmes	fouille partielle	domus périurbaine ou ferme "B"	> 750																			
Mas des Abeilles - Kinépolis	fouille partielle	ferme (à confirmer)	?																			
Courbessac - Aéroport	fouille	ferme en dur et à cour centrale	< 1000																			
Milhaud / Careiron et Pesquier	fouille partielle	villa	> 3000																			
Saint-André de Codols	fouille	carrières, thermes, silos	3 à 4000																			
Chemin de Coudou	fouille	annexe agricole	< 100																			
Saint-André de Codols	fouille	établissement routier et agricole	5 à 6000																			
Mas de Mayan	fouille partielle	seconde occupation	1000																			
Saint-André de Codols	fouille	villa	10000																			
Carsalade 53	fouille	ferme en dur et à cour centrale	700							?	?	?	?	?	?	?	?					

Figure 7. Tableau chronologique des sites de la plaine de Nîmes (DAO. H. Pomarède).

périurbain de la période flavienne et des premières décennies du IIe s. ap. J.-C. (au cœur du Haut Empire donc) fait valoir des situations tout aussi “tranchées”.

On observe en effet l’abandon, entre les années 80 et la fin du Ier s. ap., de plusieurs habitats, en campagne (Mas de Mayan) comme aux Portes de la ville (Rue Séguier, ZAC des Carmes/habitat A). En parallèle, on note l’implantation des carrières et du premier balnéaire de Saint-André de Codols et l’aménagement de la petite annexe du Chemin de Coudou. Durant les premières décennies du IIe, on enregistre les premiers investissements importants sur la villa de Milhaud/Careiron et Pesquier (entre 100 et 150), la fondation du grand établissement de bord de route de Saint-André de Codols vers 125, l’abandon rapide de l’annexe du Chemin de Coudou puis de la seconde unité d’habitation de la ZAC des Carmes/habitat B (vers 150)...

Ce seul exemple invite donc à porter un regard nuancé sur les dynamiques du peuplement périurbain. Son étude dans la longue durée, plus encore que celle de la ville, doit donc intégrer et replacer les cas d’abandon, de permanence ou d’investissement dans le cadre d’une évolution continue marquée par la diversité et la mobilité de l’habitat.

Si l’on revient à la période qui nous intéresse, ces contrastes semblent cependant prendre plusieurs formes.

Les quelques annexes agricoles localisées dans la plaine (au Mas Neuf, à Carsalade “53” ou au Chemin de Coudou) auraient toutes disparu dès avant la fin du IIe s. Elles correspondraient en cela à l’une des particularités du réseau de sites et du système agraire du Haut Empire. Les petites exploitations à cour centrale, emblématiques de l’expansion de l’habitat rural du Ier s. et apparemment peu sensibles aux “mouvements” de la période flavienne et du début du IIe, périclitent progressivement. C’est notamment le cas de la ferme de Courbessac (Breuil/Dumont 2005), désertée vers la fin du IIe et de celles du Gouffre des Bouchers, de Magaille Est (Pomarèdes/Breuil 2006) et du Mas de Miremand⁸ dont les abandons pourraient s’échelonner entre la fin du IIe et les trois premiers quarts du IIIe s. À l’inverse, les deux villae du Mas de Boudan et de Milhaud/Careiron et Pesquier maintiendraient leurs activités dans cet intervalle, en bénéficiant (au moins à Careiron et Pesquier) de transformations et d’adjonctions, signes possibles d’épanouissement, de réussite économique et de retours d’investissement.

2.2. Des petites exploitations au Mas de Mayan et à Carsalade “53”

La création de nouveaux établissements, parallèlement au cas de Saint-André de Codols, semble pouvoir être envisagée. Ces situations apparaissent cependant particulières puisqu’il s’agit de réoccupations de sites antérieurs. Force est donc de constater que pour l’heure, aucune fondation *ex nihilo* n’est précisément attestée dans notre secteur d’étude.

2.2.1. Le Mas de Mayan

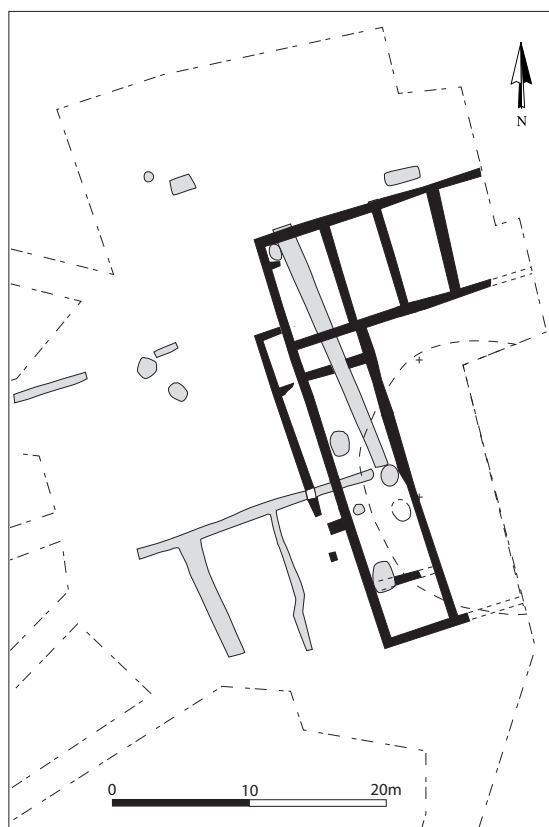
- Au Mas de Mayan (fig. 8), on a pu dégager en 2001 les ailes nord et ouest d’une ferme caractérisée par une cour intérieure. Cette unité agricole dont la superficie est évaluée à 1000 m²⁹ aurait été implantée au début du Haut Empire. Le premier temps d’occupation s’interromprait vers la fin du Ier s. ap. J.-C. Après une période de latence couvrant le IIe s., cette ferme serait réinvestie et occupée jusque dans le courant de la première moitié du Ve s. ap. J.-C.¹⁰ Comme au Ier s., les constructions seraient organisées autour de la cour centrale. Les aménagements intérieurs restant très discrets, la fonction de l’établissement est demeurée incertaine à l’issue de la fouille. La position du site sur des terres alluviales caractérisées

8. L’établissement du Mas de Miremand n’a fait l’objet, pour l’heure, que de sondages menés préalablement à l’aménagement de bassins liés au Plan de Protection Contre les Inondations (PPCI) de la ville de Nîmes (Hasler et al. 1999). Il se situe à 3 km à l’est de l’enceinte augustéenne de la ville et à 4,1 km environ de Saint-André de Codols. Il est desservi par une voie nord-sud perpendiculaire et en lien avec la Voie Domitienne. Ses formes exactes et ses fonctions demeurent inconnues mais son emprise peut être estimée à près de 1600 m². L’essentiel de son occupation apparaît être centrée sur les Ier et IIe s. ap. J.-C. Cependant, les ultimes niveaux reconnus font valoir un abandon dans le courant du IIIe s. (entre 200 et 275). En l’état des connaissances, l’établissement du Mas de Miremand peut donc faire partie des exploitations du Haut Empire dont l’occupation se prolonge quelque peu après la fin du IIe s.

9. Ce site se trouve à environ 3 km au sud-ouest de la villa de Saint-André de Codols et à 4,8 km de la ville antique. Il est localisé en rive droite du Vistre, à 400 mètres de son cours actuel. Il est installé dans une ancienne zone humide, drainée de longue date.

10. Le mobilier étant essentiellement daté des IIIe et IVe s.

Figure 8. Le site du Mas de Mayan serait bâti au Ier s., abandonné au IIe et réoccupé durant les IIIe et IVe s. (DAO. H. Pomarède d'après Meffre 2002).

par des sols profonds et la découverte d'une sonnaille de bovin ont seulement permis de proposer une économie agraire fondée sur la pâture et les cultures céréalières. Quant à l'hypothèse envisageant la présence d'une métairie (Meffre 2002, 41), elle ne pourra être vérifiée par l'archéologie.

2.2.2. La ferme de Carsalade "53"

- Le second établissement pris en compte est celui de Carsalade "53" (Vidal *et al.* 2005)¹¹. Avant le début du Haut Empire, l'espace est ici divisé en parcelles plantées de vignes. Deux modestes bâtiments de moins de 100 m² (dont le bâtiment 1, fig. 9), deux puits successifs et une fosse d'extraction de terre sont aménagés au début du Ier s. ap. J.-C.

Ces vestiges, composant vraisemblablement l'ossature de deux annexes agricoles mitoyennes, sont à l'origine d'une exploitation agricole assez modeste. Vers la fin du IIIe ou au début du IVe s. Les constructions ont déjà été agrandies à plusieurs reprises et s'organisent, ici aussi, autour d'une petite cour intérieure. L'établissement ne couvre cependant que 700 m². Les salles nord et est accueillent un pressoir à levier et treuil (pièces 5 et 6), un fouloir et une cuve de réception des jus (pièce 1) ainsi qu'un petit chai renfermant des *dolia*¹². Ces investissements, certes proportionnés à la taille de l'exploitation, sont tout de même remarquables. Ils marquent en effet une intention de production relativement ambitieuse et illustrent du même coup la place que pourrait conserver la petite exploitation dans l'économie locale du Bas Empire.

2.3. Saint-André de Codols et le développement d'une grande propriété

2.3.1. De l'espace agraire

À Saint-André de Codols comme dans l'ensemble de la plaine de Nîmes, la mobilité et le devenir des réseaux parcellaires du Haut Empire restent à étudier dans le détail mais il semble qu'une grande partie du découpage de l'espace de cette période ne soit plus effective après le IIe s ou le IIIe s. ap. J.-C. Autour de la *villa*, on note ainsi un exemple patent de profonde restructuration foncière. À une centaine de mètres à l'ouest du nouveau centre domanial, on a pu observer le comblement de nombreux fossés et l'abandon de parcelles agricoles et d'un élément de bornage au profit d'une nécropole (fig. 10). Ailleurs, la question de l'exploitation des terres situées autour des petites fermes à cour centrale abandonnées à la fin du IIe et durant le début du IIIe s. entraîne d'autres interrogations. Ces propriétés foncières sont-elles totalement en friches à l'image des bâtiments qui en assuraient la gestion ? L'habitat s'est-il simplement déplacé de quelques

11. Ce site, fouillé en 2001, se trouve à environ 2,8 km au sud-ouest de l'enceinte augustéenne et à 1,7 km à l'ouest de Saint-André de Codols. Il est installé sur le piémont des garrigues, à une altitude moyenne de 30 m NGF, dans un contexte sédimentaire marqué par des limons bruns (loess).

12. Seuls trois *dolia* furent localisés. Des pépins de raisins carbonisés furent retrouvés dans le comblement de l'un d'eux ce qui a permis d'orienter l'interprétation. Plus largement, la surface occupée par ces installations de production ne laisse que peu de place, en rez-de-chaussée, aux pièces d'habitat (pièces 3, 4, 7 et 9 ?). Celles-ci pourraient donc se situer en partie à l'étage.

dizaines de mètres et en a-t-on perdu la trace ? Ne doit-on pas s'interroger, comme au Gouffre des Bouchers, sur le transfert de terres ou d'une partie de celles-ci vers la nouvelle villa de Saint-André de Codols ?

2.3.2. La villa du IIIe et du début du IVe s.

La villa de Saint-André de Codols fut érigée au plus près de la voie qui avait conditionné la position et l'organisation de l'établissement du IIe s. Le chantier, engagé durant les premières décennies du IIIe s., entraîne la démolition des constructions existantes à l'exception des bains qui sont intégrés au nouveau projet. L'héritage des constructions du Haut Empire ne transparaît donc qu'en ce point ainsi que dans l'orientation générale des nouveaux corps de bâtiment qui s'appuient sur les lignes de force antérieures (fig. 11).

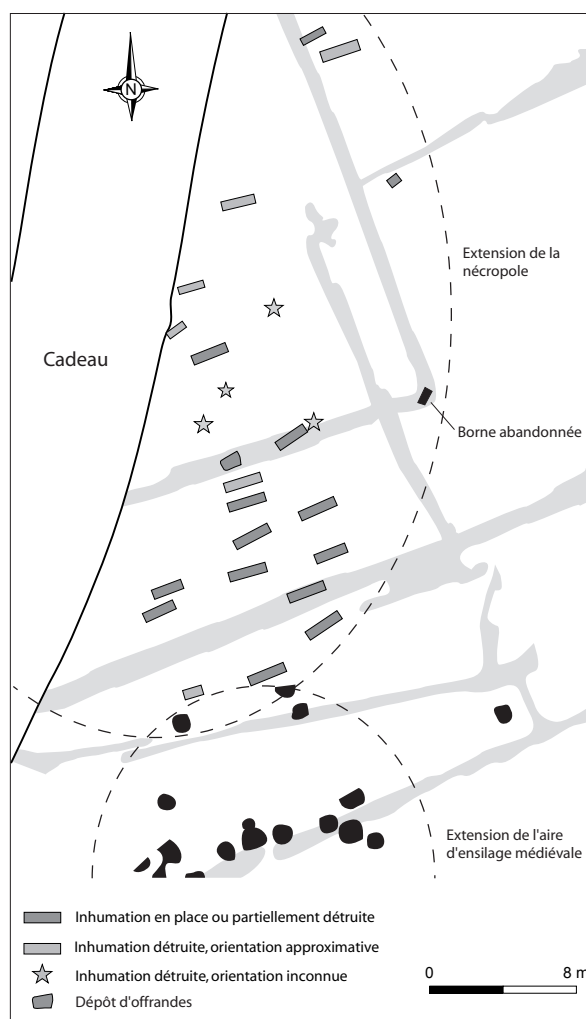
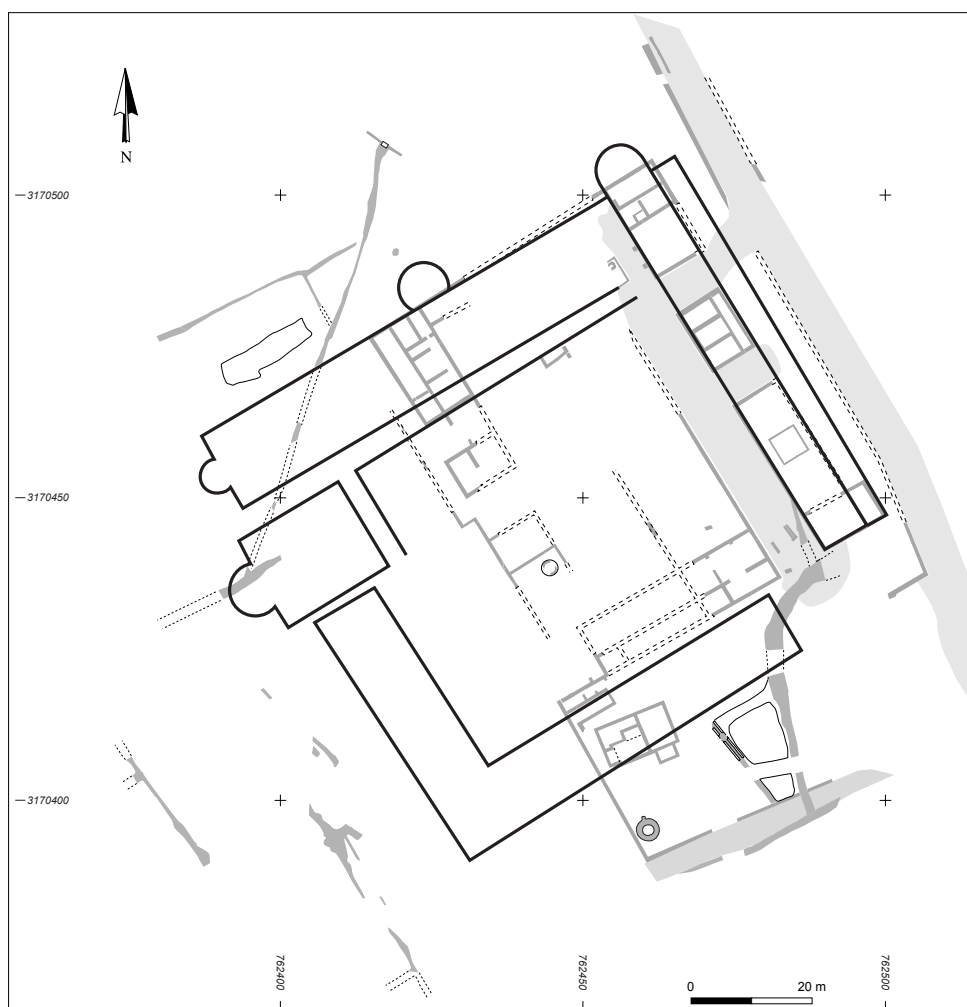

Figure 9. La ferme de Carsalade "53" (d'après Vidal et al. 2005). Les équipements de production vinicole font partie des principaux investissements des IIIe et IVe s. (DAO. H. Pomarès d'après Vidal et al. 2005).

Figure 10. Seule la partie méridionale de la nécropole de Saint-André de Codols a été dégagée. On y compte une vingtaine de tombes à inhumation et un cénotaphe. Durant le Moyen âge, ce secteur change une fois de plus de fonction. Plusieurs dizaines de silos sont aménagés sur les marges de l'ancien cimetière et témoignent de la présence d'un nouvel habitat dans ce secteur (DAO. H. Pomarès).

Figure 11. Les grandes lignes de force de la villa de Saint-André de Codols du IIIe s. ap. J.-C. et leur emprise par rapport aux constructions antérieures (DAO. H. Pomarède).

Ce premier chantier est suivi durant le IVe s. par quelques constructions qui renforcent l'apparat de la partie résidentielle de la *villa* sans remettre en question son organisation première (fig. 12). Ces travaux marquent l'importance accordée au domaine par ses propriétaires successifs et illustrent un contexte socio-économique favorable.

La grande demeure du IIIe et du début du IVe s. se décompose en quatre grandes ailes réparties sur les côtés d'une cour centrale. Celle-ci se développe sur près de 3600 m² et est assimilable à une vaste esplanade vers laquelle l'ensemble des constructions apparaît tourné.

À la lecture de leur plan, les ailes nord et est peuvent être assimilées à la *pars urbana*. Cependant, il est vraisemblable que les appartements soient situés aux étages et qu'une grande partie du rez-de-chaussée soit composée d'entrepôts dédiés au stockage de certaines récoltes, de salles techniques (couloirs et escaliers...) et de quelques pièces de réception (notamment les salles 1, 2 et 3). La partie sud de l'aile ouest accueillerait quant à elle l'ensemble thermal hérité de l'établissement antérieur. Ce secteur serait donc certainement dépourvu d'étage (fig. 13). Les ailes ouest et sud correspondent en grande partie à des bâtiments agricoles. Elles accueillent les principaux équipements de transformation des récoltes (cuve, base d'un fouloir, fondation de blocs d'assises de deux pressoirs). Ceux-ci semblent faire une large part à la vinification (salles 26, 30 et 31). En l'absence de *dolia* dans les salles de stockage (notamment les pièces 24, 25, 36), on doit cependant convenir que la *cella vinaria* de Saint-André de Codols fut équipée de tonneaux. La typologie et les capacités

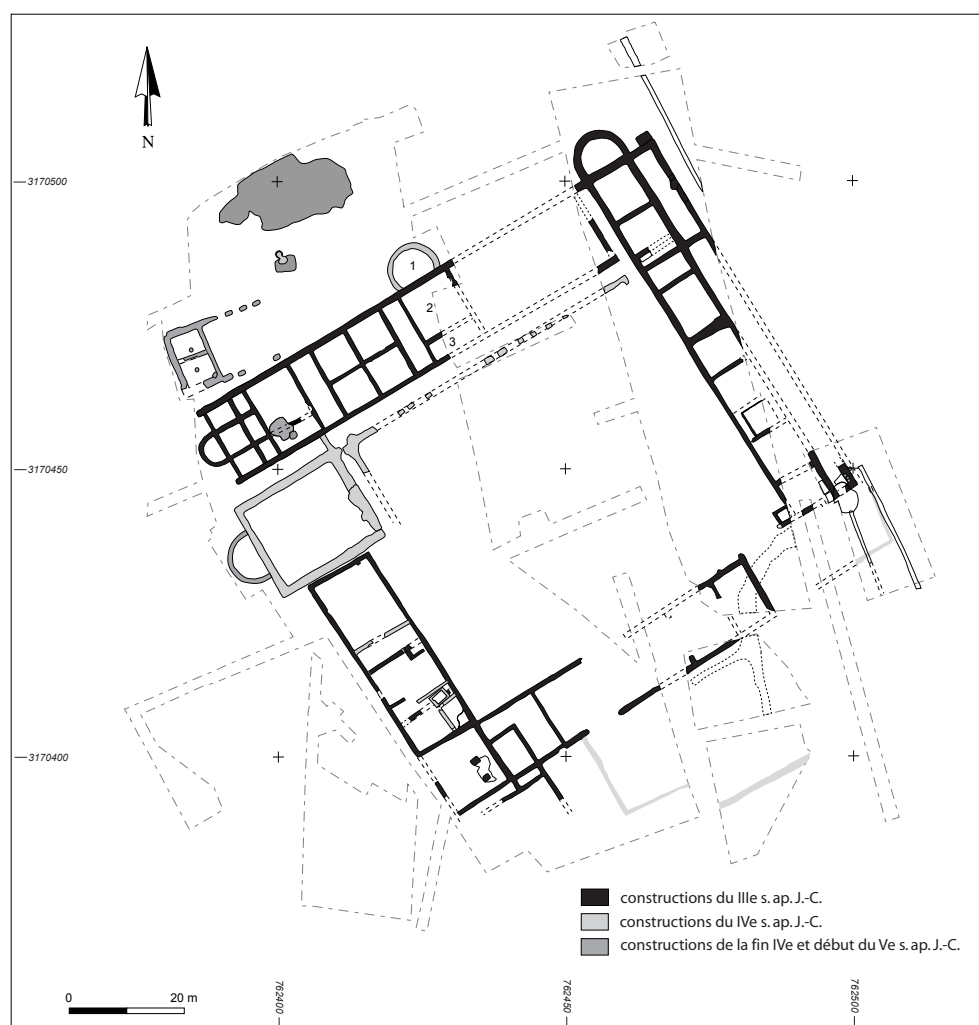

Figure 12. Chronologie des différents chantiers dans la villa de Saint-André de Codols (DAO. H. Pomarèdes).

13. En gaule, l'usage du tonneau dans le cadre du commerce, du transport et de la production vinicole, se développe à l'époque impériale. La tonnellerie apparaît très active dans la région lyonnaise (à partir de la période augustéenne et durant le Ier s.) pour le conditionnement de vins importés, en amphores et dolia, destinés aux troupes stationnées sur le limes germanique. Elle s'étend également aux régions viticoles où les dolia ne sont pas ou peu utilisés : le Bordelais et l'Aquitaine, l'estuaire de la Loire, la Bourgogne et, à partir du IIIe s., le pays mosellan. Les recherches récentes de M. Passelac tendent à montrer qu'une situation similaire doit être envisagée dans le Toulousain et la région de Castelnaudary (Aude), aux franges de la région méditerranéenne (Passelac 2007).

moyennes de ces vaisseaux ont été étudiées par E. Marlière (Marlière 2001, 181-201). Celle-ci envisage une classification distinguant cinq catégories de récipients, des tonnelets de quelques litres jusqu'aux foudres d'une capacité de 750 à 1440 litres¹³. C'est peut-être sur ces derniers modules qu'il faut s'appuyer pour tenter d'évaluer les capacités de Saint-André de Codols. L'exercice demeure cependant des plus difficiles. L'encombrement au sol de chaque tonneau, leur empilement sur deux à trois rangs (Passelac 2007, 131) ou encore les dégagements nécessaires à leur manutention sont autant d'obstacles à une estimation moyenne. Les travaux que l'on mène actuellement sur les capacités de stockage du domaine s'appuient sur deux modes de calculs différents (nombre minimum de tonneaux d'après un gabarit ou estimation de la surface moyenne d'encombrement par tonneau).

Pour le IIIe s., on estime ainsi que les chais de la villa ont pu accueillir entre 276 et 344 tonneaux pour une capacité de stockage totale comprise entre 2070 et 4472 hectolitres. Sans entrer dans le détail des calculs, on suppose que ces volumes pourraient correspondre à un vignoble de 35 à 150 hectares. Ces valeurs pourraient être cependant divisées par deux si l'on admet la mise en réserve de deux vendanges comme cela est envisagé dans le cadre de la villa de Loupian/Les Prés Bas (Pellecuer 2000, 293). La confrontation entre les entrepôts situés en rez-de-chaussée des ailes septentrionales et la *cella vinaria* des ailes méridionales suscite d'autres questions sur l'envergure et la diversité des activités économiques de la

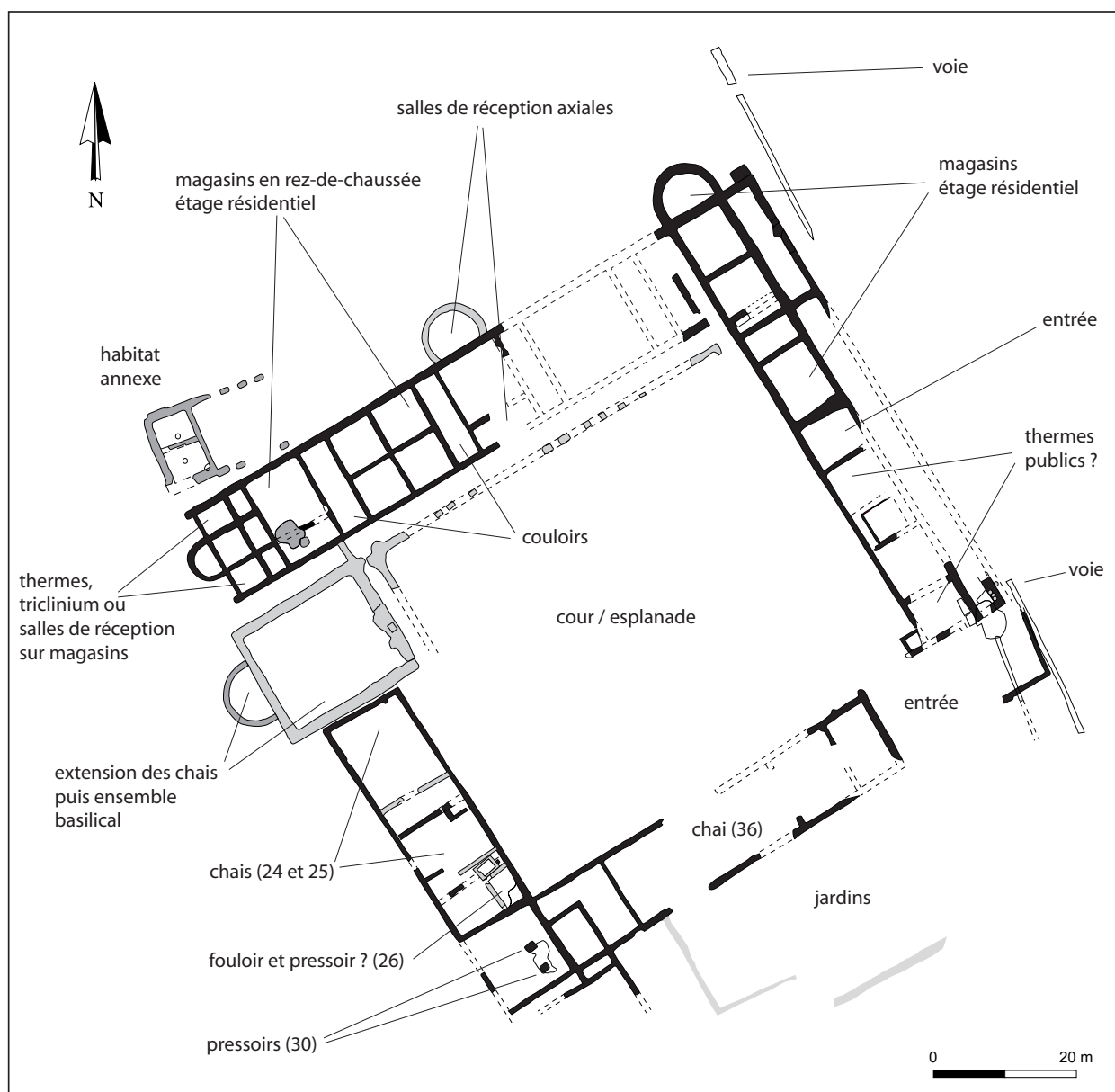

Figure 13. Principales fonctions des salles et espaces dans la villa de Saint-André de Codols (DAO. H. Pomarède).

14. Ces locaux de stockage couvriraient 580 m² répartis comme suit : 350 m² dans l'aile nord (salles 5 à 8, pièces 11 et 12, salles 13 à 18 et abside 19) ; 230 m² dans la partie nord de l'aile orientale (salles 44, 47, 48, abside 49 et pièce 52).

*villa*¹⁴. On peut en premier lieu opter pour que ces magasins soient affectés, eux aussi, au stockage du vin. Cette hypothèse est difficile à étayer compte tenu de leur position à distance des pressoirs logés dans l'aile sud. Leur cloisonnement, leurs dimensions et leur accessibilité paraissent en effet peu appropriés à la manutention des tonneaux. Ils ne sont donc pas les mieux adaptés à la resserre du vin hormis, peut-être, de celui conditionné en amphores (vieillessement ?) ou de ceux importés ou négociés sur les marchés locaux.

Par déduction, on serait donc tenté de replacer la production vinicole de la *villa* dans le cadre d'une économie domaniale plus diversifiée. Toujours très complexe à restituer (données et observations souvent lacunaires, degré de fiabilité des modèles), celle-ci intègre cependant invariablement, quand elle est abordée, une production céréalière apte à assurer l'autosuffisance alimentaire du personnel et des résidents du domaine, à garantir la quantité de semences nécessaires annuellement et enfin à produire d'éventuels surplus commercialisables (Pellecuer 2000, 326 et suivantes). On envisagera donc que ces entrepôts aient pu servir au stockage du

grain. À l'image des *horrea* de la villa portugaise de Sao Cucufate établis sous l'étage résidentiel (Alarçao *et al.* 1990), ces magasins apparaissent convenablement adaptés à une surveillance accrue de ces récoltes, indispensables à la bonne marche de l'exploitation. Ils permettraient en outre la resserre de nombreuses autres productions essentielles à la main d'œuvre domaniale, au commerce local ou encore à l'approvisionnement du marché comme de la ville. Enfin, on ne peut exclure que ces magasins ne soient en partie liés à des collectes en nature résultant par exemple d'un faire-valoir indirect (métayage), souvent envisagé dans la littérature archéologique de la région, ou du développement de la fiscalité (annone). Tout au long du IVe s. voire au début du Ve s., les réalisations architecturales ainsi que les activités de production (au moins viticoles) de la villa sont encore amplifiées. On observe par exemple l'édification d'un vaste bâtiment à abside dans l'aile ouest et l'aménagement d'un portique sur la façade méridionale de l'aile nord¹⁵. La fréquence relative des investissements, les proportions générales de la villa, ses équipements de réception et sa situation à proximité de la ville ont donc permis d'envisager le lieu de résidence d'un propriétaire fortuné, membre de l'aristocratie locale (Pellecuer / Pomarède 2001).

Les comparaisons avec d'autres grandes propriétés productives demeurent, pour l'heure, très limitées dans nos régions. Pour s'en tenir ici à la plaine de Nîmes, seule la villa de Milhaud/Careiron et Pesquier semble faire l'objet d'investissements répétés dans le cadre de sa structure de production¹⁶. En l'absence de fouilles étendues, son importance demeure cependant difficile à estimer. Tout au plus note t-on la création de deux petits chais vinicoles équipés de *dolia* (Conche *et al.* 2003).

3. CONCLUSION

Pour conclure, on peut souligner en premier lieu l'apport notable de certaines fouilles récentes à l'étude du peuplement des campagnes périurbaines des IIIe et IVe s. En contrepoint des recherches menées à Saint-André de Codols, celles-ci mettent en évidence en effet la présence de petites exploitations agricoles en périphérie de la ville et permettent d'envisager un éventuel redéploiement de ce type d'établissement en parallèlement au développement de certaines villae.

L'analyse du site de Carsalade "53" permet aussi d'apprécier certains investissements dans les équipements de production et de constater la part non négligeable qu'occuperait la viticulture dans une partie de ces établissements. Cet exemple comme celui du Mas de Mayan nous interroge également sur les modalités de réoccupation de constructions antérieures et sur d'éventuels changements de systèmes agraires dans l'emprise d'anciennes propriétés.

L'organisation de ces campagnes périurbaines n'en demeure pas moins complexe à appréhender si l'on tient compte de l'abandon, entre la fin du IIe et la première partie du IIIe s., des petites fermes à cour centrale édifiées au début du Haut Empire (Courbessac, Mas de Miremand, Magaille Est ou encore le Gouffre des Bouchers). Est-ce la grande propriété associée à un agro-système extensif qui porte un coup d'arrêt à ces entreprises plus modestes ? L'enrichissement de villae comme Saint-André de Codols en est-il une des conséquences directes ? Les faits invitent effectivement à faire des parallèles mais le faible nombre de villae productives dans la plaine ne semble pas pouvoir expliquer l'ensemble du phénomène. Ne faut-il pas alors postuler pour qu'une partie de ces abandons apparents soit associée au développement d'autres modes de cultures dans lesquels une partie de l'habitat urbain pourrait jouer un rôle ? Dans cette hypothèse, cet habitat urbain pourrait donc correspondre au siège d'exploitation

15. Durant la première moitié du Ve s., la villa traverse par contre une période de repli mais l'entretien de certaines infrastructures de production est avéré. La fabrication de vin semble toujours assurée pendant un temps. Un nouveau bâtiment ainsi qu'une petite unité artisanale équipée d'un four sont édifiés sur les marges de l'aile nord avant le milieu du siècle.

16. La datation de ces équipements (entre 275 et 450 ap. J.-C.) demeure malheureusement trop lâche pour intégrer sans détours ces derniers à la présente enquête centrée sur le IIIe s.

dont les terres se situent dans le *suburbium*. Celles-ci n'accueilleraient en conséquence que des équipements agricoles limités, plus légers ou plus mobiles que précédemment, et qui seraient en conséquence plus difficiles à appréhender par l'archéologie.

Bien que complétant notre perception de l'espace agraire périurbain, les données et les réflexions rassemblées pour cette période ne peuvent masquer les limites de la recherche actuelle. Si l'on note parfois des transformations importantes et de possibles rapports de hiérarchie, notamment celles mises en lumière par la *villa* de Saint-André de Codols, il reste très difficile de faire la part exacte entre les cas de profondes réorganisations et les situations de continuité. Enfin, cette enquête aura permis de rappeler les relations évidentes mais éminemment complexes entre la ville de Nîmes et la campagne environnante.

BIBLIOGRAPHIE

- ALARCÃO, J., ETIENNE, R., MAYET, F. avec la collaboration de BOST, J.-P., CHARPENTIER, G., MANTAS, V., PEREIRA, I. et SILLIÈRES, P. 1990, Les villas romaines de São Cucufate (Portugal), Ed. De Boccard, Paris, 336 p., 164 fig.

- BEL, V., BREUIL, J.-Y., MONTEIL, M., POMARÈDES, H., avec la collaboration de SAUVAGE, L., VIDAL, L. 2005, Réflexions sur une ville et sa proche campagne dans l'Antiquité : le cas de Nîmes, Gard, *Hommages à Philippe Leveau*, Editions Ausonius, Bordeaux.

- BREUIL, J.-Y., DUMONT, A. 2005, Occupation néolithique et habitat du Haut Empire de l'aérodrome de Courbessac à Nîmes (Gard). *Document Final de synthèse de fouilles archéologiques préventives*, INRAP, Service Régional de l'Archéologie du Languedoc-Roussillon, 2005.

- SAUVAGE, L. 1998, Bilan Scientifique Régional 1997, Montpellier, Direction Régionale des Affaires Culturelles du Languedoc-Roussillon, Service Régional de l'Archéologie, Sous Direction de l'Archéologie.

- COMPAN, M., PELLECUER, C., POMAREDES, H. 1993, Le Gouffre des Bouchers, *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise*. Volume 1, Ed. A.P.D.C.A, Juan-les-Pins.

- CONCHE, F., GUILLAUME, M., PLASSOT, E. 2003, Careiron et Pesquier, Lycée 2 à Milhaud (Gard). *Document Final de Synthèse de fouilles archéologiques préventives*. INRAP, Service Régional de l'Archéologie du Languedoc-Roussillon.

- CONCHE, F., PLASSOT, E., PELLECUER, C. 2005, Puiser, élever et distribuer l'eau dans la villa de Careiron et Pesquier à Milhaud (Gard), premiers commentaires. In : BOUET, A. *Aquam in altum exprimere. Les machines élévatrices d'eau dans l'Antiquité*. Actes de la journée d'études du 13 mars 2003, Bordeaux, Ausonius (Scripta Antiqua 12), 69-84.

- DUMONT, A. 2001, La Condamine à Milhaud (Gard), *Document Final de Synthèse de diagnostic archéologique*, AFAN, SRA du Languedoc Roussillon, Montpellier.

- ESCALLON, G. dir., BARBERAN, S., BEL, V., FURESTIER, R., CHEVILLOT, P., HOUIX, B., PELLÉ, R. 2006, Les fouilles du Parc Georges-Besse 2 à Nîmes (Gard). Occupations néolithiques, Bronze ancien épicanpaniformes

et protohistoriques. Etablissement antique en bordure de voie nord-sud aux abords du Mas de Boudan. *Rapport Final d'Opération de fouilles archéologiques préventive*. INRAP, Service Régional de l'Archéologie du Languedoc-Roussillon, Nîmes, 2 vol.

- FAVORY, F., RAYNAUD, C. 2002, La Condamine, Milhaud (Gard). In : FICHES (J.-L.) dir., *Les agglomérations gallo-romaines en Languedoc-Roussillon*. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 13, 2 tomes, Lattes, 2002, p. 586-592.

- FICHES, J.-L. dir. 1996, Le IIIe siècle en Gaule Narbonnaise. Données Régionales sur la crise de l'Empire. *Actes de la table ronde du GDR 954*, Aix-en-Provence, 15-16 septembre 1995. Éditions APDCA, Sophia Antipolis, 404 p.

- FICHES, J.-L. dir., VEYRAC, A. dir. 1996, Nîmes, *Carte archéologique de la Gaule*, 30-1, Paris.

- HASLER, A., BLAISON, J.-L., CHEVILLOT, P. 2002, Bassin aval de Miremand Est et Ouest, Nîmes (Gard). *Document Final de Synthèse de diagnostic archéologique*, AFAN, Service Régional de l'Archéologie du Languedoc-Roussillon, 58 p.

- HOUIX, B., ESCALLON, G. 2007, Installations hydrauliques dans l'établissement antique du Mas de Boudan (Nîmes, Gard). In BRUN, J.-P. éd., FICHES, J.-L. éd., *Énergie hydraulique et machines élévatrices d'eau durant l'Antiquité*. Actes du Colloque International de Vers-Pont-du-Gard, 20-22 septembre 2006, Collection du centre Jean Bérard, 27, Naples, 77-86.

- MARLIÈRE, É. 2001, Le tonneau en Gaule romaine. In : BRUN, J.-P. éd., LAUBENHEIMER, F. éd., *La viticulture en Gaule*. Gallia, 58, Éditions du CNRS, Paris, 181-201.

- MEFFRE, J.-C. 2002, Incinérateur du Mas de Mayan à Nîmes (Gard), Ferme gallo-romaine (Ier - Ve siècles), réseau de fossés. *Document Final de Synthèse de fouilles archéologiques préventives*, AFAN, Service Régional de l'Archéologie du Languedoc-Roussillon, 69 p.

- MONTEIL, M. 1999, Nîmes antique et sa proche campagne. Étude de topographie urbaine et périurbaine (fin VIe s. av. J.-C.-VIe s. ap. J.-C.). Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 3, Lattes, 528 p.

- PASSELAC, M. 2007, Ateliers céramiques domaniaux du bassin audois au Haut Empire. *Pottery Workshops and agricultural productions, Studies of the rural world in the roman period*, 2, Universitat de Girona, Grup de Recerca Arqueologica del Pla de l'Estany, Girona, 115-136.

- PELLECUER, C. 1996, Villa et domaine. In : FICHES, J.-L. dir., Le IIIe siècle en Gaule Narbonnaise. Données régionales sur la crise de l'Empire. Éditions APDCA, Sophia Antipolis, 277-292.

- PELLECUER, C. 2000, La villa des Prés bas (Loupian, Hérault) dans son environnement. Contribution à l'étude des villae et de l'économie domaniale en Narbonnaise. *Thèse de doctorat de nouveau régime, Archéologie, Histoire et Civilisation de l'Antiquité et du Moyen Age*. Université Aix-Marseille I -

Université de Provence, 2 tomes.

- PELLECUER, C., POMARÈDES, H. 2001, Crise, survie ou adaptation de la villa romaine en Narbonnaise Première ? Contribution des récentes recherches de terrain en Languedoc-Roussillon, *in* : OUZOULIAS, P., PELLECUER, C., RAYNAUD, C., VAN OSSEL, P., GARMY, P. dir., *Les campagnes de la Gaule à la fin de l'Antiquité*, Actes du IVe Colloque de l'association AGER, Éditions APDCA, Antibes, 503-534.

- POMARÈDES, H., BARBERAN, S., MAUFRAS, O., SAUVAGE, L. 1996, Saint-André-de-Codols (Nîmes). *In* : *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise*, volume 3, spécial "villa" romaine, Éditions A.P.D.C.A., Juan-les-Pins, 1996.

- POMARÈDES, H., RASCALOU, P. 2002, ZAC de Vignole - Bassin Sud - Tranche 2 à Nîmes, Gard. Genèse et évolution de l'habitat et organisation de l'espace rural à "Vignole 7/Gouffre des Bouchers (VIe s. av. / VIe s. ap. J.-C.). *Document Final de Synthèse de fouilles archéologiques préventives*. INRAP, Service Régional de l'Archéologie du Languedoc-Roussillon, 107 p.

- POMARÈDES, H., BREUIL, J.-Y. 2006, Nîmes, réflexions sur l'origine et la romanisation du peuplement périurbain. *Rhythms and cycles of countryside romanization, Studies of the rural world in the roman period*, 1, Universitat de Girona, Grup de Recerca Arqueologica del Pla de l'Estany, Girona, 2006, 115-130.

- RAYNAUD, C. 1996, Les campagnes rhodaniennes, quelle crise ? *In* : FICHES, J.-L. dir., *Le IIIe siècle en Gaule Narbonnaise. Données régionales sur la crise de l'Empire*. Editions APDCA, Sophia Antipolis, 189-212.

Le IIIe s. ap. J.-C. en Narbonnaise languedocienne d'après quelques indices archéozoologiques

Vianney Forest

Docteur vétérinaire, archéozoologue, INRAP, Membre TRACES-CRPPM, UMR 5608 Toulouse.

ABSTRACT

Archaeozoological studies record different kinds of direct data, such as the taxonomic names of remains, the extent of dental microwear and even bone sizes. These raw data are analysed in this paper to gain as fine a diachronic perspective as possible on whether the 3rd century A.D. constitutes a moment of rupture. The paper takes into account the evolution of several criteria: the composition of the domestic triad during the Gallo-Roman period in Lower Languedoc, ovicaprid life expectancy in the mid Hérault valley (Hérault) during the Gallo-Roman period and the Middle Ages, the size of cattle metatarsi in Roman and medieval France, and the sizes of several sheep and goat bones in found Lower Languedoc from the same period. The evolution recorded in these two species is very significant because it presents a first series of new osteometric data. This evidence demonstrates that, from the second half of the 3rd century and the beginning of the 4th century A.D., livestock breeding in Languedoc-Roussillon probably began to shift towards ovicaprids. This tendency would increase progressively through the centuries, successively emerging as changes in animal body size, expressed differently according to the species, and by a slight ageing of the ovicaprids when they died. The 3rd century A.D. is therefore the start of the movement that would eventually lead to the “Mediterranean” image of a Languedoc-Roussillon associated with ovicaprids from the Early Middle Ages until the 20th century.

KEY WORDS: Archaeozoological studies, taxon, osteometry, IIIrd century A.D., Bas-Languedoc.

RESUMÉ

Les études archéozoologiques enregistrent des données directes et de natures différentes, comme les nombres de restes par taxon, l'état des usures dentaires, ou encore les dimensions des os. Ces valeurs sont ici analysées dans leur variabilité brute pour saisir dans une perspective diachronique aussi fine que possible si le IIIe s. ap. J.-C. constitue un moment de rupture. L'évolution de plusieurs critères sont pris en considération : la composition de la triade domestique durant la période gallo-romaine en Bas-Languedoc, l'âge au décès des ovicaprins dans la moyenne vallée de l'Hérault (Hérault) durant la période gallo-romaine et le Moyen Âge, les dimensions du métatarse des bovins en France romaine et médiévale, les dimensions de plusieurs os de mouton et de chèvre en Bas-Languedoc sur la même période. Le développement consacré à ces deux espèces est le plus important, car il présente une première série de résultats ostéométriques inédits. Tous ces indices montrent que probablement à partir de la seconde moitié du IIIe s. ap. J.-C. et du début du IVe s., l'élevage en Languedoc-Roussillon commence à s'orienter vers les ovicaprins. Cette tendance va progressivement s'amplifier au cours des siècles, en se manifestant à des moments successifs par une modification des corpulences animales, qui s'exprime différemment suivant les espèces, et par un léger vieillissement des ovicaprins lors de leur mort. Ainsi le IIIe s. ap. J.-C. est le départ du mouvement qui conduira à l'image “méditerranéenne” d'un Languedoc-Roussillon dévolu aux ovicaprins à partir du bas Moyen Âge jusqu'au XXe s.

MOTS CLÉS: Archéozoologie, taxon, ostéométrie, ovicaprins, IIIe s. ap. J.-C., Bas-Languedoc.

Le mobilier osseux d'origine faunique mis au jour lors des fouilles archéologiques ne se réduit pas au rôle de simple support d'une reconstitution de l'élevage pratiqué dans ou autour d'un site. Il est d'abord une source d'informations immédiates variées, telles que la liste et la représentation quantitative des taxons, les âges au décès et les dimensions osseuses des animaux, etc. Ces données peuvent faire l'objet d'analyses comparatives entre sites indépendamment de toute réflexion interprétative d'ordre anthropologique. Cette démarche est ici appliquée pour déterminer si le IIIe s. ap. J.-C. constitue une séquence singulière dans le mouvement diachronique des données archéozoologiques.

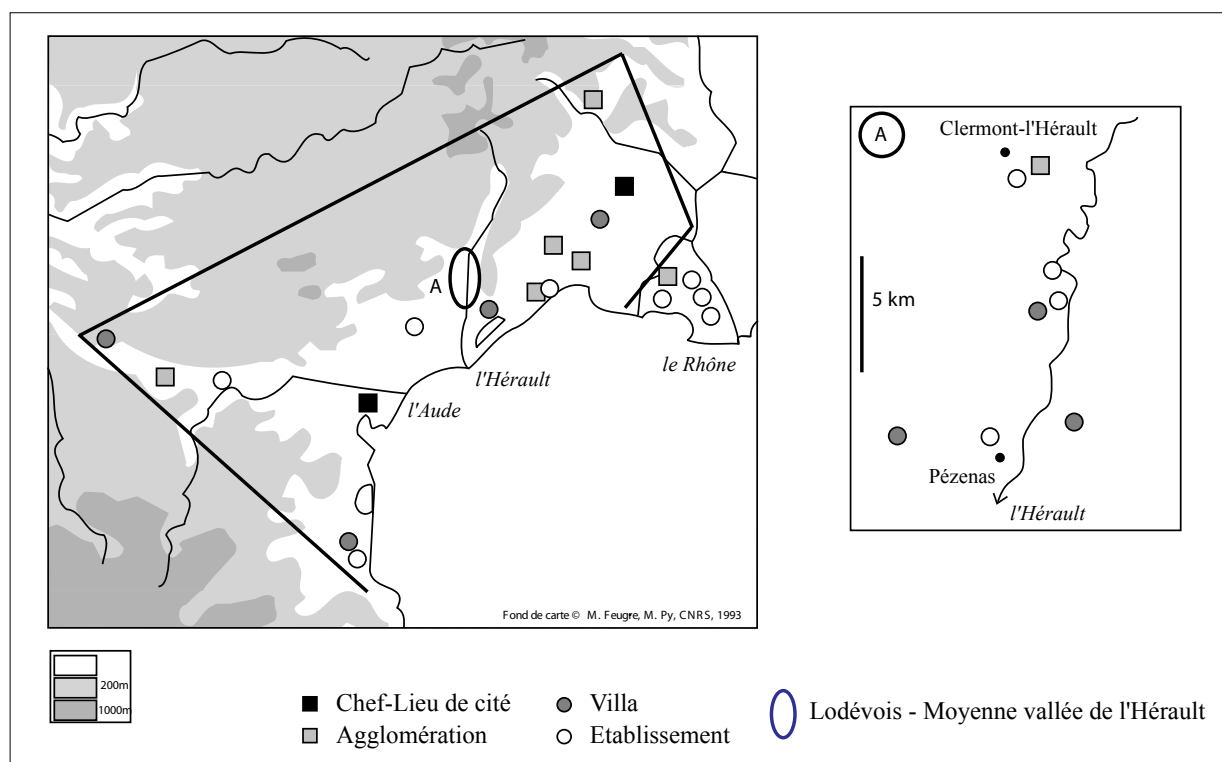
Notre investigation concerne la Narbonnaise languedocienne, proche des contours de l'actuelle région administrative du Languedoc-Roussillon (fig. 1). Depuis une quinzaine d'années, nous y avons étudié de nombreux sites dans une continuité et une homogénéité d'enregistrement des données qui permettent d'échapper à la diversité si préjudiciable des approches propres à chaque archéozoologue. Cette configuration favorable a été totale dans une aire géographique restreinte, la moyenne vallée de l'Hérault, où une grande densité de sites a été reconnue à la faveur des opérations archéologiques programmées et préventives¹ (fig. 1).

Bien entendu, aborder un siècle sous l'angle de l'évolution chronologique nécessite un corpus de données qui couvre assez largement son amont et son aval afin d'inscrire les éventuels mouvements dans une perspective relativement longue. La séquence chronologique traitée dépendra du type de données analysées. Certains résultats que nous présentons ici sont les fruits d'un défrichement initial. Ils devront être consolidés par des constructions démonstratives que nous espérons bâtir dans les prochaines années.

Le point de départ de notre promenade archéozoologique s'appuie sur une synthèse récente élaborée lors du colloque AGER sur "les formes de l'habitat rural gallo-romain : terminologies et typologies à l'épreuve des réalités archéologiques" (Forest à paraître). Elle concerne toute la Narbonnaise

¹ Cette contribution reprend partiellement les résultats acquis dans le cadre d'une action de recherche dans la moyenne vallée de l'Hérault et le Lodévois, qui est supportée par l'INRAP (Institut National de Recherches Archéologiques Préventives).

Figure 1. Zone géographique prise en compte : la Narbonnaise languedocienne.

languedocienne entre la fin du Ier s. av. J.-C. et le VIe s. ap. J.-C. Sans revenir en détail sur la méthode adoptée qui est exposée dans l'article précité, nous rappellerons simplement que nous avons observé la variation du rapport des nombres de restes des trois taxons de la triade domestique, ovicaprins, porcins et bovins². Nous avons retenu pour chaque site les ensembles chrono-stratigraphiques les plus étroits possibles qui dépassaient le seuil de 50 restes déterminés pour cette triade. Pour chaque taxon, nous avons pu ainsi disposer dans un graphique 174 points dont les abscisses étaient la datation des lots chrono-stratigraphiques obtenue par la moyenne entre le *terminus post quem* et le *terminus ante quem*³, et les ordonnées les pourcentages de nombres de restes dans chacun des lots. Nous avons complété chaque nuage de points par une courbe de tendance de type polynomial 2 (sous Excel), qui résume le mouvement général dessiné par les points (fig. 2).

La seconde moitié du IIIe s. et la première moitié du IVe s. apparaissent comme très mal documentées en Narbonnaise languedocienne. De part et d'autre de cette période, les nombres de restes des ovicaprins et des bovins connaissent alors une évolution inverse. Les vestiges des seconds se raréfient nettement tandis que les premiers se multiplient aux dépens des bovins mais aussi un peu des porcins. Il est raisonnable de penser que si au-delà de la diversité des sites, la consommation des ovicaprins augmente, le nombre de têtes augmente aussi, au moins en relatif par rapport à ceux des porcins et des bovins. L'accroissement de la part des ovicaprins signifierait donc bien que l'exploitation pastorale se réoriente vers les moutons et les chèvres à partir du IIIe s. Toutefois l'incertitude qui règne sur la précision des datations due à certaines hésitations de l'analyse céramologique ne nous permet pas encore de savoir si le mouvement s'ébauche dès la fin du IIe s. ou s'il ne débute vraiment qu'au cours de la seconde moitié du IIIe s.

Cette évolution des proportions entre les taxons se double d'une atténuation de la différence entre les types de sites classés suivant leurs caractères urbains ou ruraux (fig. 3). De la seconde moitié du Ier s. av. J.-C. au IIe s. ap. J.-C., il existe une séparation nette entre les sites agglomérés et les établissements ruraux. Les chefs-lieux de cité et les agglomérations secondaires se caractérisent par une proportion assez forte de porcins, qui se doublent chez les premiers d'une très faible représentation des ovicaprins. Or à partir du IVe s. ap. J.-C., ces différences s'atténuent comme l'indique la convergence des courbes de tendance des ovicaprins et des porcins. L'homogénéisation des mœurs alimentaires indiquerait que l'organisation socio-économique "cloisonnée" des deux premiers siècles de l'ère se serait partiellement disloquée.

La Narbonnaise languedocienne connaît donc un changement dans son rapport vis-à-vis des animaux domestiques de rente, autant dans la composition générale du cheptel que dans le comportement culturel.

Voyons maintenant si ce phénomène s'observe sur des indices archéologiques d'une autre nature.

Nous nous intéresserons dans un premier temps à l'âge au décès des ovicaprins adultes⁴ dans la moyenne vallée de l'Hérault. Cette approche est encore très fruste pour deux raisons liées aux grosses difficultés de méthodologie archéozoologique qui concernent encore le taxon des ovicaprins.

D'une part, la distinction ostéologique entre les ovins, *Ovis aries*, et les caprins, *Capra hircus*, est délicate à réaliser, lorsque l'opérateur n'a pas acquis une bonne expérience d'observation. Les dents définitives sont encore plus difficiles à attribuer puisque les études qui ont cherché à reconnaître des critères discriminants sont assez récentes (Helmer 2000,

² Nous utilisons le terme d'ovicaprins, bovins, porcins, pour désigner des catégories d'ossements pour ne pas anticiper sur la mise en équivalence avec des termes de la classification systématique que sont caprinés, suidés, suinés, bovinés, sans parler de l'appellation souvent erronée de Bovidés pour désigner le bœuf domestique alors qu'elle recouvre en systématique les sous-familles des Caprinés et des Bovinés. Un squelette de bovidé peut être un squelette de mouton... ou d'antilope !

³ Compte-tenu des intervalles de datation, les points devraient être des traits dont l'étendue va en augmentant au fil du temps, d'environ 50 ans en moyenne au début de l'ère à environ 150 ans à partir des IIIe-IVe s. ap. J.-C.

⁴ Nous écartons l'élaboration de courbes de mortalité qui incluent les infantiles et les juvéniles. En effet, il existe, à notre avis, des préalables zootechniques qui sont encore mal maîtrisés par l'archéozoologie, entre autres la saisonnalité des naissances chez les ovicaprins. Ils interviennent trop directement dans la composition d'une série osseuse, ne serait-ce que la saison de sa formation (Carrère et Forest, études en cours).

Halstead et al 2002). Pour l'instant, leur application ne nous a pas paru très évidente à réaliser à partir des publications. En conséquence, nous considérons ici le taxon des ovicaprins dans son ensemble sans tenir compte de l'identification de l'espèce. Toutefois d'après les comptages réalisés sur divers organes, le rapport entre les nombres de restes d'ovins et de caprins est à peu près constant en faveur des premiers, grossièrement 1 pour 4 quelle que soit la période. Aussi, il est probable qu'une variation chronologique nette ne pourra être imputée au rapport entre les deux espèces.

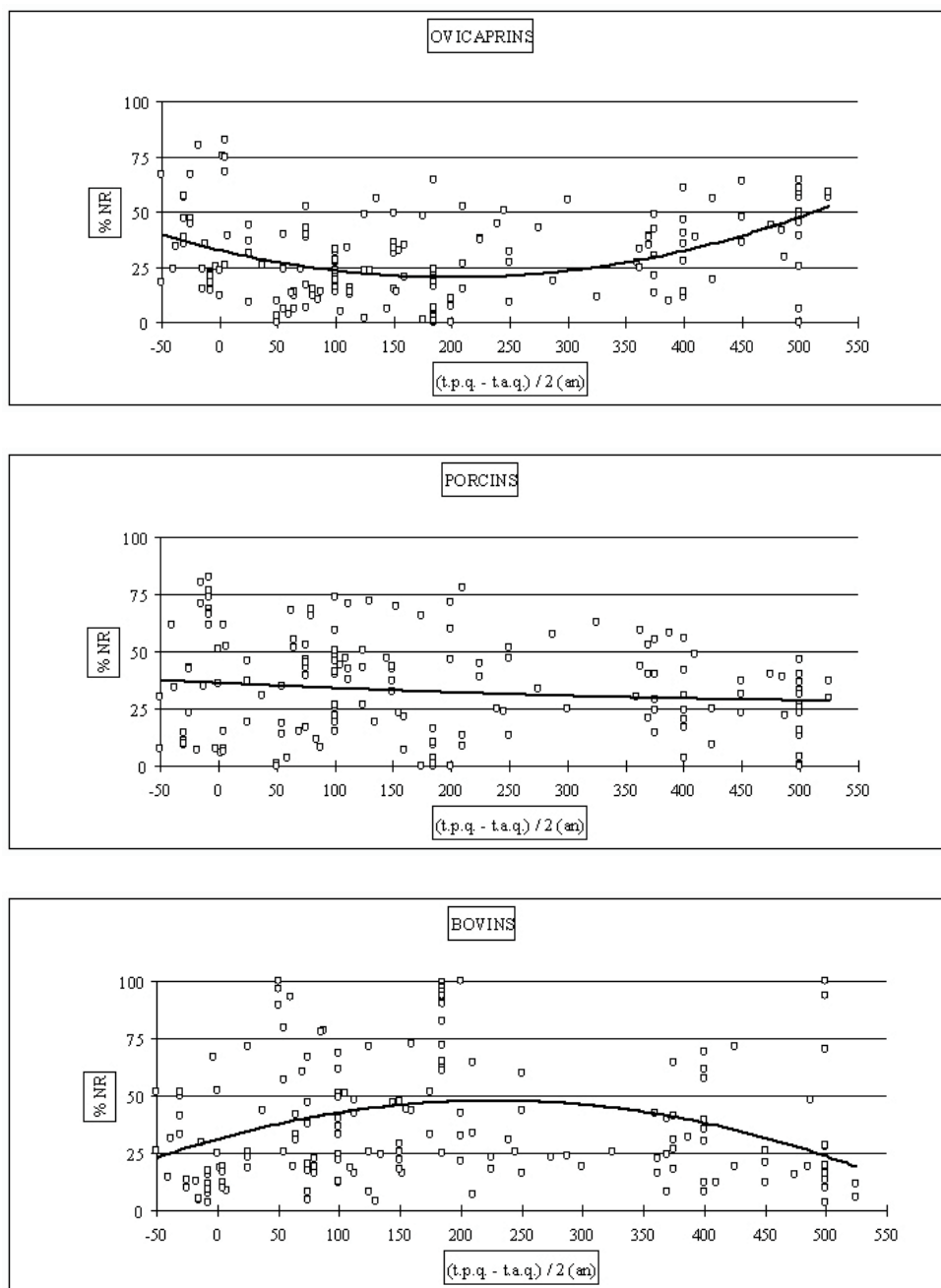

Figure 2. Evolutions chronologiques comparées des trois taxons de la triade domestique en Narbonnaise languedocienne. [Chaque point correspond à un des 174 lots chronostratigraphiques ; leur distribution est résumée par une courbe de tendance polynomiale 2 ; pour chaque lot, %NR ovicaprins + %NR porcins + %NR bovins = 100].

D'autre part, la mise en équivalence interprétative entre l'état des dentures et les âges réels des animaux dont elles proviennent, donne lieu encore à bien des interrogations comme nous le verrons par la suite. Pour estimer l'âge des adultes abattus, nous prenons en compte uniquement l'état

d'éruption et le degré d'usure des molaires 3 supérieures et inférieures, dents qui sortent lorsque l'adulte atteindrait à peu près sa taille d'adulte (Forest 1997). Nous ne mélangeons pas cet organe avec les autres dents, notamment pour augmenter l'effectif des dents observées comme il est souvent opéré. En effet nous pensons qu'ainsi, des sources d'erreurs sont conjuguées par le mélange de plusieurs objets d'observations qui ne répondent pas aux mêmes rythmes physiologiques. Au contraire, en nous focalisant sur les seules molaires 3, nous disposons d'une seule source d'enregistrement qui nous renseigne uniquement sur l'objet de notre enquête, l'âge des animaux adultes. De plus nous enregistrons le degré d'usure, c'est-à-dire la hauteur de couronne qui a disparu depuis la fin de l'éruption dentaire. Autrement dit, nous enregistrons un âge biologique de la dent et nous comparons ces âges sans passer par des intermédiaires interprétatifs pour obtenir l'âge absolu (ou réel) des animaux.

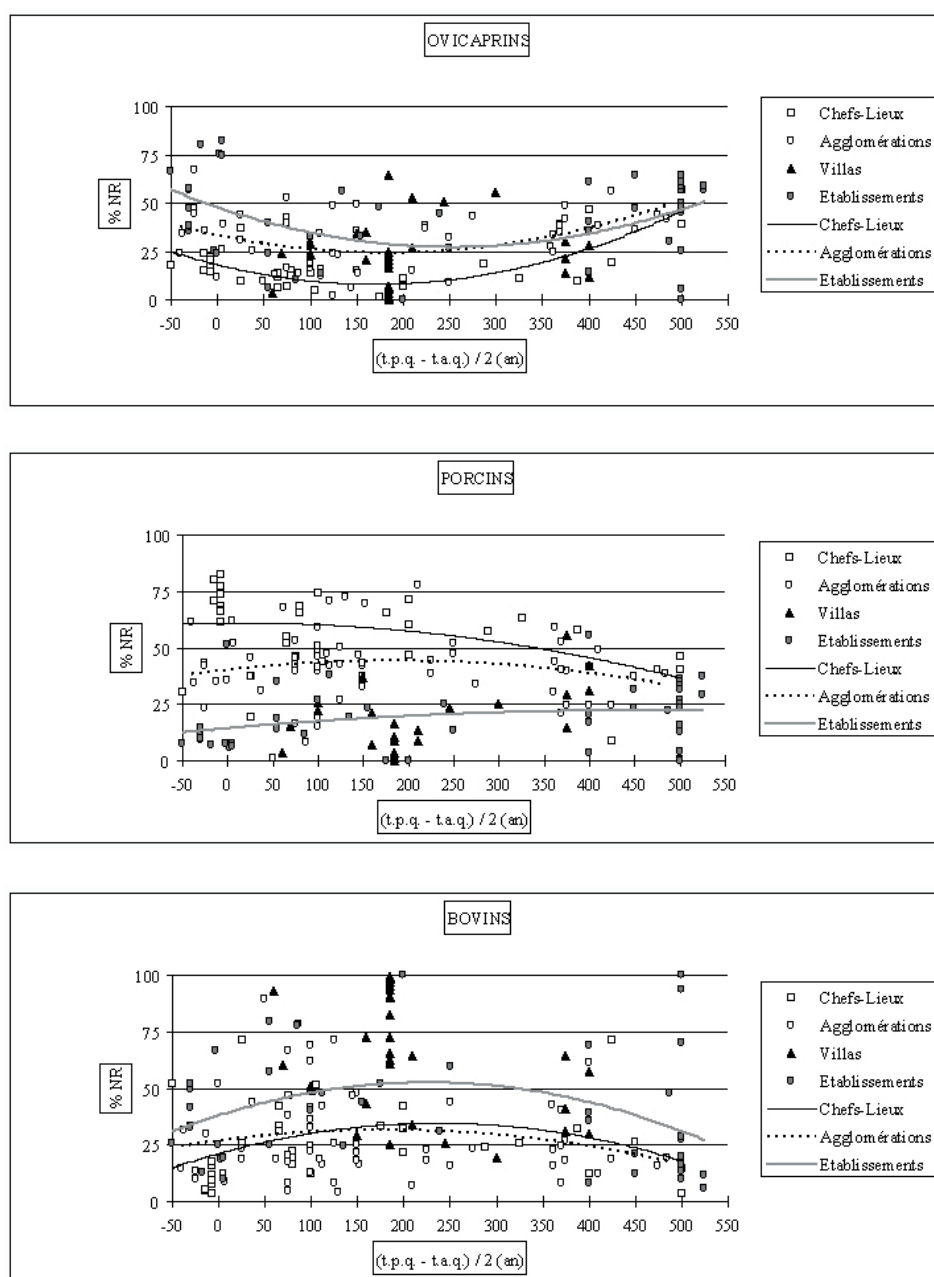

Figure 3. Evolutions chronologiques comparées des trois taxons de la triade domestique en Narbonnaise languedocienne d'après les types de sites.

L'état des molaires 3 montre que durant toute la période romaine, les proportions entre les stades d'usure ne changent pas (fig. 4, 5). La moitié des animaux sont abattus à un jeune âge dentaire (stades "+/-" et "+"). La part des dents plus usées croît de 20% à partir du VIe s. et se maintient durant le haut Moyen-Âge. Il est *a priori* curieux de constater que les trois sites de la fin du Néolithique présentent une distribution des stades d'usure dentaire très proche de celle de la période romaine. Les quatre dents de l'Âge du Fer ne s'y opposent pas non plus. Cependant, les animaux plus vieux existent, par exemple sur le site de Saint-Pons-de-Monchiens/Sept Fons (0-10 ap. J.-C.) qui est probablement de nature cultuelle (Forest 1998). L'interprétation de ce changement ne peut qu'être ébauchée. En effet, l'usure dentaire de la molaire 3 n'indique pas automatiquement l'âge des animaux abattus. Car elle peut être plus ou moins forte suivant la nature des végétaux consommés sur le site au sein même d'un morphotype ovin ou caprin par ailleurs totalement homogène. De plus, la détermination du moment de l'éruption dentaire dans la vie d'un animal ne nous semble pas encore clairement résolue par l'archéozoologie. En effet, chez des animaux rustiques, "Semi-wild, hill sheep, old figures (1790)", la molaire 3 sortirait vers 3-4 ans alors que l'archéozoologie retient en général l'âge de 1,5-2 ans attribué à des races dites améliorées, "Modern figures (improved breeds)" (Silver 1969 : *table F*). L'écart de 1,5 à 2 ans ne peut être négligé pour des espèces où la durée de vie ne dépasse pas 8 à 10 ans d'après de nombreux traités de zootechnie anciens ou modernes (fig. 4). Il est donc délicat de transformer ces états dentaires en âge des animaux originels, et donc d'en déduire des systèmes de gestion des troupeaux (cf. les descriptions d'exploitation des animaux pour des productions spécialisées vers la laine, ou le lait ou la viande). Cependant, ceci nous importe peu dans le cadre de cette présentation, puisque nous ne cherchons pas une interprétation mais la mise en évidence d'un changement au cours du IIIe s. En apparence il n'a pas lieu, pas plus qu'entre la fin du Néolithique et la période romaine. La mention "en apparence" est importante. Car si les morphotypes possèdent des rythmes différents d'éruption dentaire, deux systèmes d'exploitation des ovicaprins peuvent aboutir à des séries dentaires identiques. Et à rythmes identiques d'éruption dentaire, rien exclut que deux systèmes d'exploitation des ovicaprins ne puissent converger vers une même mortalité des adultes.

Figure 4. Distribution (en %) de la mortalité des ovicaprins adultes d'après l'état des molaires 3 supérieures et inférieures.

En conclusion si l'on postule que sur le premier millénaire après J.-C., les ovicaprins possèdent toujours le même rythme d'éruption dentaire, le changement de système d'exploitation de ces espèces intervient seulement durant le haut Moyen-Âge, à partir du VIe s.

Age dentaire des molaires 3				M3+/- (éruption)	M3+	M3++	M3+++	M3T
t.p.q.	t.a.q.	NR	Nb sites					
-3500	-2500	56	6	23	23	32	20	2
0	150	17	4	24	24	35	18	0
120	230	47	2	19	28	23	23	7
220	260	49	2	33	17	17	19	14
375	600	39	4	26	28	28	15	3
600	925	24	2	21	8	38	29	4
600	1100	52	2	15	17	29	25	13
-250	-50	4	2		3	1		
0	10	29	Sept Fons	10	7	10	45	28
Ages des individus "Modern figures"				1,5 - 2 ans	2 - 3 ans	4 - 5 ans	6 - 7 ans	> 7 ans
(d'après Silver 1969)"old figures (1790)"				3 - 4 ans	4 - 5 ans	6 - 7 ans	8 - 9 ans	> 9 ans

Le changement des mœurs alimentaires et peut-être de la hiérarchie des animaux domestiques de rente se traduit-il aussi par une modification de la corpulence des individus ? Nous commencerons par aborder les bovins en reprenant de manière synthétique les acquis de nos travaux antérieurs sur ce taxon (Carrère et al 2002 ; Forest et Rodet-Belarbi 1977, 1978, 2000, 2002), en nous limitant dans le cadre de cette contribution aux seules dimensions du métatarse ⁵.

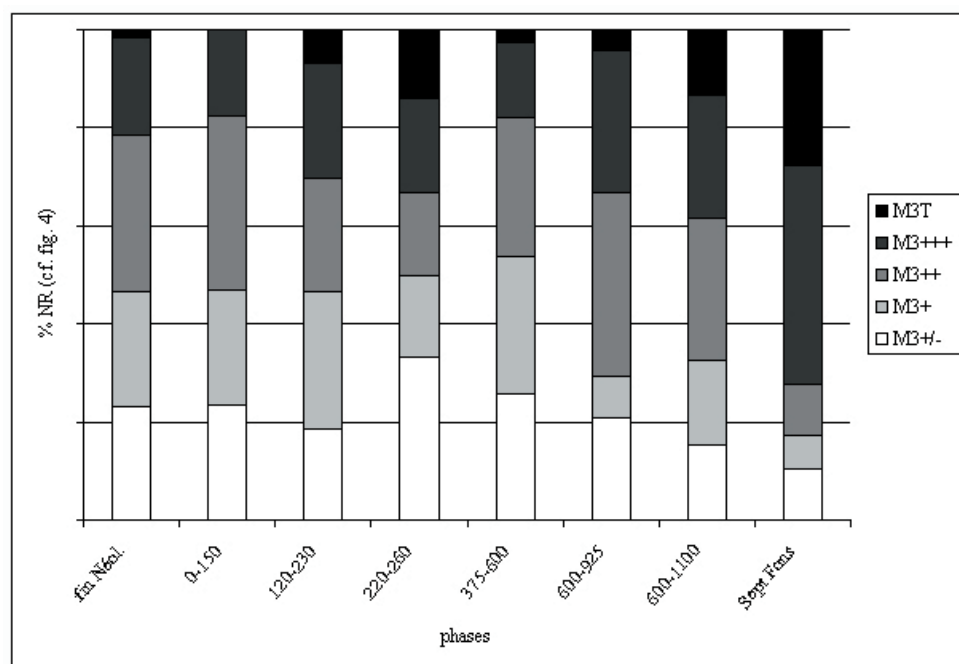

Figure 5. Mortalité des ovicaprins adultes d'après l'état des molaires 3 (cf. fig. 4).

À l'échelle micro-régionale de la moyenne vallée de l'Hérault, l'évolution de largeur proximale (Bp) du métatarse suit les évolutions que nous avons reconnues pour la Gaule française (fig. 6). Cette largeur augmente entre le changement d'ère et le milieu du Ier s. ap. J.-C.. Elle paraît maximale jusque vers le milieu du IIIe s. Par la suite jusqu'au VIe s. les dimensions se maintiennent avec toutefois des animaux un peu plus petits en "325-425". Mais une fois le V s. passé, une diminution s'amorce. Dans le contexte général de la France que nous avons simplifié en réunissant les sites du sud ⁶ et du nord de la France, il apparaît que les ossements sont un peu plus larges dans le sud que dans le nord au début de l'époque romaine, notamment par les plus gros exemplaires (fig. 6). L'approche effectuée à l'échelon des régions administratives dans un des articles (*id.* 1978), n'avait pas conduit à cette conclusion qui en conséquence doit être vérifiée. Le retard semble comblé à l'orée du IIe s. Le nord et le sud semblent alors évoluer de conserve. Aussi nous les avons regroupés en un total France. Toutefois il existe des différences par site, qu'il est difficile d'expliquer pour l'instant soit par la géographie soit par la nature du site. Ainsi la villa de Zouafques dans le Nord (Lepetz 1995) favorise de grands animaux à l'opposé du site de Vieux, chef-lieu de cité en Normandie (*ib.*). Or ces différences surviennent justement à la période charnière du IIIe s. On notera que dans les sites dont la datation commence au IVe s., un léger repli caractérise les extrêmes, valeurs les plus grandes ou les plus petites. C'est probablement au cours du VIIe s. que s'effectue un décrochage ostéométrique net comme l'illustrent les sites récents de toute la France.

Concernant la longueur des ossements et leur rapport à la largeur, les ossements du IIe s. ap. J.-C. ne s'individualisent pas au sein de l'ensemble

⁵ Toutes les mesures citées ont été prises suivant le protocole standard de von den Driesch (1976).

⁶ Sites au sud de l'horizontale qui partage la France à hauteur de la région lyonnaise qui est incluse dans le sud.

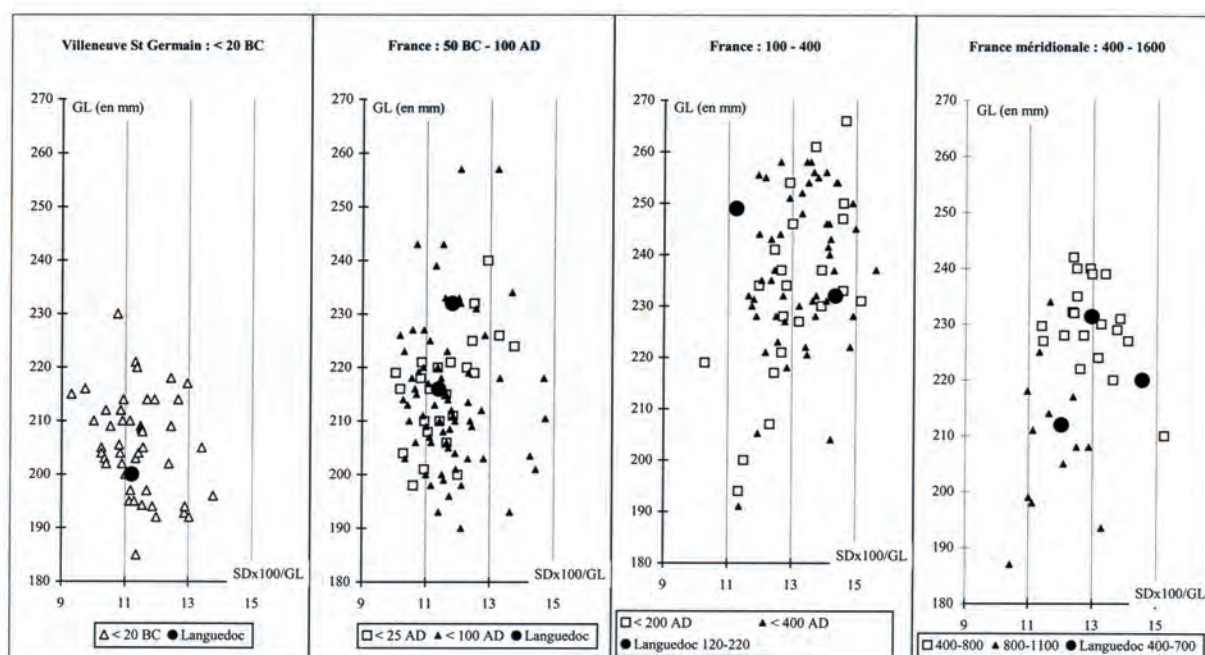
allant du IIe s. ap. J.-C. au IVe s. suggérant ainsi que les IIIe et IVe s. n'ont pas connu de changement notable (fig. 7). En revanche, à partir du Ve s., les valeurs des plus grandes longueurs décroissent nettement. Mais la gracilité des os ne change guère par rapport à l'époque antérieure. Les os sont un peu plus robustes que ceux de taille égale à la période gauloise.

Une fois réalisée l'analyse de l'échantillon des sites en fonction de la géographie, de la nature des sites, etc., nous observons qu'aussi bien à l'échelle micro-régionale de la moyenne vallée de l'Hérault qu'à celui plus large de la France, quelque chose se passe entre le IIIe s. et le IVe s dont l'effet se manifeste au cours du Ve s. Toutefois cette sensation n'est pas aussi franche que l'augmentation de volume osseux au cours du Ier s. ap. J.-C. ou que la baisse au cours des VIIe et VIIIe s.

Métatarse (Bp)			34	36	38	40	42	44	46	48	50	52	54	56	58	60	62	64	66	68	70	72	NR
(Largeur proximale)	t.p.q.	t.a.q.	36	38	40	42	44	46	48	50	52	54	56	58	60	62	64	66	68	70	72	74	
Villeneuve-Saint-Gern	-90	-30	1	6	12	11	4	1	1	3													39
Moy. Vallée Hérault	-50	0					2		1	1													4
Total sud	-40	25		1	2	5	4	6	4	2	2	1				1							28
Total sud	0	50					1	1	3		1				2	1							9
Total nord	-30	75	2	8	36	34	35	14	8	3		4											144
Moy. Vallée Hérault	40	75			1						2	1		1									5
Auterive	-50	70	1	1	1		2		1	4	3	1	3										17
Picardie	0	100	1	2	2	1	2	2	1		1	1	1										14
Moy. Vallée Hérault	50	200					1	1		1	1	1											5
Total sud	50	150	1	2	2		1		1		2		1		1	1							12
Total nord	50	125	1	1	2	4	4	6		2	1				1								22
Total sud	100	200					4		3	4	2		4	1	1	1							20
Total nord	100	200				3	1	3	3	4	3	2	3		1	2	1						26
Moy. Vallée Hérault	150	260							1	6	1	4				1							13
Nord	100	300									1	4	1	1	5	2		1					15
Moy. Vallée Hérault	200	300				1																	1
Total France	200	300				1	3		2	7	8	6	1	2	1				1				32
Vieux	150	300					3	1	2	1													7
Zouafques	275	325					2			3	1	4	2	2	1	2	1						18
Total France	200	400			1	1	2	1	3	8	3	5	4	1		1							30
Vieux	300	400				1	1	1				2											5
Total France	300	425	1		3	3	1	2	5	5	10	5	8	2			1				1		47
Moy. Vallée Hérault	375	425						1	1	1					1								4
Total sud	300	500		1	1	1	1	1							1								6
Moy. Vallée Hérault	400	600								1	2	1	1										5
Total France	300	600			2	3	12	19	10	13	23	22	7	5	3		1						120
Moy. Vallée Hérault	500	700			2	1			1	1	2												7
Total France	500	725							1					1									2
Lyon	500	900				2	3	2	1	1	3	4		1		1							18
Total France	700	1000	1	2	1	4	5	4	3		1												21
Total NR																							696

Figure 6. Bovins - Evolution chronologique de la largeur de l'extrémité proximale (Bp) du métatarse en Gaule française.

[D'après Forest et Rodet-Belarbi 2002 ; Exemple de lecture : sur le site de Villeneuve-Saint-Germain, entre -90 et -30, la largeur de 11 extrémités est comprise entre 42 mm inclus et 44 mm exclus].

Nous n'avions pas encore appliqué cette analyse ostéométrique aux ovicaprins pour l'époque romaine. Plusieurs raisons nous avaient retenu. La première, la plus importante, est qu'il nous a fallu plusieurs années d'apprentissage pour nous assurer de la très bonne fiabilité de la séparation entre os d'ovins et de caprins. Tant que ce point n'est pas assuré, il nous semble inutile aujourd'hui de tenter une analyse ostéométrique⁷. La seconde raison est que le nombre de vestiges mesurés était faible, que ce soit en milieu urbain ou rural. Le cumul des années récentes permet aujourd'hui de disposer d'échantillons suffisamment étoffés et dispersés sur la chronologie longue pour présenter une première série d'évolutions

Figure 7. Bovins - Evolution chronologique de l'indice de gracilité diaphysaire [(SDx100)/GL] en fonction de la grande longueur (GL) du métatarse.

[d'après Forest et Rodet-Belarbi 2002 ; SD: diamètre minimum de la diaphyse].

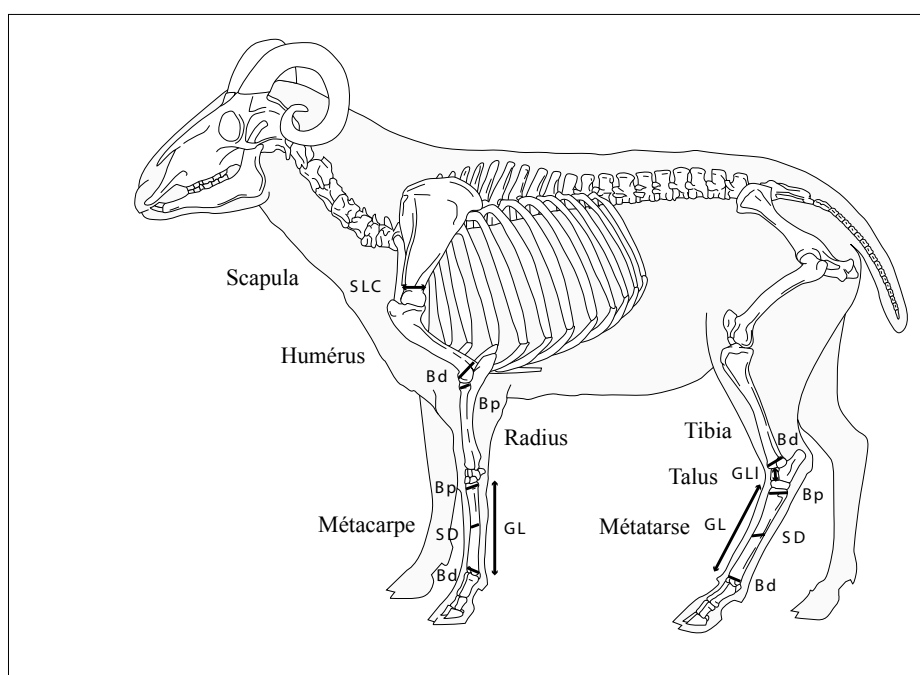

Figure 8. Ovicaprins - Dimensions osseuses étudiées en Narbonnaise languedocienne.

⁷ On notera ici combien une bonne maîtrise de l'identification ostéologique est une étape première indispensable à l'étude archéozoologique. Or il n'existe aucun contrôle de cette aptitude dans l'exercice professionnel de l'archéozoologie, alors que cette connaissance très concrète peut être facilement vérifiée.

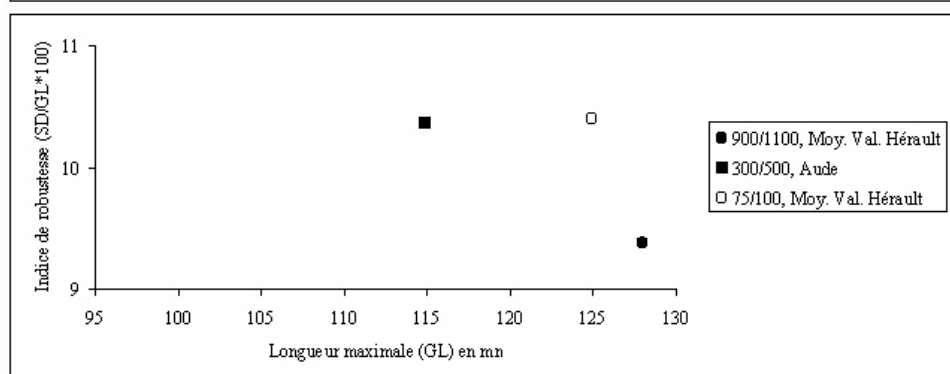
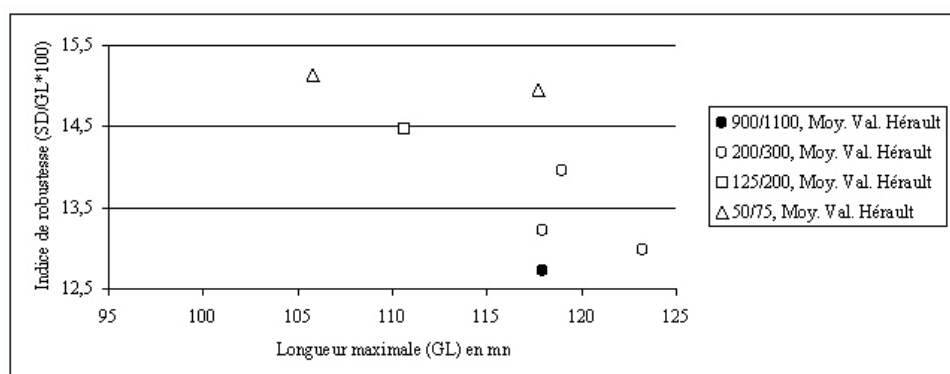
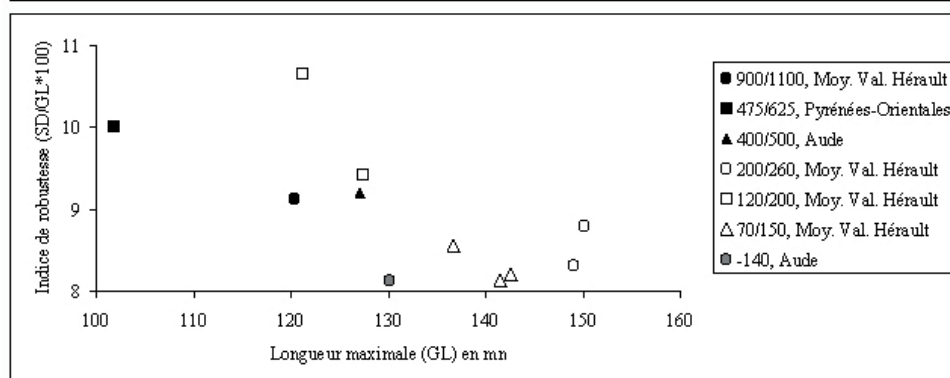
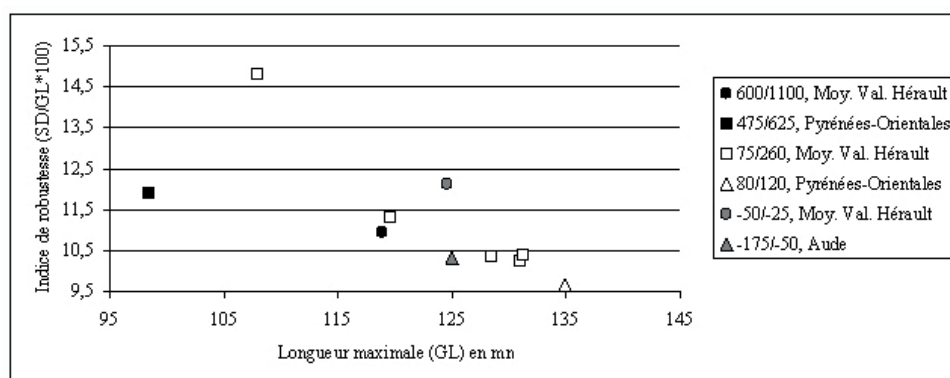

Figure 9a. Ovins - Métacarpe : Rapport entre la longueur (GL) et la largeur diaphysaire minimale (SD).

Figure 9b. Ovins - Métatarse : Rapport entre la longueur (GL) et la largeur diaphysaire minimale (SD).

Figure 9c. Caprins - Métacarpe : Rapport entre la longueur (GL) et la largeur diaphysaire minimale (SD).

Figure 9d. Caprins - Métatarse : Rapport entre la longueur (GL) et la largeur diaphysaire minimale (SD).

chronologiques des ovins et des caprins en Narbonnaise languedocienne. Pourtant les effectifs sont encore modestes, au plus 105 tibias d'ovins et 22 métacarpes de caprins sur un large millénaire. Une moitié environ du corpus est fournie par la moyenne vallée de l'Hérault. Toutes les mesures ont été acquises par la même personne, nous-même, à l'exception de deux sites

où nous avons travaillé en collaboration avec Isabelle Rodet-Belarbi. Nous avons sélectionné les mesures les plus abondamment recueillies (fig. 8). Ce sont principalement des mesures de largeurs qui concernent l'extrémité proximale (Bp) du radius, du métacarpe et du métatarse, et l'extrémité distale (Bd) de l'humérus et du tibia, auxquelles a été ajoutée l'épaisseur du col de la scapula (SLC). Une seule mesure de longueur a pu être retenue, la longueur latérale maximale du talus (GLl)⁸.

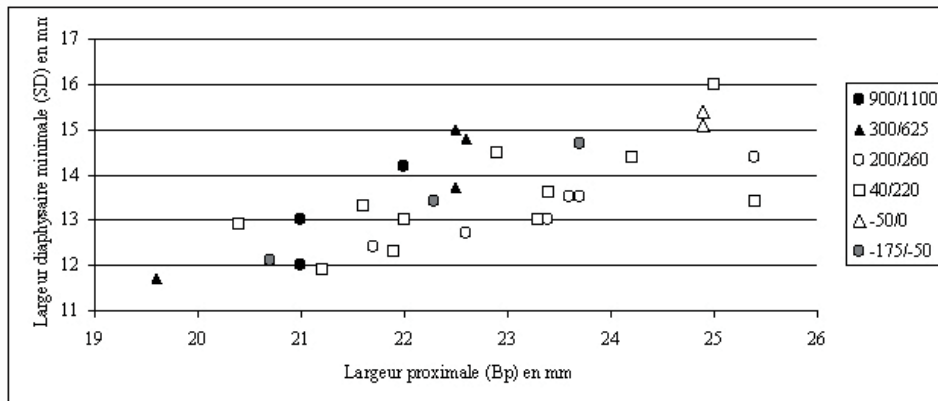

Figure 10a. Ovins - Métacarpe : Rapport entre la largeur proximale (Bp) et la largeur diaphysaire minimale (SD).

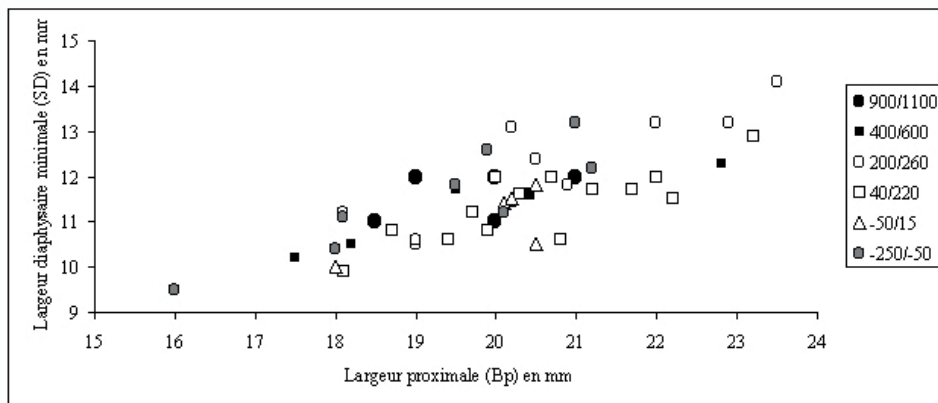

Figure 10b. Ovins - Métatarse : Rapport entre la largeur proximale (Bp) et la largeur diaphysaire minimale (SD).

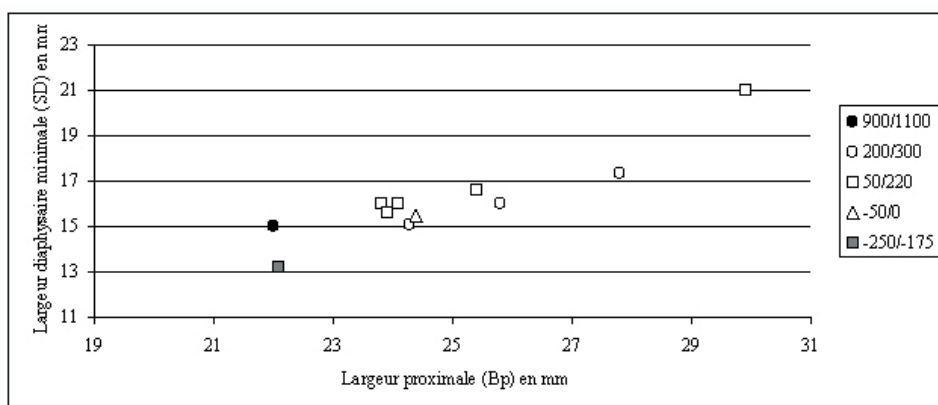

Figure 10c. Caprins - Métacarpe : Rapport entre la largeur proximale (Bp) et la largeur diaphysaire minimale (SD).

Après nous analyserons les rapports entre les dimensions des métapodes, puisqu'ils sont les seuls à livrer des nombres suffisants d'organes entiers, bien qu'ils soient faibles, 10 métacarpes d'ovins et 7 de caprins (fig. 9a,b), 11 métatarses d'ovins et 3 de caprins (fig. 9c,d). Les os d'ovins les plus longs sont romains au sein des deux organes. La robustesse de la diaphyse est variable. Il semble même qu'en s'allongeant les os romains d'ovins et de caprins sont de plus en plus fins. Dans le même

⁸ Pour que le lecteur puisse concrètement sentir et visualiser l'interprétation des mesures d'un os, on peut considérer en extrapolant les observations effectuées chez les bovins (Guintard 1998a,b) que les longueurs sont principalement proportionnelles à la hauteur de l'animal originel, et les largeurs à sa hauteur mais aussi à son volume global.

temps, le rapport entre la largeur de l'extrémité proximale et la largeur de la diaphyse (SD) paraît indépendant de l'appartenance chronologique bien qu'à largeur diaphysaire égale la largeur proximale des animaux romains soit plus grande que celles des autres périodes (fig. 10a,b,c). Comme de plus les largeurs proximales et distales ovines semblent parfaitement corrélées (fig. 11a,b), la largeur proximale sera la plus sensible à la variation chronologique.

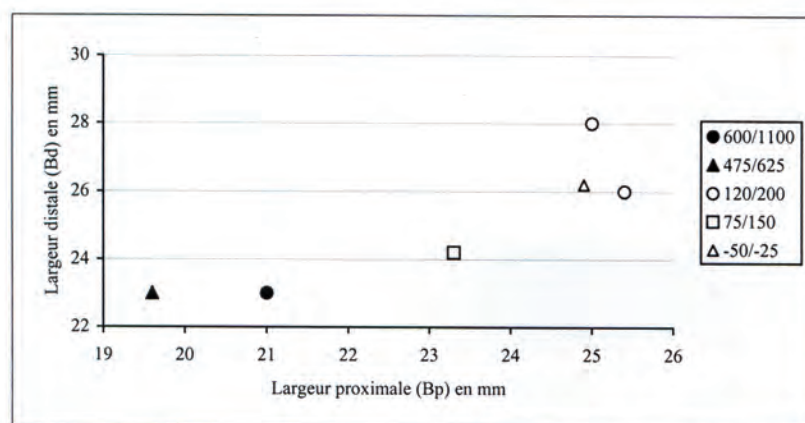

Figure 11a. Ovins -
Métacarpe : Rapport
entre les largeurs
proximale (Bp) et distale
(Bd).

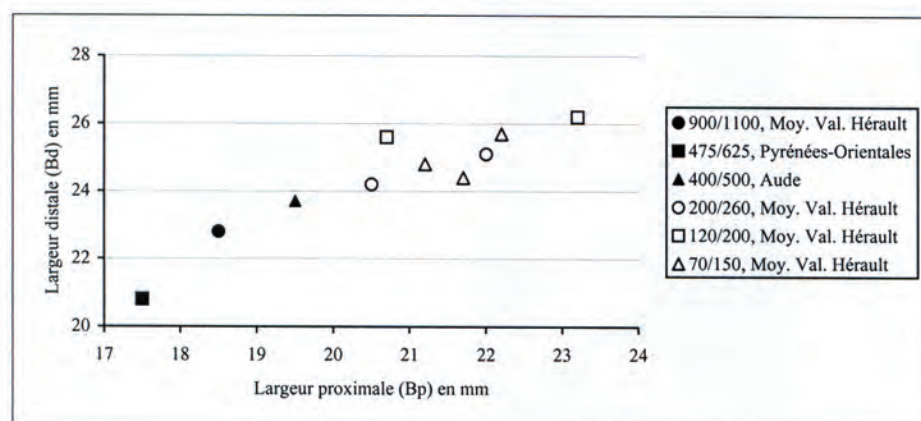

Figure 11b. Ovins
- Métatarse : Rapport
entre les largeurs
proximale (Bp) et distale
(Bd).

⁹ Les grandes valeurs qui se détachent peuvent être attribuées à des mâles entiers, puisque le dimorphisme sexuel est assez marqué chez les ovins et les caprins. Le sexe est pour nous un facteur d'explication de la variabilité observée et non un préalable d'identification antérieur à l'exposé des dimensions osseuses, puisqu'il n'existe pas d'indice absolu de sexage pour tous ces organes squelettiques.

Chez les ovins, les épaisseurs du col de la scapula frappent par une stabilité générale entre le IIIe s. av. J.-C. et le XIe s. ap. J.-C., que perturbent faiblement une petite valeur durant l'Âge du Fer et deux grandes ⁹ durant la période romaine (fig. 12a). Au contraire chez les caprins, d'après les quelques données disponibles, l'épaisseur du col croît nettement entre l'Âge du Fer et la période romaine et décroît au moins à partir des VIe-VIIe s. L'extrémité distale de l'humérus des ovins s'élargit nettement entre le IIIe s. av. J.-C. et le IIe s. ap. J.-C. voire le IIIe s. (fig. 12b). À partir du Ve s., cette région devient plus étroite et de manière constante jusqu'au XIIe s. Chez les caprins, les valeurs sont peu lisibles. L'extrémité proximale du radius qui affronte l'extrémité distale de l'humérus dans l'articulation du coude devrait nous donner la même tendance (fig. 12c). Le mouvement initial entre l'Âge du Fer et la période romaine se retrouve. Mais les grandes valeurs persistent dans la première moitié du Ve s. sur le site de Lunel-Viel. Les dimensions se rapetissent nettement à partir des Ve-VIe s. et ne bougent plus jusqu'au XIIe s. Chez les caprins, les valeurs minimales décrivent une courbe en cloche dont les deux extrémités

12a-Scapula : SLC			12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	NR
(épaisseur du col)	tpq	taq	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	
OVINS																44
3 sites	-250	-50				1		1	1	1	2					6
Narbonne/Clos de La Lombar	-30	-1						2		3						5
Clermont-l'H./La Madeleine	-100	0								1						1
Narbonne/Clos de La Lombar	-30	15						2	2	1						5
Narbonne/Clos de La Lombar	60	100									1					1
Paulhan/Vareilles	70	150						1	2							3
4 sites	150	260						1	3	1	1				1	7
Bram	200	300							1		1					2
Lunel-Viel/Quartier central	320	350								1						1
Lunel-Viel/Quartier central	400	450									1					1
2 sites	450	600							2		1			1		4
Roussillon : 2 sites	475	625						2		2						4
Paulhan/Ermitage	500	700								1						1
2 sites	800	900								2						2
Paulhan/Ermitage	900	1100									1					1
CAPRINS																8
Castelnau-le-Lez/Mermoz II	-500	-400			1											1
Montredon-des-Corbières/Ste	-140	-140			1		1									2
Narbonne/Clos de La Lombar	-30	-1										1				1
3 sites	150	260							1		1					2
Paulhan/Ermitage	500	700						1								1
Paulhan/Ermitage	600	900						1								1

12b-Humérus : Bd			23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	NR
(largeur distale)	tpq	taq	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	
OVINS																42
Saint-Félix-de-Lodez/Arnou	-250	-175			1											1
Carcassonne/La Cavayère	-175	-50						1	2							3
Narbonne/Clos de La Lombar	-30	-1					1		1							2
Clermont-l'H./Peyrepl.	50	75									1					1
2 sites	60	120								1	4					5
2 sites	70	200								2						2
4 sites	125	260						2	3			2		1		8
Lunel-Viel/Quartier central	400	520					1		1	4						6
2 sites	400	600					1	1								2
Roussillon : 2 sites	475	625					1	1	1							3
Paulhan/Ermitage	600	900					1	1	1							3
St Martin-de-Castries	700	900						1								1
Paulhan/Ermitage	800	1100					1	2		1						4
Quarante/Soulomiac	900	1200					1									1
CAPRINS																8
2 sites	-175	-50					1				1					2
Clermont-l'H./Peyrepl.	-75	0									1					1
Paulhan/Vareilles	150	200									1					1
Carcassonne/Les Troubadours	300	500									1					1
Alignan/Valat	500	600				1										1
Canohès/Manresa	475	625											1			1
Paulhan/Ermitage	600	900									1					1

Figure 12. Ovicaprins

- Variations diachroniques de quelques mesures osseuses en Narbonnaise Languedocienne. [en gras : sites de la moyenne vallée de l'Hérault ; Lecture : nombres d'os compris entre deux valeurs, la minimale incluse, la maximale exclue].

basses sont le IIe s. av. J.-C. et les Xe et XIe s. ap. J.-C., l'apex étant le IIIe s. La décroissance paraît s'enclencher durant les IVe-Ve s.

Chez les ovins, la largeur proximale du métacarpe, le dernier os du membre thoracique, grandit aussi jusqu'au milieu du IIIe s. ap. J.-C. Puis les plus grandes valeurs (entre 25 et 26 mm) se raréfient dans les IVe et Ve s. (fig. 12d). À la différence du radius, les largeurs diminuent en deux temps, lors du passage entre le Ve s. et le VIe s., puis à partir du VIIIe s. La robustesse des os ne diffère guère entre la période romaine et les périodes antérieures ou ultérieures, tandis que les os romains semblent un peu plus longs (fig. 9a). L'évolution des largeurs proximales des caprins est beaucoup plus atténuée que pour le radius, avec un repli probable au IVe s. À la différence des os d'ovins, les rares os entiers de caprins connaissent un net allongement qui se double d'une gracilisation entre le début de la période

12c-Radius : Bp			24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	
(largeur maximale proximale)	tpq	taq	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	NR
OVINS																42
Saint-Félix-de-Lodez/Arnou	-250	-175	1													1
2 sites	-175	-50	1													7
Narbonne/Clos de La Lombar	-30	-1														1
4 sites	50	150	2 1 1 1													5
3 sites	40	200	3 3													6
3 sites	150	260	1 2 4													7
Lunel-Viel/Quartier central	400	450	1 1													2
2 sites	400	600	1 1 1 1													4
2 sites	500	625	1 2													3
Paulhan/Ermitage	600	900	1													1
Plaissan/Les Termes	800	900	1													1
Paulhan/Ermitage	900	1100	1 1 1													3
Quarante/Soulomiac	900	1200	1													1
CAPRINS																14
2 sites	-175	-50	1 1 1 1													4
Narbonne/Clos de La Lombar	-30	-1	1													1
Lunel/Mas de Fourques	75	200	1													1
2 sites	220	260	1 1													2
Bram	200	300	1													1
Carcassonne/Les Troubadours	300	500	1 1													2
Canohès/Manresa	475	625	1													1
2 sites	900	1100	1 1 1 1													2

12d-Métacarpe : Bp			17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	
(largeur maximale proximale)	tpq	taq	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	NR
OVINS																75
Castelnau-le-Lez/Mermoz II	-500	-400				1										1
2 sites	-175	-50					1	2	3	1						7
Clermont-l'H./Peyrepl.	-50	-25									1					1
Narbonne/Clos de La Lombar	-30	-1									1					1
2 sites	60	100								2		1				3
4 sites	0	200						1	2		2	4			1	10
2 sites	150	260						4	1	4	3	2				14
Bram	200	300								1						1
3 sites	300	500							2	5	2					9
Paulhan/Ermitage	400	600					1		3	4	2		1		1	12
Roussillon : 3 sites	475	625				1		2	1							4
Paulhan/Ermitage	500	700						1								1
2 sites	600	900							3			1				4
St Martin-de-Castries	700	900						1								1
Plaissan/Les Termes	800	1000					1	1								2
Paulhan/Ermitage	900	1100					2	2								4
CAPRINS																22
Saint-Félix-de-Lodez/Arnou	-250	-175							1							1
Lunel/Mas de Fourques	-200	-150								1						1
Clermont-l'H./Peyrepl.	-50	0									1					1
2 sites	50	200								1	1					2
3 sites	200	220								2	2	3	1	2	2	12
Clermont-l'H./Peyrepl.	200	300										1				1
Clermont-l'H./Peyrepl.	200	400									1					1
Lunel-Viel/Quartier central	370	400								1						1
St Martin-de-Castries	800	1100								1						1
Paulhan/Ermitage	900	1100							1							1

romaine et le Moyen-Âge (fig. 9c).

Au sein du membre pelvien, l'extrémité distale du tibia des ovins s'élargit entre le Ve s. av. J.-C. et la période romaine avec une particularité très nette ici, déjà affleurante dans les dimensions précédemment considérées (fig. 12e). Dès le IIe s. av. J.-C., les os sont aussi larges qu'en période romaine. De nouveau, le décrochage survient après la première moitié du Ve s. ap. J.-C. Un second glissement vers des valeurs plus faibles s'esquisserait à partir du VIIe s. Les quelques mesures de caprins

12e-Tibia : Bd			20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31		
(largeur maximale distale)	tpq	taq	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	NR
OVINS																105
Castelnau-le-Lez/Mermoz II	-500	-400				1										1
2 sites	-175	-50					1			3	7					11
Clermont-l'H./Peyrepl.	-50	-25								1						1
Narbonne/Clos de La Lombar	-30	15							1					1		2
3 sites	75	200									4					4
5 sites	0	200						1	3	3	4	6	1	1		19
3 sites	150	260						1	1	5	6	6			1	20
Lunel-Viel/Quartier central	200	300								1						1
3 sites	335	425								1	1	1			1	4
Lunel-Viel/Quartier central	400	450					1				1	1				3
Carcassonne/Les Troubadours	300	500				1			1							2
Clermont-l'H./Peyrepl.	375	500								1						1
Narbonne/Hôtel-Dieu	400	500							2							2
Paulhan/Ermitage	400	600					1	2		1		1				5
4 sites	500	600					2		3		1					6
Roussillon : 3 sites	475	625					1	2	3	1						7
Plaissan/Les Termes	500	700					1	1								2
2 sites	600	900				1	2		2							5
2 sites	700	1000					2		1							3
2 sites	900	1100				1		1	1	2						5
Quarante/Soulomiac	900	1200				1										1
CAPRINS																12
Montredon-des-Corbières/Ste-	-140	-140					1									1
2 sites	200	220						1		3	2			1		7
Lunel-Viel/Quartier central	400	450								1						1
Ponteilla/Les Baguères	475	625									2					2
Paulhan/Ermitage	600	900						1								1

12f-Métatarse : Bp			14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	
(largeur maximale proximale)	tpq	taq	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	NR
OVINS																66
2 sites	-175	-50					2	2	2	2						8
Clermont-l'H./Peyrepl.	-50	-25								1						1
Narbonne/Clos de La Lombar	-30	15					1		2	1						4
3 sites	0	200					2	3	2	3	2	1				13
Lunel/Mas de Fourques	100	200								1						1
3 sites	150	260					2	3	3	2	3					13
Lunel-Viel/Quartier central	370	450						1			2	1				4
Narbonne/Hôtel-Dieu	400	500						2	1							3
3 sites	400	600					1		3	1		1				6
Roussillon : 3 sites	475	625				1	2	1		1						5
Paulhan/Ermitage	600	900					1									1
2 sites	800	1100					1	1	4	1						7
CAPRINS																8
Clermont-l'H./Peyrepl.	-50	0								1						1
St Pons de M./Sept Fonts	0	10									1					1
Clermont-l'H./Peyrepl.	75	100									1					1
Montagnac/Lieussac	230	260									1					1
Carcassonne/Les Troubadours	300	500						1								1
Fontes/Bardens	475	625					1									1
Paulhan/Ermitage	600	900					1	1								2

paraissent suivre le mouvement décrit chez les autres organes.

L'extrémité proximale du métatarse montre une remarquable stabilité du IIe s. av. J.-C. au XIe s. ap. J.-C. (fig. 12f). Quelques valeurs plus grandes surgissent entre le Ier s. ap. J.-C. et le milieu du Ve s. Une fois encore, le Ve s. paraît une moment-cléf. Les métatarses entiers d'ovins esquissent un allongement entre le spécimen gaulois et les exemplaires de la période romaine. Toutefois, il n'existe pas d'homogénéité dans cette période puisque des os courts et robustes côtoient des longs et graciles. La gracilité du spécimen gaulois se retrouve en période romaine. Les trois métatarses des siècles ultérieurs sont globalement plus courts, mais ont conservé

12g-Talus : GLm			22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	
(longueur latérale maximale)	tpq	taq	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	NR
OVINS																54
Castelnau-le-Lez/Mermoz II	-500	-400				1										1
Carcassonne/La Cavayère	-175	-50						1	1	4						6
3 sites	-30	-1					2	1			1	1				5
6 sites	15	200				1		4	4	4	2			2		17
4 sites	0	200						3				1				4
3 sites	150	260						1		1	2			1		5
Lunel-Viel/Quartier central	200	300									1					1
Lunel-Viel/Quartier central	350	450								1	1	1				3
2 sites	450	600				1	1		2							4
Roussillon : 2 sites	475	625					1	1								2
2 sites	800	1100				1	1		1	2						5
Quarante/Soulomiac	900	1200						1								1
CAPRINS																14
Narbonne/Clos de La Lombar	-30	-1								1						1
St Pons de M./Sept Fonts	0	10							1	1						2
3 sites	60	120							1	2		1				4
Clermont-l'H./Peyrepl.	75	100								1						1
2 sites	150	260								1	1	1				3
Narbonne/Clos de La Lombar	350	425							1							1
Clermont-l'H./Peyrepl.	500	600						1								1
Plaissan/Les Termes	900	1100										1				1

la robustesse développée par certains os romains. Chez les caprins, on enregistre une nette diminution de la largeur proximale plus tôt à partir des IVe-Ve s. ap. J.-C. Le métatarse médiéval entier est plus long et plus fin que les deux os romains.

Chez le talus, os court du tarse, la largeur de l'extrémité distale (Bd) paraît bien corrélée à la longueur latérale de l'os (GLI) qui peut donc être la seule dimension analysée (fig. 13a,b). Les valeurs maximales de la longueur latérale du talus trace l'évolution chronologique de cet os chez les ovins (fig. 12g). Elles grandissent progressivement entre le Ve s. av. J.-C. et les IIe et IIIe s. av. J.-C. Elles décrochent nettement à partir de la seconde moitié du IVe s., sans qu'une réelle évolution soit perceptible durant l'Antiquité tardive et le Moyen-Âge. Chez les caprins, une diminution débute dès la fin du IVe s. ap. J.-C.

Un premier constat peut être établi en l'état de l'échantillon : les os d'ovins et de caprins ne semblent pas évoluer de la même manière. Il justifie pleinement notre remarque préalable sur la nécessité de maîtriser la différenciation taxinomique pour une approche ostéométrique des ossements d'ovicaprins. Au sein de chacun des taxons, les dimensions explorées n'évoluent pas de la même façon, certaines demeurant assez stables comme l'épaisseur du col de la scapula et l'extrémité proximale du métatarse des ovins. L'observation se répète dans un même organe, à l'exemple de la largeur de la diaphyse des métapodes ¹⁰.

Cependant de grandes lignes peuvent être dégagées. Chez les ovins, les os de l'Âge du Fer, sont minces, avec néanmoins des exceptions comme la série de Carcassonne/La Cavayère où la majorité des os sont comparables aux os romains qui viendront (Forest 2006). Un accroissement de largeur et de longueur s'effectue au cours de la seconde moitié du Ier s. av. J.-C. Il atteint son plateau au cours du Ier s. ap. J.-C. et se maintient jusqu'au Ve s. durant lequel les longueurs et les largeurs diminuent. L'évolution pendant l'Antiquité tardive et le haut Moyen-Âge est plus difficile à saisir. Il semblerait qu'à partir du VIIIe s. un léger recul s'effectue encore comme le montre l'extrémité proximale du métacarpe. Les rapports testés entre longueur et largeurs des métapodes montrent que les deux os gaulois ne sont pas automatiquement plus petits et plus graciles que leurs homologues romains. Les ossements postérieurs au IVe s. ap. J.-C. sont plus petits que

¹⁰ Ces conclusions expliquent notre réticence à utiliser des approches cumulatives qui mélangent les variations de mesures de plusieurs organes (cf. méthode des log-ratios), sans connaître les règles évolutives de chacun, et sans tenir compte du poids quantitatif de chaque mesure dans l'échantillon.

les romains, mais sont plus robustes que la majorité de ceux-ci.

Chez les caprins, les faibles échantillons fragilisent les premières conclusions. Cependant une tendance commune est observée notamment parmi les mesures qui sont stables pour les ovins (épaisseur du col de la scapula, extrémité proximale du métatarse). Toutefois, la décroissance des valeurs semble débuter plus précocement, dès la fin du IVe s. ap. J.-C. Les rares métapodes entiers montrent que les os médiévaux sont aussi grands que les os romains mais plus graciles contrairement à l'évolution des ovins.

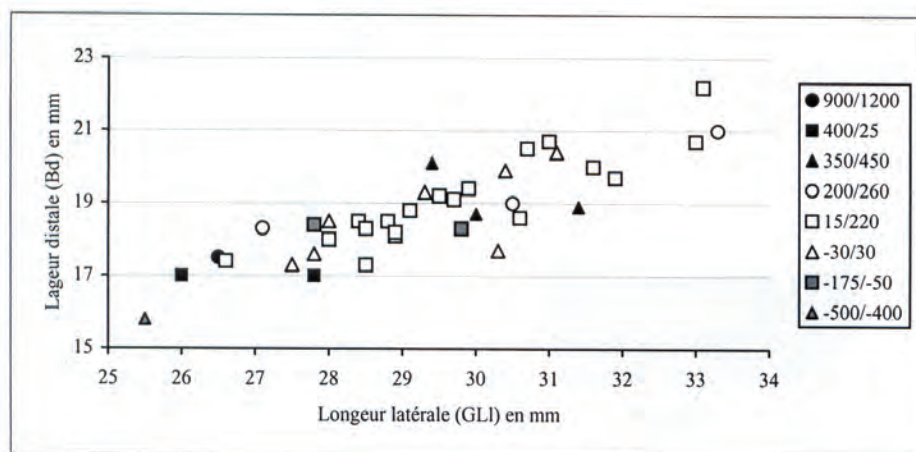

Figure 13a. Ovins - Talus : Rapport entre la longueur latérale (GLI) et la largeur distale (Bd).

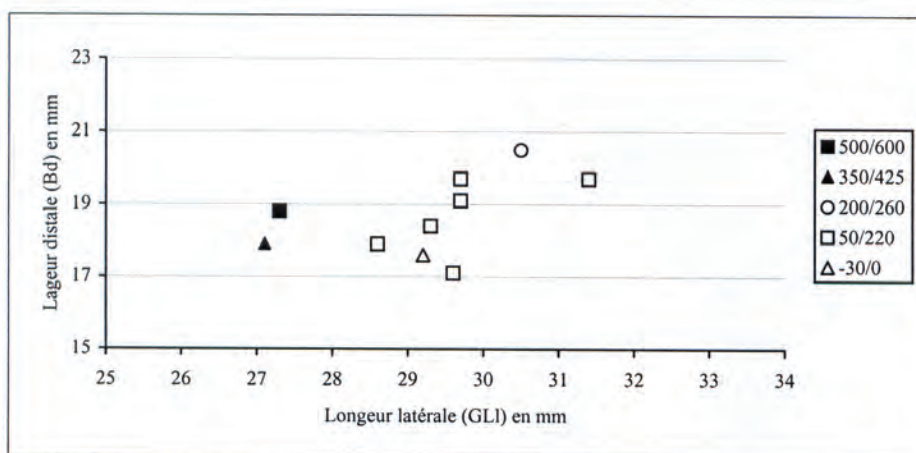

Figure 13b. Caprins - Talus : Rapport entre la longueur latérale (GLI) et la largeur distale (Bd).

Aux termes de ces explorations, le IIIe s. ap. J.-C. appartient à une période dont les termes maximaux seraient la fin du IIe s. ap. J.-C. et le milieu du IVe s., et au cours de laquelle la modification des rapports entre les nombres de restes au sein de la triade domestique, et l'homogénéisation des spectres issus des sites auparavant socialement différenciés, conduit à penser que la variation de régime carné qu'induisent ces changements reflète un changement dans l'élevage de la Narbonnaise languedocienne. Les nombres de têtes d'ovicaprins ont dû augmenter par rapport à ceux de bovins et de porcins. Ceci ne signifie pas pour autant que les valeurs de ces deux taxons aient diminué. Car en cas d'augmentation du territoire exploité, les ovicaprins sont simplement privilégiés par rapport aux autres taxons qui peuvent aussi se multiplier mais moins rapidement. Dans le cas opposé, si le territoire exploité n'est pas modifié par exemple en surface, l'augmentation des ovicaprins ampute la part attribuée aux autres taxons et effectivement implique une diminution de leurs populations, en

particulier des bovins qui sont aussi des ruminants. Cette évolution ne se traduit pas par un changement de gestion des ovicaprins adultes, dans la mesure où les animaux ne changent pas eux-mêmes dans leurs rythmes physiologiques (chronologie des éruptions et des usures dentaires).

Elle paraît affecter très vite la corpulence des bovins. Car durant le IVe s., les largeurs et les longueurs des métatarses diminuent sensiblement sans pour autant changer dans leur proportion. Au même moment les largeurs osseuses de caprins font de même.

La morphologie des ovins se modifierait plus tardivement. Il faut attendre le Ve s., peut-être durant la seconde moitié, pour enregistrer une diminution de largeur et de longueur des os d'ovins. Mais ces os conservent la robustesse des animaux romains. Ce type osseux se maintiendra jusqu'aux XIe-XIIIe s., à peu près identique ou avec encore un léger rapetissement. Pourtant l'âge au décès d'après les molaires 3 a montré qu'un changement est survenu dans la gestion des animaux probablement au cours du VIIe s. avec une diminution de la proportion de jeunes adultes de 50% environ à 30%. Ce serait donc sur un morphotype constant que s'est développée une nouvelle exploitation. Nous avancerons à titre d'hypothèse que le haut Moyen-Âge a connu les prémices d'une exploitation plus spéculative de la laine d'ovins qui s'amplifiera durant tout le Moyen-Âge et ultérieurement.

Au contraire des ovins, les caprins et les bovins vont continuer à évoluer durant le Moyen-Âge. Les caprins ne paraissent pas diminuer fortement de taille, mais ils mincissent, débouchant sur des animaux graciles aux Xe-XIIe s. Probablement au cours du VIIe s., les bovins diminuent fortement de corpulence à la fois en taille et en largeur sans toutefois retourner entièrement à la gracilité des bovins de l'Âge du Fer.

Ainsi le IIIe s. ap. J.-C. est au cœur d'une période de réorganisation des rapports entre l'homme et les animaux de rente en Narbonnaise languedocienne. Dans l'état de notre documentation, le tournant se tiendrait le plus probablement au cours de la seconde moitié du IIIe s. ap. J.-C. et du début du IVe s. Mais pour l'instant nous préférons raisonner dans un intervalle large entre la fin du IIe s. ap. J.-C. et le IVe s. Le changement qui se traduit d'un point de vue ostéologique par une modification de la consommation carnée aussi bien du point de vue qualitatif que quantitatif, est probablement plus la conséquence que la cause d'une réorganisation de l'élevage de ces animaux. Les ovicaprins commencent ainsi leur lent mouvement de multiplication dans le Languedoc méditerranéen qui s'achèvera au cours du bas Moyen-Âge quand ces deux espèces, ovines et caprines, auront "chassé" les porcins et surtout les bovins, leurs concurrents directs en nourriture végétale. Ce changement dans le mode d'élevage s'accompagne de modifications divergentes de la morphologie de chacune des espèces. Les caprins mincissent pour finir vers le XIe s. guère plus petits mais plus fins. Les ovins sont un peu plus petits mais tout aussi robustes, voire plus. Les bovins commencent par légèrement baisser de taille tout en gardant leur robustesse, pour brusquement durant le VIIe s. rapetisser encore et devenir un peu plus graciles.

En l'état de la documentation que nous avons pu recueillir à ce jour et que nous avons traitée, un large IIIe s. est pour l'élevage en Narbonnaise languedocienne un tournant qui sur un fond romain lance le mouvement d'installation de l'élevage méditerranéen "classique" attribué au Languedoc-Roussillon à partir du Moyen Âge, celui quasi exclusif des moutons et des chèvres.

BIBLIOGRAPHIE

- CARRERE, I., FOREST, V., RODET-BELARBI, I. 2002, Osteometry and shifts in the bovine population in France, *Mouvements ou déplacements de populations animales en Méditerranée au cours de l'Holocène*. Actes du Séminaire de recherche "Archéologie de l'Animal" (thème 15, UMR 154-CNRS), Lattes-Montpellier (France), 29 septembre 2000, Gardeisen A. (ed.), BAR International Series 1017, 43-58
- DRIESCH, (von den) A. 1976, *A guide to the measurement of animal bones from archeological sites*. Peabody Museum, Bull.1, Peabody Museum of Archeology and Ethnology, Harvard University, 136 p.
- FOREST, V. 1997, Données biologiques et données zootechniques anciennes. Essai de mise en équivalence. *Revue Méd. Vét.*, 148, 12, 951-958.
- FOREST, V. 1998, Etudes de faune en Biterrois (partie nord et nord-est), *Les campagnes de la cité de Béziers dans l'Antiquité (partie nord-orientale) (IIe s. av. J.-C. - VIe s. ap. J.-C.)*, S. Mauné, eds monique mergoïl, Montagnac, 156-177.
- FOREST, V. 2006, Etude archéozoologique : La Cavayère – Carcassonne (Aude) (milieu du IIe s. – première moitié du Ier s. av. J.-C.), P. Rascalou (dir.), *Rapport Final d'Opération en cours*, INRAP, Service Régional de l'Archéologie Languedoc-Roussillon, Montpellier
- FOREST, V. à paraître, Indices archéozoologiques de ruralité en Narbonnaise languedocienne : l'exemple de la triade domestique. Actes du colloque AGER VIII, *Les formes de l'habitat rural gallo-romain : terminologies et typologies à l'épreuve des réalités archéologiques*, 22-24 mars 2007, Université Toulouse II-Le Mirail
- FOREST, V., RODET-BELARBI, I. 1997, Augmentation du format des bovins en Gaule romaine : problèmes méthodologiques et innovation technique, *Le temps de l'innovation*, actes du colloque Techniques et économies antiques et médiévales, Aix-en-Provence 1996, 166-170.
- FOREST, V., RODET-BELARBI, I. 1998, Ostéométrie du métatarse des bovins en Gaule de la Conquête romaine à l'Antiquité Tardive. *Revue de Médecine Vétérinaire*, 149, 11, 1033-1056.
- FOREST, V., RODET-BELARBI, I. 2000, Ostéométrie et morphologie des bovins médiévaux et modernes en France méridionale, *L'homme et l'animal dans les sociétés méditerranéennes*, 4e journée d'études du Centre de Recherches Historiques sur les Sociétés Méditerranéennes, M.-C. Marandet (dir.), Presses Universitaires de Perpignan, 27-91 + corr.
- RODET-BELARBI, I., FOREST, V., OLIVE, C., Dépôts archéologiques de pieds de mouton et de chèvre : s'agit-il toujours d'un artisanat de la peau ? "Le travail du cuir de la Préhistoire à nos jours", *XXIIIe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes*, F. Audoin-Rouzeau, S. Beyries (dir.), Editions APDCA, Antibes, 315-349
- GUINTARD, C. 1998, Ostéométrie des métapodes de bovins. *Revue de Médecine Vétérinaire*, 149, 7, 751-770

- GUINTARD, C. 1998, Identifier et mesurer l'évolution de l'élevage bovin : un problème de méthode en archéozoologie, *L'innovation technique au Moyen Age. Actes du VIe Congrès International d'Archéologie Médiévale*, P. Beck (dir.), eds errance, 21-31.
- HALSTEAD, P., COLLINS, P., ISAAKIDOU, V. 2002, Sorting the Sheep from the Goats : Morphological Distinctions between the Mandibles and Mandibular Teeth of Adult *Ovis* and *Capra*. *Journal of Archaeological Science*, volume 29, 545-554.
- HELMER, D. 2000, Discrimination des genres *Ovis* et *Capra* à l'aide des prémolaires inférieures 3 et 4 et interprétation des âges d'abattage : l'exemple de Dikili Tash (Grèce). *Ibex Journal of Mountain Ecology*, 5, *Anthropozoologica*, 31, 29-38.
- LEPETZ, S. 1995, *L'animal dans la société gallo-romaine de la France du Nord*, Th.Doctorat (nouveau régime), Univ. Paris I Panthéon-Sorbonne, UFR 003, Art et Archéologie, 2 vol., 382 p., annexes.
- SILVER, I. A. 1969, The Ageing of Domestic Animals, *Science in Archaeology. A Survey of Progress and Research*, Brothwell D.R. and E. Higgs (eds), Thames Hudson, 283-302.

CONTENS

Preàmbul	7
Introduction	9
The countryside in the 3rd century A.C. <i>Lluís Palahí, Josep M. Nolla, Josep Casas</i>	11
Architecture and <i>instrumentum domesticum</i> at the villa of Vilauba in the 3rd century A.C. <i>Joaquim Tremoleda, Pere Castanyer</i>	35
The 3rd century in certain significant villas in the southern sector of the <i>ager Barcinonensis</i> and the northern sector of the <i>ager Tarraconensis</i> <i>Albert López, Javier Fierro, Àlvar Caixal</i>	79
The 3rd century crisis in the area between <i>Tarraco</i> and <i>Saguntum</i> : an approach based on archaeological data <i>Ramon Jàrrega</i>	105
Le thème du IIIe siècle dans la recherche archéologique languedocienne. État de la question (1996-2008) <i>Christophe Pellecuer, Loïc Buffat</i>	141
Examples of and reflections on monetary circulation in the 3 rd century <i>Marie-Laure Berdeaux-Le Brazidec</i>	155
The villa of Saint-André de Codols (Nîmes, Gard) and the reorganisation of the periurban settlement of Nîmes in the 3rd century A.D. <i>Hervé Pomarède</i>	173
The 3 rd century A.D. in the Narbonne region (Languedoc) according to archaeozoological evidence <i>Vianney Forest</i>	189
Contens	209
Normes per a autors.....	210
Guidelines for authors	212

Consell de Redacció

Direcció: Josep Maria Nolla i Brufau (Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural/Universitat de Girona)

Secretari del Consell de Redacció: Pere Castanyer i Masoliver (Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany)

Vocals del Consell de Redacció: Loïc Buffat (INRAP), Josep Burch i Rius (ICRPC/UdG), Christophe Pellecuer (Ministeri de Cultura de França), Joaquim Tremoleda i Trilla (Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany).

Objectius

Studies on the rural world in the roman period és una sèrie que té per objectiu la publicació d'estudis centrats en el món rural d'època romana. Cada número se centra en un aspecte concret d'aquest àmbit de la recerca històrica. En aquest sentit, *Studies on the rural world in the roman period* s'adreça a tots els investigadors i investigadores que treballen en aquesta línia de recerca.

Periodicitat

Studies on the rural world in the roman period té una periodicitat anual.

Selecció d'articles

Tots els treballs publicats ho són per encàrrec del Consell de Redacció.

NORMES PER ALS AUTORS

Lliurament d'originals

Els manuscrits s'han de presentar a doble espai i s'han d'enviar en format electrònic, preferentment per a PC i en MS Word. Les taules, les figures i els peus de taules i de figures s'han de trametre en arxius separats. L'extensió màxima de l'article és de 12 pàgines de text (equivalent a uns 21.600 caràcters). Aquest text pot anar acompanyat per un màxim de 6 pàgines d'il·lustració.

Els treballs s'han d'enviar a l'adreça següent: qtremoleda@gmail.com entre l'1 de gener i el 30 de juny de cada any.

Cites i referències bibliogràfiques

En les citacions bibliogràfiques dins del text, cal esmentar el nom de l'autor (o el nom dels tres autors o el nom del primer autor més l'expressió "et al." en el cas de més de tres autors), l'any de publicació i les referències específiques de pàgina i figura (separades per una coma). Si hi ha més d'un autor, s'han de separar mitjançant una barra (/). Si hi ha diverses publicacions del mateix autor, cal donar el nom de l'autor i les dates separades per punt i coma. Si hi ha diferents publicacions del mateix autor amb la mateixa data, s'ha d'afegir una lletra minúscula a la data. Si hi ha diferents publicacions de diferents autors, les referències s'han de separar també amb punt i coma. Si el nom de l'autor se cita dins del text, cal posar entre parèntesis les dates i les pàgines de referència. Podeu seguir els exemples següents:

- (Almagro 1952)
- (Berni/Carreras/Revilla 1998)
- (Gurri et al. 1998)
- (Berni/Carreras/Revilla 1998, 112) o (Berni/Carreras/Revilla 1998, 109-123) o (Berni/Carreras/Revilla 1998, 112, fig. 1)
- (Nolla 1992, 83-89; 1993a, 659-665)
- (Nolla 1993a, 656, 1993b, 210, fig. 2)
- (Almagro 1952; Gurri et al. 1998; Berni/Carreras/Revilla 1998)
- «...documentat per Castanyer/Tremoleda/Roure (1991)...

Al final del text, s'ha de donar la llista bibliogràfica de les referències citades per ordre alfabètic dels autors. Si us plau, seguiu els exemples següents:

- ALMAGRO, M. 1952, *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Monografías Ampuritanas II, Barcelona.
- BERNI, P., CARRERAS, C., REVILLA, V. 1998, Sobre dos nuevos Cornelii del vino tarraconense, *Laietània* 11, Mataró, 109-123.
- GURRI, E., GURRI, J., BAGUR, F., MEDRANO, J. 1998, Un centre productor de vi laietà: el Morè (Sant Pol de Mar. El Maresme). De la realitat arqueològica a la virtual, *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana*, "El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental", Monografies Badalonines 14, Badalona, 563-568.
- NOLLA, J. M. 1992, L'abandonament de la neàpolis emporitana. Estat de la qüestió i noves dades, *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, 83-89.
- NOLLA, J. M. 1993, Les ciutats romanes del nord-est de Catalunya. Els municipis flavis, *Estudis universitaris catalans*, XXIX, *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, 659-665.
- NOLLA, J. M. 1993, Ampurias en la antigüedad tardía. Una nueva perspectiva, *Archivo Español de Arqueología* 66, Madrid, 207-224.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. i ROURE, A. 1991, Un conjunt ceràmic de finals del segle III dC a Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), *Cypsela* VIII, Girona, 157-191.

Si cal, per alleugerir el text, es poden fer notes a peu de pàgina.

Il·lustracions

La il·lustració inclou mapes, taules, gràfiques, plànols, làmines i fotografies. La il·lustració pot ocupar un màxim de 6 pàgines.

La situació geogràfica de la zona que es vol tractar s'ha de fer amb mapes topogràfics a l'escala desitjada que entri en un format màxim d'un full DIN A4. Cal incloure-hi una escala gràfica.

Preferiblement la il·lustració ha de ser planimètrica dels jaciments. Si es tracta de plantes completes s'aconsella que siguin simplificades, amb el traç lineal de les estructures i farcides en negre. Eventualment s'hi poden incloure subfases o reformes vinculades a una fase amb trama de grisos. Per poder fer comparables les plantes, l'escala serà d'1:500. Si les restes estructurals són limitades i no aporten una planta completa, es poden presentar en despiece i a escala 1:100.

S'hi poden incloure un màxim de tres fotografies.

Les figures (tot tipus d'il·lustracions) s'han de trametre en blanc i negre (no s'acceptaran il·lustracions en color, excepte les fotografies, que es publicaran igualment en blanc i negre) i s'han d'ajustar al format DIN A4. Les figures, que han d'anar necessàriament en documents separats, s'han de citar dins del text en llocs on calgui fer-hi referència entre parèntesis, utilitzant la paraula *fig.* seguida del número per ordre d'aparició en el text, per exemple "(fig. 2)". Les il·lustracions s'han de numerar correlativament.

Pel que fa als mapes, planimetries i làmines, s'aconsella presentar-los en un document d'Adobe Illustrator 10 o inferior.

Les taules i les gràfiques s'han de presentar en un document d'Excel.

Les fotografies s'han de presentar preferiblement en format digital (JPG, TIFF), tot i que també poden ser en suport paper o en diapositiva.

Només s'acceptaran les il·lustracions d'alta qualitat.

Editorial Board

Director: Josep Maria Nolla i Brufau (Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural/University of Girona)

Editorial Board Secretary: Pere Castanyer i Masoliver (Pla de l'Estany Archaeology Research Group)

Editorial Board: Loïc Buffat (INRAP); Josep Burch i Rius (ICRPC/UdG); Christophe Pellecuer (French Ministry of Culture); Joaquim Tremoleda i Trilla (Pla de l'Estany Archaeology Research Group)

Objectives

Studies on the rural world in the Roman period is a series whose aim is to publish studies focused on the rural world in Roman times. Each edition highlights a specific aspect of this area of historical research. Thus, *Studies on the rural world in the Roman period* is intended for all researchers working on this line of research.

Frequency

Studies on the rural world in the Roman period is published annually.

Article selection

All the published works are selected by the Editorial Board.

GUIDELINES FOR AUTHORS

Submitting originals

Manuscripts must be double spaced and submitted in electronic format, preferably in MS Word for PCs. Tables, figures and their captions must be sent in separate documents. The maximum length of articles is 12 pages of text (equivalent to about 21,600 characters). The text may be accompanied by a maximum of 6 pages of illustrations.

Work must be submitted between January 1st and June 30th of each year to the following address: qtremoleda@gmail.com.

Citations and bibliographic references

Bibliographic citations within the text must include the name of the author(s) (if there are three or less) or the name of the first author plus the expression "et al." (if there are more than three), the year of publication and the specific page and figure references (separated by a comma). If there is more than one author, their names should be separated by a slash (/). If there are various publications by the same author, the author's name and the dates must be separated by a semi-colon. If there are various publications by the same author with the same date, a lower case letter must be added to the date. If there are various publications by different authors, the references must also be separated by a semi-colon. If the name of the author is cited in the text, the dates and the pages of reference must be placed between parentheses. See the following examples:

- (Almagro 1952)
- (Berni/Carreras/Revilla 1998)
- (Gurri et al. 1998)
- (Berni/Carreras/Revilla 1998, 112) or (Berni/Carreras/Revilla 1998, 109-123) or (Berni/Carreras/Revilla 1998, 112, fig. 1)
- (Nolla 1992, 83-89; 1993a, 659-665)
- (Nolla 1993a, 656, 1993b, 210, fig. 2)
- (Almagro 1952; Gurri et al. 1998; Berni/Carreras/Revilla 1998)
- «...documented by Castanyer/Tremoleda/Roure (1991)...

At the end of the text, a bibliographic list of the cited references must be given in alphabetical order by authors' family names. Please use the following examples:

- ALMAGRO, M. 1952, *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Monografías Ampuritanas II, Barcelona.
- BERNI, P., CARRERAS, C., REVILLA, V. 1998, Sobre dos nuevos Cornelii del vino tarraconense, *Laietània* 11, Mataró, 109-123.
- GURRI, E., GURRI, J., BAGUR, F., MEDRANO, J. 1998, Un centre productor de vi laietà: el Morè (Sant Pol de Mar. El Maresme). De la realitat arqueològica a la virtual, *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana*, "El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental", Monografies Badalonines 14, Badalona, 563-568.
- NOLLA, J. M. 1992, L'abandonament de la neàpolis emporitana. Estat de la qüestió i noves dades, *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, 83-89.
- NOLLA, J. M. 1993, Les ciutats romanes del nord-est de Catalunya. Els municipis flavis, *Estudis universitaris catalans*, XXIX, *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, 659-665.
- NOLLA, J. M. 1993, Ampurias en la antigüedad tardía. Una nueva perspectiva, *Archivo Español de Arqueología* 66, Madrid, 207-224.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. and ROURE, A. 1991, Un conjunt ceràmic de finals del segle III dC a Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), *Cypsela* VIII, Girona, 157-191.

If necessary, to lighten the text, footnotes may be used.

Illustrations

Illustrations include maps, tables, graphs, plates and photographs. Illustrations can occupy as many as 6 pages.

Geographic locations of the areas in question must be given with topographic maps at a suitable scale (to fit on a sheet of A4 paper). A graphic scale must accompany the map.

It is preferred that site illustrations be line maps. If they are of entire floors it is recommended they be simplified and the structures drawn with lines and filled in with black. Subphases or alterations related with a specific phase can eventually be included as grey shaded areas. A scale of 1:500 will be used to make the floors comparable. Structural remains that do not constitute complete floors can be broken up and presented at a scale of 1:100.

A maximum of three photographs may be included.

Figures (all types of illustrations) must be submitted in black and white (colour illustrations will not be accepted, with the exception of photographs, which will nevertheless be published in black and white), and must be adjusted to fit the A4 format. Figures must be submitted in separate documents and, when necessary to cite them in the text, they must be placed between parentheses, using the word *fig.* followed by a number indicating the order they appear in the text, for example "(fig. 2)". The illustrations must be numbered accordingly.

Regarding maps, line maps and plates, it is recommended to present them in an Adobe Illustrator 10 or earlier version document.

Tables and graphs must be submitted in an Excel document.

It is preferred that photographs be presented in digital format (JPG, TIFF), although they can also be submitted on paper or as slides.

Only high quality illustrations will be accepted.

